

ОКСАНА ТИМКО-ДІТКО
Юлія Юсип-Якимович

2

ІСТОРИЧНА ГРАМАТИКА

УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

Historijska gramatika ukrajinskog jezika, 2
Історична граматика української мови, 2

Manualia Universitatis studiorum Zagabiensis – Udžbenici Sveučilišta u Zagrebu

Izdavač

Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu
FF-press

Godina tiskanog izdanja: 2021
Godina elektroničkog izdanja: 2023

Za izdavača

Dr. sc. Domagoj Tončinić

Recenzenti

Dr. sc. Dubravka Sesar
Dr. sc. Natalija Vidmarović
Dr. sc. Julijan Ramač

Lektura

Domagoj Kliček (hrvatski dio)
Julia Jusyp Jakymovič (ukrajinski dio)

Grafičko oblikovanje naslovnice

Marko Maraković

Računalni slog

Marko Maraković

<https://www.doi.org/10.17234/9789533790893>

ISBN

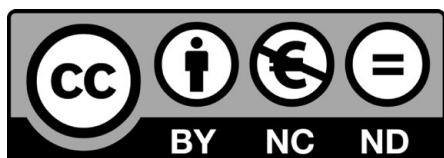
978-953-379-089-3 (PDF)

978-953-175-789-8

Na sjednici Senata Sveučilišta u Zagrebu održanoj 19. studenog 2019. godine donesena je odluka o odobrenju korištenja naziva sveučilišni udžbenik rukopisu ove knjige

Klasa: 032-01/19-01/34

Ur. broj: 380-062/250-19-4

Djelo je objavljeno pod uvjetima [Creative Commons Autorstvo-Nekomercijalno-Bez prerada 4.0 Međunarodne javne licence \(CC-BY-NC-ND\)](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/) koja dopušta korištenje, dijeljenje i umnažanje djela, ali samo u nekomercijalne svrhe i uz uvjet da se ispravno citira djelo i autora, te uputi na izvor. Dijeljenje djela u prerađenom ili izmijenjenom obliku nije dopušteno.

Historijska gramatika ukrajinskog jezika, 2
Oksana Timko Ćitko
Julia Jusyp Jakymoviĉ

Історична граматика української мови, 2
Оксана Тимко-Ѓітко
Юлія Юсип-Якимович

ЗМІСТ

СПИСОК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ	9
--------------------------------	---

1. ІМЕННИК	11
-------------------------	----

1.1. Історія граматичних категорій іменника	11
---	----

1.1.1. Категорія роду	12
-----------------------------	----

1.1.2. Категорія числа	13
------------------------------	----

1.1.3. Категорія відмінка	13
---------------------------------	----

1.2. Становлення сучасної української системи відмінювання іменників ...	14
--	----

1.2.1. Найдавніша система відмін іменників	14
--	----

1.2.2. Праслов'янські групи відмінювання іменників	18
--	----

1.2.2.1. Відмінювання іменників -ā-, -jā-основи	18
---	----

1.2.2.2. Відмінювання іменників -ǫ-, -jǫ-основи	19
---	----

1.2.2.3. Відмінювання іменників -ǫ- основи	20
--	----

1.2.2.4. Відмінювання іменників -ī- основи	21
--	----

1.2.2.5. Відмінювання іменників -ū- основи	22
--	----

1.2.2.6. Відмінювання іменників з основою на приголосний	22
--	----

1.3. Розвиток відмінкових форм іменників	25
--	----

1.3.1. Історія однини іменників чоловічого роду	26
---	----

1.3.2. Історія однини іменників жіночого роду	31
---	----

1.3.3. Історія однини іменників середнього роду	35
---	----

1.3.4. Історія форм множини	39
-----------------------------------	----

1.3.5. Історія форм двоїни	44
----------------------------------	----

1.4. Словотвір іменників	45
--------------------------------	----

1.5. Висновки	45
---------------------	----

2. ЗАЙМЕННИК	46
---------------------------	----

2.1. Система відмінювання займенників у протоукраїнському періоді	47
---	----

2.2. Історія формування відмінкової парадигми займенників	52
---	----

2.2.1. Особові та зворотний займенники	52
--	----

2.2.2. Предметно-особовий займенник	54
---	----

2.2.3. Питальні займенники	55
----------------------------------	----

2.2.4. Інші неособові займенники	57
--	----

2.3. Словотвір займенників	59
----------------------------------	----

2.4. Висновки	62
---------------------	----

3. ПРИКМЕТНИК	63
----------------------------	----

3.1. Протоукраїнська система прикметникових форм	65
--	----

3.1.1. Відмінювання прикметників з суфіксом -ьш	68
---	----

3.1.2. Відмінювання прикметників з суфіксом -ѣш	69
---	----

3.2. Історія відмінювання прикметників	69
--	----

3.3. Ступені порівняння прикметників	74
3.4. Висновки.....	76
4. ЧИСЛІВНИК	77
4.1. Найдавніші протоукраїнські форми числівників	79
4.2. Історія відмінювання числівників.....	82
4.3. Словотвір числівників.....	87
4.4. Висновки	90
5. ДІЄСЛОВО	51
5.1. Зміни у системи дієслівних граматичних категорій	93
5.1.1. Зміни в категорії стану	93
5.1.2. Зміни в категорії виду.....	93
5.2. Дієслівні форми у протоукраїнській мові.....	94
5.2.1. Основні граматичні категорії дієслова	94
5.2.2. Класифікація дієслів	97
5.3. Особливості протоукраїнського дієвідмінювання.....	99
5.3.1. Часові дієслівні форми	99
5.3.2. Інші особові дієслівні форми	104
5.3.3. Неособові дієслівні форми	104
5.4. Історія дієслівних форм.....	110
5.4.1. Особові форми	111
5.4.2. Неособові форми	123
5.5. Зі словотвору дієслів	128
6. ПРИСЛІВНИК	129
6.1. Первісні прислівники	130
6.2. Похідні прислівники	131
6.2.1. Відіменні прислівники.....	131
6.2.2. Віддієслівні прислівники	135
6.3. Висновки	138
Службові частини мови	139
7. ПРИЙМЕННИК	141
8. СПОЛУЧНИК	146
9. ЧАСТКА	151
10. ВИГУК	154
СХЕМИ МОРФОЛОГІЧНОГО АНАЛІЗУ ЧАСТИН МОВИ	155

ПАМ'ЯТКИ УКРАЇНСЬКОЇ ПИСЕМНОСТІ (ілюстрації)	156
Реймське Євангеліє (1040-1050)	156
Остромирове Євангеліє (1056-1057).....	157
Ізборники Святослава (1073 та 1076 рр.)	162
Мстиславове Євангеліє (1117).....	164
„Слово про закон і благодать“ Митрополита Київського Іларіона (1037–1050).....	164
Галицьке (Євсевієве) Євангеліє (1144)	166
Руська Правда	167
Повість минулих літ Нестора Літописця	168
Галицько-Волинський літопис.....	169
Слово про похід Ігорів	170
Моленіє Данила Заточника	171
Пересопницьке Євангеліє (1556-1561)	172
Політична карта України	173
Карта говорів української мови	174
СЛОВНИЧОК ОСНОВНИХ ПОНЯТЬ	175
РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА ДО КУРСУ	189

СПИСОК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

гот. — готська мова
гр. — грецька мова
д.-в.-н. — давньоверхньонімецька мова
дав.-місц. — давальний і місцевий відмінки
давньоінд. — давньоіндійська мова
дв. — двоїна
дифт. — дифтонг
жін. р. - жіночий рід
лат. — латинська мова
латиськ. -латиське
лит. — литовська мова
м. відм. — місцевий відмінок
мн. — множина
наз. відм. — називний відмінок
нім. — німецьке
одн. — одна
пол. — польська мова
пор. — порівняйте
протоукр. — протоукраїнське
сер. р. — середній рід
ст. англ. — староанглійське
ст. в. нім. — старовверхньонімецьке
ст. сакс. — старосаксонське
ст. сканд. — староскандинавське
ст.-сл. — старослов'янська мова
фр. — французьке
чес. — чеська мова
чол. р. - чоловічий рід

1. ІМЕННИК

- 1.1. Історія граматичних категорій іменника.
- 1.2. Становлення сучасної української системи відмінювання іменників.
- 1.3. Розвиток форм іменників.
- 1.4. Словотвір іменників.
- 1.5. Висновки.

Основна література

1. Крижанівська, О.І. *Історія української мови. Історична фонетика. Історична граматика*, Київ, 2010.
2. *Історія української мови. Морфологія*, Німчук, В.В. (відп. ред.), Київ, 1978.
3. Жовтобрюх, М.А., Волох, О. Т., Самійленко, С. П., Слинько, І. І. *Історична граматика української мови*, Київ, 1980.
4. Леута, О. І. *Старослов'янська мова*, Київ, 2017.
5. Mihaļjević, M. *Slavenska poredbena gramatika*, 2. dio, Zagreb, 2014.

Додаткова література

1. Бевзенко, С.П. *Історична морфологія української мови*, Ужгород, 1960.
2. *Вступ до порівняльно-історичного вивчення слов'янських мов*, за ред. О.С. Мельничука, Київ: Наукова думка, 1966.
3. Popović, M., Trostinska, R. Još o međujezičnoj homonimiji hrvatsko-ruskoj i hrvatsko-ukrajinskoj. *Zbornik Slavenski jezici u usporedbi s hrvatskim I.* (ur. D. Sesar). Zagreb: 2009., str. 97-109.
4. Timko Đitko, O., Jusyp Jakymovič, J. Nastanak i promjene u sustavu sklonidbe imenica u hrvatskom jeziku u usporedbi s drugim slavenskim jezicima (na primjeru jednine imenica ženskog roda u ukrajinskom i hrvatskom jeziku), *Tabula 15*, Pula, 2018., str. 235-248.

1.1. Історія граматичних категорій іменника

Українська мова успадкувала праслов'янські граматичні категорії іменників і засоби їх вираження. У праслов'янській мові іменники розрізнялися за родами (чоловічий, жіночий, середній), числами (однина, множина, двоїна) і відмінками (називний, родовий, давальний, знахідний, орудний, місцевий, кличний), що виражалося певними закінченнями.

1.1.1. Категорія роду

В історії української мови, за свідченням писемних пам'яток, система граматичних значень роду сформувалася давно. Проте лінгвісти, окреслюючи, очевидно, ще праіндоєвропейські мовні стани, припускають, що категорія роду в минулому реалізувалася через двочленну опозицію форм – протиставлення не чоловічого – жіночого роду, а особового (назви осіб) – речового (назви речей), що нагадує протиставлення лексико-семантичної категорії назв істот – неістот, яке існує в сучасній мові. Речовий рід започаткував середній рід, а з особового поступово розвинулося протиставлення чоловічого – жіночого роду.

Починаючи з періоду праслов'янської мови, відбувається складний процес руйнування типів відмінювання. Провідним принципом формування парадигми ставала граматична категорія роду. Розрізнення трьох граматичних родів, що витворилося ще в праслов'янській мові, властиве всім слов'янським мовам і сьогодні. Зміни, що торкнулися категорії роду на ґрунті окремих слов'янських мов, виявилися в основному лише в деякому перегрупованні окремих іменників між родами, в переході окремих іменників з одного роду до іншого; причому цей процес здебільшого обмежився, за окремими винятками, лише іменниками, що не мають конкретного реального (біологічного) роду. Правда, в окремих випадках, зокрема в іменниках, що вживаються лише в множині (*pluralia tantum*), відбулася також втрата категорії роду. Рід у цих іменниках у сучасній українській мові, як і в інших слов'янських мовах, звичайно не визначається, і у ряді випадків ми зараз не можемо з певністю сказати, до якого роду вони належали.

Ще у праслов'янській мові з іменниками чоловічого роду пов'язувалася флексія (історично суфікс) називного відмінка однини –ь, після втрати якого ці іменники стали закінчуватися на твердий приголосний звук (нульова флексія); з іменниками жіночого роду — флексії *-a, -ja* (> *-a, -я*); з іменниками середнього роду — флексії *-o, -e, -a*, яким у сучасній українській мові відповідають флексії *-o, -e, -я* (після шиплячих *-a*), причому іменники середнього роду, на відміну від іменників інших родів, такі ж флексії мають також у знахідному відмінку однини.

Категорія роду поступово витісняє, а пізніше й руйнує типи відмінювання іменників за детермінативним принципом, фактично за допомогою цієї категорії сформувалися нові типи відмінювання – протосучасні відміни. Оскільки розрізнення роду здавна було змістовим, а не формальним, граматичним, то специфічних граматичних засобів для вираження роду практично немає.

1.1.2. Категорія числа

Категорія числа стала також незалежною, самостійною граматичною категорією іменників. З праїндоевропейської доби на праслов'янському ґрунті і в протоукраїнський період вона реалізувалася у формах однини, множини, двоїни. При цьому в історії розвитку категорії числа використовувалися збірні іменники для вираження множини, творення множинних і одининних іменників (**люди, челоуѣкъ** тощо), перехід слів з одного розряду в інший (**двѣри** – з форми множини до множинних назв), уживання форм двоїни при числівниках **дѣва, оба** і коли мова йшла про два предмети. Та в цілому форми однини й множини не зазнали суттєвих змін, тоді як форма двоїни почала виявляти тенденцію до занепаду і в період Київської доби поступово вийшла з ужитку. Показниками трьох числових форм іменників були відмінкові закінчення чоловічого, жіночого і середнього родів. Форма однини зберегла показники всіх родів, а в множині зникло розрізнення за родами з витворенням однієї форми відмінювання у множині для іменників кожного типу. За традицією форми двоїни використовувалися в період Київської доби і часто траплялися в подальшому розвитку української мови. Але швидко почали витіснятися формами множини, залишаючи свої сліди в літературній мові, а особливо в діалектах. Сучасна українська мова зберігає залишки колишніх форм Д.\О. відмінків двоїни в назвах парних предметів із флексією *-има* на зразок *очима*; Р.\М. відмінків двоїни – у прислівниках на зразок *віччю*. Із занепадом форм двоїни набули увиразнення форми однини й множини та розмежування одининних, множинних, збірних іменників.

1.1.3. Категорія відмінка

Категорія відмінка – давня індоєвропейська категорія іменників, яка зазнала найбільших змін, порівняно з категоріями роду й числа субстантивів. Багатовідмінкова система індоєвропейської мови (вісім відмінкових форм) на праслов'янському ґрунті спростилася до семи відмінків, більшої ваги надала роду іменників, започаткувала переформування відмінків, увела в обіг прийменникові форми, але зберегла значення відмінків і розрізнення їх на основі синтаксичних функцій, що забезпечило вільний порядок розміщення слів у реченні. Внаслідок дії закону відкритого складу відмінкові форми зазнали багатьох змін, які ще більше поглибилися з формуванням типів відмінювання іменників за родовим принципом. У результаті цього на праслов'янському ґрунті почали зливатися між собою відмінки (напр., Н\З в однині чоловічого і середнього родів), виникати нові засоби вираження відмінкових закінчень, аналітичні форми почали замінювати синтетичні, прийменникові конструкції – безприйменникові. Успадкована з праслов'ян-

ської мови відмінкова підсистема іменників містила залишки давнього поділу слів за детермінативами й відображала формування нових типів відмінювання іменників. Так, у ній відмінкові закінчення Д. відмінка *-амъ*, О. *-ами*, М. *-ахъ* жіночого роду множини поширилися на іменники чоловічого і середнього роду (*лѣсамъ*, *лѣсами*, *лѣсахъ*; *поламъ*, *полами*, *полахъ* тощо). Слова у 3. відмінку однини і множини отримували закінчення Р., а не Н. відмінка. Таким чином, при відмінюванні іменників зберігалися залишки давніх закінчень або виникали нові закінчення у певних фонетичних умовах чи внаслідок аналогії. Уніфікація відмінкових закінчень іменників була тривалою, аж до усталення системи словозміни всіх типів відмінювання.

1.2. Становлення сучасної української системи відмінювання іменників

1.2.1. Найдавніша система відмін іменників

Система відмінювання іменників успадкована із праслов'янської, яка в свою чергу успадкувала її із праіндоєвропейської мови-основи.

У праіндоєвропейській мові-основі тип відмінювання іменників залежав від кінцевих звуків основ (тематичних суфіксів чи детермінативів), які були показниками належності слова до певного класу імен. Такими тематичними суфіксами чи детермінативами були **ā*, **jā*, **ō*, **jō*, **ū*, **ī*, **ū*, **en*, **et*, **es*, **er*.

Звідси іменники мають відповідні назви:

іменники <i>*ā</i> , <i>*jā</i> основи	прасл. <i>*genā</i>	протоукр. ЖЕНА ;
іменники <i>*ō</i> , <i>*jō</i> основи	прасл. <i>*plodōs</i>	протоукр. ПЛОДЪ ;
іменники <i>*ū</i> основи	прасл. <i>*sūnūs</i>	протоукр. СЫНЪ ;
іменники <i>*ī</i> основи	прасл. <i>*gostis</i>	протоукр. ГОСТЪ ;
іменники <i>*ū</i> основи	прасл. <i>*svekrus</i>	протоукр. СВЕКРЪ ;

іменники на приголосній основи:

іменники на **en*: **kamons*, протоукр. **КАМЫ (КАМЕНЕ)**;

іменники на **et*: протоукр. **ТЕЛА (ТЕЛАТЕ)**;

іменники на **es*: протоукр. **НЕБО (НЕБЕСЕ)**;

іменники на **er*: протоукр. **МАТИ (МАТЕРЕ)**.

Кінцеві звуки основ (**ā*, **jā*, **ō*, **jō*, **ū*, **ī*, **ū*, **en*, **et*, **es*, **er*) спочатку були словотворчими суфіксами, які потім втратили своє значення. При відмінюванні ці суфікси послідовно виступали перед закінченням у всіх відмінках.

На власне слов'янському ґрунті в результаті цілого ряду фонетичних процесів ці найдавніші основи зазнали змін: в одних випадках словотворчі суфікси чи тематичні елементи почали виступати в функції закінчень, а в інших — фонетично об'єдналися із закінченнями. Інакше кажучи, у цей пе-

ріод відбувся перерозклад основ на користь закінчень: кінцеві звуки основ відійшли до закінчень або фонетично злилися з ними (відбулася морфологічна абсорбція).

Форми називного відмінка однини чоловічого роду, наприклад:

праіндоєвропейська	праслов'янська	протоукраїнська
*plodǫs	s відпало, ǫ > ѱ > ѣ	ПЛОДЪ
*konjǫs	s відпало; звук ѣ після м'якого приголосного (*nj > n) > ѣ	КОНЪ
*sūnǫs	s відпало; ѱ > ѣ	СЫНЪ

У результаті фонетичних змін, що відбулися, попередні відмінності в структурі іменних основ були усунені.

У протоукраїнській період іменники *плодъ і сынъ* мали вже однакову основу на твердий приголосний і закінчення — **ѣ**. Але відмінювання цих іменників все ще залежало від давніх основ, що розрізнялися в індоєвропейській період. Колишні типи відмінювання продовжували зберігатися, оскільки вони мали певну систему відмінкових закінчень, характерну для тієї чи іншої давньої основи іменників.

Отже, типи відмінювання в протоукраїнській мові визначаються за давніми основами.

Давні основи іменників *встановлюються*: по-перше, на основі порівняння однакових відмінкових форм різних типів відмінювання іменників; по-друге, у результаті зіставлення з однорідними формами інших мов індоєвропейської сім'ї.

	Д. — М. мн.	Д. — О. дв.
Основа *ā	СТРАНА — МЪ	СТРАНА — МА
Основа *ǫ	ПЛОДО — МЪ (ѡЪ)	ПЛОДО — МА
Основа *ѱ	СЫНЪ — МЪ (ѡЪ)	СЫНЪ — МА
Основа *ī	ГОСТЬ — МЪ	ГОСТЬ — МА

Відкинувши спільні для всіх типів закінчення **МЪ**, **МА**, визначаємо давні основи іменників.

Наявність у глибокій давнині названих вище основ підтверджує зіставлення з іншими мовами індоєвропейської сім'ї:

Основа *ā	СТРАНА	лат. terra
Основа *ǫ	ВЛЪКЪ	гр. λυκος
Основа *ѱ	СЫНЪ, ДОМЪ	литов. *sūnūs, лат. domūs
Основа *ī	ГОСТЬ	лат. hostīs

Основа на *ī

СВСКРЫ

лат. *socrūs*

Основа на приголосний

СЪММ

лат. *sēmen*

Розрізнення іменників за основами дуже давнє; воно значно давніше, ніж розрізнення іменників за родами.

Особливості давніх основ іменників визначаються:

- по-перше, шляхом внутрішньої реконструкції, тобто на основі аналізу відмінювання того чи іншого іменника, наприклад, *ночь* - *ночи* належить до типу відмінювання з детермінативом *-ī, а **сынъ** - **сыноу** до основ на *-j;

- по-друге, шляхом зовнішньої реконструкції, тобто на основі зіставлення праслов'янських, протоукраїнських типів відмінювання з неслов'янськими, наприклад, **ім'я** – **імені**, як латинське *nomen* – *nominis*, належало до основ на приголосний.

Дані порівняльно-історичного мовознавства дають підстави розрізняти в історії слов'янських мов найдавніші іменні основи залежно від кінцевого звука основи:

– **на голосний:**

1. Іменники на *-ā / *-jā. Це були іменники чоловічого, жіночого і спільного родів, які в називному відмінку однини мали переважно закінчення -ā/-jā, рідше – флексію -и: *рука*, *рыба*, *земля*, *судня*, *староста*, *сирота*, *пустыни*, *княгыни*.

2. Іменники на *-ō / *-jō. Це були іменники чоловічого й середнього родів; у називному відмінку однини іменники чоловічого роду закінчувалися на -ъ чи -ь, а іменники середнього роду на -о, -е: *столъ*, *край*, *конь*, *князь*; *село*, *поле*, *знаник*, *житик*.

3. Іменники на *i чоловічого роду в називному відмінку однини мали закінчення ъ і склали кількісно незначну групу. Сюди з меншою або більшою мірою достовірності можна віднести такі слова: **сынъ**, **волъ**, **полъ**, **вѣрхъ**, **медъ**, **домъ**, **ледъ**, **чинъ**, **садъ**, **рядъ**, **разъ**, **пиръ**, **солодъ**, **миръ**, **станъ**, **низъ**, **долъ**.

4. Іменники на *i чоловічого і жіночого роду. В називному відмінку однини вони закінчувалися на -ь: *гость*, *гусь*, *рать*, *печь*. Іменники чоловічого роду на *i за початковою формою подібні до іменників чоловічого роду на *jō. Потрібно пам'ятати, що іменники, які мали фіналь *бь*, *пь*, *вь*, *дь*, *ть*, *сь*, належали до основ на *i. Крім того, сюди належать такі слова: **звѣрь**, **огнь**, **угль**.

5. Іменники *-ī (*-ьv) жіночого роду: *вѣкы*, *цѣркы* – **Р.** *вѣкѣ*, *цѣркѣ*.

– **на приголосний:**

1. Іменники на *-en чоловічого і середнього родів (з суф. *-en- > -ен-): **камы**, **дънь**, **плѣма**, **сѣма**.

2. Іменники на **-ent* середнього роду (з суфіксом **-ent- >-АТ- >-ЯТ-, -ат-):* **отроча, теля, осла.**

3. Іменники на **-es* середнього роду (з суфіксом **-es- > -ес-):* **небо, слово, үхө, чюдо.**

4. Іменники на **-er* жіночого роду (з суфіксом **-er- > ер):* **мати, дъчи.**

Отже, в системі іменного відмінювання вже в найдавніші часи, ще задовго до появи писемних пам'яток, сталися великі зміни, які з часом все більше поглиблювалися.

Причин перебудови старої системи відмінювання, як вважає О. Крижанівська, було кілька:

1) виникнення й розвиток категорії роду, який з часом почав відігравати класифікаційну роль. Цей процес почався в праслов'янській мові, де спостерігався певний взаємозв'язок між типом відмінювання за основами і родами: кожен старий тип відмінювання (давня відміна) не включав іменників усіх трьох родів. Наприклад, *-ǫ- (-jǫ-)* основи об'єднували іменники чоловічого і середнього роду, *-ī-* основи — чоловічого і жіночого і т. д. Виникнення й розвиток категорії роду спричинив нову класифікацію імен — за родами. Класифікація імен за родами нашаровується на давнішу класифікацію їх за основами, тісно переплітається з нею, поступово видозмінює її, приводить зрештою до перетворення старовинної системи відмін іменників у нову, в основі якої лежить рід;

2) перерозподіл структурних елементів слова, зміщення меж у його морфемному складі, поглинання новими флексіями давніх детермінативів і давніх флексій, скорочення основ на користь закінчень (*рук-а-мь* — *рук-ам*), що сприяло посиленню ролі флексій у системі відмінювання;

3) фонетичні зміни, які призвели до зневиразнення деяких старих основ. Так, *[-*ī-]* короткий у праслов'янській період перетворився на [ъ].

Протягом історії деякі слова переходили з однієї відміни в іншу, що було викликано, очевидно, належністю їх до певного роду. Так, до основ на **-er-*, крім іменників жіночого роду **мати, дъчи** в давнину, як це видно з порівнянь із іншими індоевропейськими мовами, належали й інші іменники зі значенням спорідненості, наприклад, *братъ, сестра* та ін. (пор. лат. *frater*, нім. *Bruder*; ст. інд. *svasat*, готськ. *ōswistar*, нім. *Schwesier* і ін.), але ще на праслов'янському ґрунті вони перейшли до інших основ — *братъ* до **ǫ-* осн., у яких групувалися іменники чоловічого роду, а *сестра* до **ā-* осн., що включали в себе майже лише іменники жіночого роду. Іменники з основою на **-at* позначали недорослих істот: **отроча, теля, жеребя**. До іменників з основою на **-ī* входило багато назв тварин і птахів: **лось, медв'їдь, рись, лебедь**.

Очевидно, первинний поділ іменників за типами відмінювання мав стосунок до семантичних ознак слів, але не мав стосунку до роду. Можливо,

початок зміни типів відмінювання був покладений впливом родової диференціації слів. Тому можна з певністю припустити, що родова диференціація розвинулась із семантичної, що первісно індоєвропейська категорія роду виникла із протиставлення живого – неживого.

1.2.2. Праслов'янські групи відмінювання іменників за давніми основами

Відмінювання іменників *-ā-, -jā-*основи.

Відмінювання іменників *-ǫ-, -jǫ-*основи.

Відмінювання іменників *-ǫ-*основи.

Відмінювання іменників *-ī-*основи.

Відмінювання іменників *-ū-*основи.

Відмінювання іменників з основою на приголосний.

1.2.2.1. Відмінювання іменників *-ā-, -jā-*основи

Клас іменників *-ā- (-jā-)*основи був класом іменників жіночого роду. Сюди належали і деякі іменники чоловічого роду: **староста**, **слуга** та ін., але й ці іменники були також жіночого роду і мали в дечому інше, порівнюючи з сучасними мовами, семантику. Так, наприклад, іменник **староста** мав значення 'старість' взагалі (пор. старина), **слуга** — 'служіння', 'служба' і т. д.

Іменники *-ā- (-jā-)*основи становили основну масу іменників жіночого роду в слов'янських мовах давнішої пори. У протоукраїнській мові відмінювалися так:

	Однина	Множина		Двоїна
Н. рѹка	зѣмля	рѹкы	зѣмлѣ	Н.З.К. рѹцѣ зѣмли
Р. рѹкы	зѣмлѣ	рѹкѣ	зѣмль	Р. М. рѹкѹ зѣмлю
Д. рѹцѣ	зѣмли	рѹкамѣ	зѣмлямѣ	Д.О. рѹкама зѣмляма
З. рѹкѹ	зѣмлю	рѹкы	зѣмлѣ	
О. рѹкою	зѣмлею	рѹками	зѣмлями	
М. рѹцѣ	зѣмли	рѹкахѣ	зѣмляхѣ	
К. рѹко	зѣмле	рѹкы	зѣмлѣ	

Давньоукраїнська система відмінювання іменників *-ā- (-jā-)*основи була дуже близькою до системи відмінювання іменників цього типу в інших слов'янських мовах давнішої пори. Відрізнялася вона від інших слов'янських, зокрема від старослов'янської, лише формою родового однини та називного і знахідного множини від іменників *-jā-*основи.

У родовому відмінку однини давньоукраїнська форма мала флексію **-ѣ** (**землѣ, душіѣ** та ін.), у той час, як, наприклад, старослов'янська мала **-ѧ**, (**земля, душиѧ** та ін.); флексію **-ѣ** > відповідно до старослов'янської **-ѧ** маємо також в називному та знахідному множини цих іменників. Рефлекси цих форм присутні й сьогодні: пор. Р. укр. *землі, душі* і хорв. *zemlje, duše*.

Ці розходження між окремими слов'янськими мовами виникли в дуже давню епоху, можливо, ще на ґрунті пізньої праслов'янської мови, де вони характеризували окремі її діалекти.

1.2.2.2. Відмінювання іменників **-ǫ-** (**-jǫ-**) основи

До іменників **-ǫ-** (**-jǫ-**) основ належали іменники чоловічого та середнього роду, причому абсолютну більшість іменників чоловічого та середнього роду становили саме іменники цієї основи.

Іменники чоловічого роду, що належали до **-ǫ-** (**-jǫ-**) основи, у називному однини вже на ґрунті праслов'янської мови отримали форму на **-ъ** (**ǫ > ū > ь**), **-ь** (звук **ь** після м'якого приголосного (***nj > n'**) > **ь**), що було зумовлено тими складними фонетичними перетвореннями, які були викликані дією закону відкритого складу. Іменники середнього роду цієї основи мали в називному однини форму на **-o, -e**; до м'якого різновиду цих основ належали й іменники середнього роду на **-иє (-ьє)** типу **знаниє, житиє, зєлиє (зєльє)** та ін.

Однина

Н.	плодъ	село	конь	поле
Р.	плода	села	коня	поля
Д.	плоду	селу	коню	полю
З.	плодъ	село	конь	поле
О.	плодъмь	селъмь	коньмь	польмь
М.	плодѣ	селѣ	кони	поли
К.	плодє	село	коню	поле

Множина

Н.	плоди	села	кони	поля
Р.	плодъ	селъ	конь	поль
Д.	плодомъ	селомъ	конемъ	полемъ
З.	плоды	села	конѣ	поля
О.	плоды	сєлы	кони	поли
М.	плодѣхъ	селѣхъ	конихъ	полихъ
К.	плоди	села	кони	поля

Двоїна

Н.З.К.	плода	селѣ	коня	поли
Р.М.	плоду	селу	коню	полю
Д.О.	плодома	селома	конема	полема

Відмінності у системі відмінювання іменників *-ǫ-* (*-jǫ-*) основ з іншими давніми слов'янськими спостерігаються лише у формі орудного однини та у формі знахідного множини *-ǫ-* основи.

У сучасній українській літературній мові в орудному відмінку іменники ІІ відміни характеризуються флексіями *-ем*, *-ом*, що є результатом закономірного розвитку праслов'янських закінчень *-ъмь*, *-омь*: *братом*, *сином*, *літом*, *полем*. Форма орудного однини на *-ъмь*, *-ъмь* була властива протоукраїнській мові з найдавніших часів. Властивість саме цієї флексії (а не *-омь*, *-емь*, як у старослов'янській мові) підтверджується не лише даними писемних пам'яток, а й даними сучасних східнослов'янських мов: сучасні українські форми цих іменників на *-ом*, *-ем* могли витворитися лише з форм на *-ъмь*, *-ъмь*, а не з форм на *-омь*, *-емь*, бо ж останні фонетично могли дати лише *-ім*, а такої флексії не знаходимо в жодній з українських говірок. Дані хорватської мови: *plodom*, *selom* засвідчують розвиток з *-омь*, *-емь* так, як і в старослов'янській. Бо з форм на *-ъмь*, *-ъмь* могли розвинутися лише закінчення *-ат*.

Закінчення знахідного множини *-ям* для іменників середнього роду *на-я* з'явилося в пам'ятках української мови, починаючи з XVI ст.: *знанням*, *життям*.

1.2.2.3. Відмінювання іменників *-й-* основи

Іменники *-й-* основи були виключно іменниками чоловічого роду. До *-й-* основи належало зовсім мало іменників, але важко назвати з певністю всі ті слова, які входили в цю групу, бо вже дуже рано вони почали змішуватися з *-ǫ-* основою. Цьому сприяло те, що в основній формі — в називному однини - іменники *-й-* основи уже на праслов'янському ґрунті прийняли форму на *-ъ* (**ǫs*), що була однаковою з відповідною формою іменників *-ǫ-* основ. До *-й-* осн. звичайно відносять такі іменники: **сынъ**, **волъ**, **медъ**, **домъ**, **върхъ**, **полъ** (половина, бік, сторона).

Однина	Множина	Двоїна
Н. сынъ	Н. сынове	Н. З. К. сыны
Р. сыноу	Р. сыновъ	Р. М. сыновоу

Д. СЫНОВИ	Д. СЫНЪМЪ	Д.О. СЫНЪМА
З. СЫНЪ	З. СЫНЫ	
О. СЫНЪМЪ	О. СЫНЪМИ	
М. СЫНОУ	М. СЫНЪХЪ	
К. СЫНОУ	К. СЫНОВЕ	

Цей клас іменників кількісно був дуже обмеженим, але він зіграв значну і своєрідну роль в оформленні іменників чоловічого, а в окремих випадках жіночого та середнього родів, зокрема, в українській мові.

1.2.2.4. Відмінювання іменників *-ї-* основи

Уже в найдавніші часи іменники *-ї-* основи втрачали самостійне відмінювання і зливалися з іменниками *-jǫ-* основи.

У мові стародавніх східних слов'ян іменники *-ї-* осн. відмінювалися так:

Однина		Множина	
чол. р.	жін. р.	чол. р.	жін. р.
Н. гость	ночь	гостинѢ (-ьѣ)	ночи
Р. гости	ночи	гостини (-ьи)	ночии (-ьи)
Д. гости	ночи	гостьмъ	ночьмъ
З. гость	ночь	гости	ночи
О. гостьмъ	ночию (-ью)	гостьми	ночьми
М. гости	ночи	гостьхъ	ночьхъ
К. гости	ночи		
Двоїна			
чол. р.		жін. р.	
Н. З. К.	гости	ночи	
Р. М.	гостню (-ью)	ночию (-ью)	
Д. О.	гостьма	ночьма	

Треба мати на увазі, що в давнішу пору, коли носові голосні ще були властиві мові стародавніх слов'ян, іменники *-ї-* осн. жіночого роду у флексії орудного однини мали *-їжъ*, що в результаті деназалізації носових дав *-ю*.

Взагалі ж між окремими слов'янськими мовами найдавнішого періоду у відмінюванні іменників *-ŷ-* основи не відзначається ніяких відмінностей.

1.2.2.5. Відмінювання іменників **- ŷ – (-ŷv-) основи*

До *-ŷv-* основи також належали іменники жіночого роду. Характерним суфіксом цих основ був *-ŷv-*. Форма називного однини закінчувалася на *-ы* (< **-ŷs*): **любы, бѣкы, скверы, църкы, мѣркы, тыкы, кры, бры** та ін.

	Однина	Множина	Двоїна
Н.	бѣкы	бѣкѣвѣ	Н. З. К. *бѣкѣви
Р.	бѣкѣвѣ	бѣкѣвъ	Р. М. *бѣкѣвѣ
Д.	бѣкѣви	*бѣкѣвъмъ	Д. О. *бѣкѣвъма
З.	бѣкѣвъ	бѣкѣви	
О.	бѣкѣвию (-ью)	*бѣкѣвъми	
М.	бѣкѣвѣ	*бѣкѣвъхъ	
К.	*бѣкы		

Кінцевий голосний флексії орудного відмінка однини *-ю* сягає давнішого *-ѣ*.

1.2.2.6. Відмінювання іменників з основами на приголосний

Різниця між окремими основами на приголосний полягає в розрізненні суфіксів, що характеризували окремі групи іменників, та деяких відмінкових форм, зокрема форм називного відмінка однини.

У відмінюванні іменників з основами на приголосний найдавнішого періоду не спостерігається майже ніяких відмінностей між окремими слов'янськими мовами.

Відмінювання іменників -en- основи

До групи іменників *-en-* осн. входили іменники чоловічого та середнього роду. Вони характеризувалися суфіксом *-en-*, що зберігся в непрямих відмінках і до наших часів. У називному однини іменники чоловічого роду *-n-* осн. мали форму на *-ы* чи на *-ень* (в останньому випадку старіші форми називного витіснилися формами знахідного): **камы, полумы** (ст. сл. **пламы**), **олень, корень, кремень, ремень** та ін.; іменники ж середнього роду закінчувались на **ѣ** (< **а** < **en*): **имѣ, плѣмѣ, сѣмѣ, тѣмѣ** та ін.

Однина		Множина	
чол. р.	сер. р.	чол. р.	сер. р.
Н. ками	имѧ	Н. камене	имена
Р. камене	имене	Р. камень	именѣ
Д. камени	имени	Д. каменьмѣ	именемѣ
З. камень	имѧ	З. камени	имена
О. каменьмѣ	именемѣ	О. каменьми	имены
М. камене	имене	М. каменьхѣ	именехѣ
К. камени	имѧ	М. камене	имена

Двоїна

	чол. р.	сер. р.
Н. З. К.	камени	именѣ
Р. М.	каменѹ	именѹ
Д. О.	каменьма	именьма

Відмінювання іменників *-es-* основи

Іменники *-s-* осн. були виключно іменниками середнього роду. Вони мали характерний суфікс *-es-*, а форма називного однини закінчувалася на *-o* (< *os): слово, небо, чудо, око, ухо, тіло, коло, дерево та ін.

	Однина	Множина		Двоїна
Н. К.	слово	словеса	Н. З. К.	словесѣ
Р.	словесе	словесѣ	Р. М.	словесѹ
Д.	словеси	словесемѣ	Д. О.	словесьма
З.	слово	словеса		
О.	словесемѣ	словесы		
М.	словесе	словесехѣ		

Відмінювання іменників *-ent-* основи

Іменники *-ent-* основи також виступають виключно як іменники середнього роду. Вони звичайно означають назви малих істот. Цей клас іменників характеризується суфіксом *-ant-* (<-ant-<*-ent), а в називному однини закінчувався на *-a* (<-a<*-ent): **телята, ослата, гнати, отрочат, козлат** та ін. Відмінювалися ці іменники так:

	Однина	Множина	Двоїна
Н.	телята	телятата	Н. З. К. телятѣ
Р.	телятѣ	телятѣ	Р. М. телятоу
Д.	телятѣи	телятѣмъ	Д. О. телятѣма
З.	телята	телятата	
О.	телятѣмъ	телятѣи	
М.	телятѣ	телятѣхъ	
К.	телята	телятата	

Відмінювання іменників *-er-* основи

До *-r-* осн. належало всього два іменники жіночого роду: *мати, дьчи*, що характеризувалися суфіксом *-er-* (<*-er).

	Однина	Множина	Двоїна
Н. К.	мати	матѣри	Н. З. К. *матѣри
Р.	матѣрѣ	матѣрѣ	Р. М. *матѣру
Д.	матѣри	матѣрѣмъ	Д. О. *матѣрьма
З.	матѣрѣ	матѣри	
О.	матѣрню (-ью)	матѣрьми	
М.	матѣри (-ѣ)	матѣрѣхъ	

В орудному відмінку однини відповідно до праслов'янського кінцевого *-ю* був *-ѣ*.

1.3. Розвиток відмінкових форм іменників

Давня система відмінювання іменників за основами поступово перетворювалася в нову, в основі якої була категорія роду.

Виникнення нового групування іменників, класифікації їх за родами, приводило до того, що в межах одного і того ж роду почали належати іменники різних давніх типів, різних основ з різними граматичними ознаками (відмінковими флексіями).

Сучасні відміни іменників сформувалися на ґрунті давніх типів основ.

Перша відміна:

- іменники з основою на **-ā /-jā*: **жена, доуша, оуноша**;
- іменники з основою на **-ū*, які уподібнилися за морфемним оформленням і словозміною до іменників з основою на **-ā/-jā*: **боуқы, свекры**;
- іменник з основою на **-er*: **дъчи** (дочка);
- іменники з основою на **-ī*, які уподібнилися до іменників з основою на **-ā/-jā*: **мишь - миша, пѣснь- пѣсня, долонь-долоня**.

Друга відміна:

- іменники з основою на **-ō /*-jō*: **городъ, кран, поле, село**;
- іменники з основою на **-ū*: **сынъ, волъ**;
- іменники з основою на **-ī* чоловічого роду: **зятъ, гостъ, гусъ**;
- іменники з основою на **-en* чоловічого роду: **корень, камы**;
- іменники з основою на **-es* середнього роду: **тѣло, слово, небо**.

Третя відміна:

- іменники з основою на **-ī*: **ночь, чьсть**;
- іменники з основою на **-er*: **мати**;
- іменники з основою на **-ū*: **кровь, любовь**.

Четверта відміна:

- іменники з основою на **-en* середнього роду: **имя, сѣмя**;
- іменники з основою на **-ent*: **тѣля, дитя**.

Процес уніфікації відмінювання іменників найповніше охопив форми множини, які замінили собою також давні форми двоїни; у формах однини помітні більші розходження між окремими типами відмін.

Такий перерозподіл іменників можна зобразити схематично:

СХЕМА співвідношень між сучасним і давнім поділом іменників на відміни

Сучасні відміни		Давні відміни
I	Земля, рука	*-ā- *-jā- I
	Пісня, миша	*-ō- *-jō- II
	Буква, церква	*-ū- III
	Дочка	*-ī- IV
II	Стіл, море	*-ī- IV
	Дім, віл	*-ū- V
	Огонь, тесть	*-n-
	Камінь, корінь	*-s-
	Слово, небо	*-t-
III	Тінь, сіль, піч	*-r-
	Любов, кров	
	мати	
IV	Ім'я, плем'я	
	Теля, поросся	

Таким чином, процес розвитку системи відмінювання іменників у слов'янських мовах, у тому числі і в українській, можна охарактеризувати як процес уодноманітнення та уніфікації форм іменників, що проявляється у спрощенні й одноманітненні системи відмінкових флексій. Причому визначна роль у цьому процесі належала родовому принципу.

1.3.1. Історія однини іменників чоловічого роду

Усі іменники чоловічого роду в сучасній українській мові становлять єдиний тип відмінювання: вони належать до другої відміни. Правда, досить значна група іменників чоловічого роду на *-а, -я* (типу *староста, суддя, собака* та ін., *сирота, каліка, недотепа* та ін., ряд власних імен типу *Ілля, Микола, Кузьма, Хома* та ін.) належать до першої відміни і мають такі ж відмінкові флексії, як іменники жіночого роду на *-а, -я*.

У сучасній українській мові з колишніх чотирьох, чи навіть п'яти, типів відмінювання витворився один загальний тип відміни іменників чоловічого

роду з розрізненням, залежно від характеру кінцевого звука, двох варіантів — твердого і м'якого. Правда, окремо розрізняють серед цих іменників в українській мові ще й мішану групу (з кінцевим шиплячим та на *-яр* з наголосом при відмінюванні на закінченні).

Іменники чоловічого роду, що належать у сучасній українській мові до другої відміни, мають в однині такі відмінкові форми:

Відміна іменників чоловічого роду в однині

Н. брат	луг	кінь	син	гість	камінь	день
Р. брата	лугу	коня	сина	гостя	каменя	дня
Д. братові/-у	лугові/-у	коневі/-ю	синові/-у	гостеві/-ю	каменеві/-ю	днєві/-ю
З. брата	луг	коня	сина	гостя	камінь	день
О. братом	лугом	конем	сином	гостем	каменем	днем
М. братові/-у	лузі	коневі/-ю	синові/-у	гостеві/-ю	камені	дні/-ю
К. брате	луже	коню	сину	гостю	каменю/-е	дне

Становлення єдиних відмінкових флексій, спільних для всіх основ іменників чоловічого роду, сталося в результаті глибоких змін, що полягали у змішуванні різних давніх типів відмінювання.

Якщо міркувати про хронологічні рамки цього процесу, то повне злиття всіх іменників чоловічого роду в одну відміну можна датувати XIV—XV ст., хоч вони почали зливатися ще з найдавніших часів, однак з пам'яток XI—XIV ст. при всьому хаотичному змішуванні всіх відмінювань іменників чоловічого роду все ще видно, що їх ще було чотири, чи навіть п'ять, якщо брати до уваги і м'який різновид *-ǫ-, -jǫ-* основ.

Називний відмінок. У називному відмінку іменники чоловічого роду в найдавніші часи характеризувалися флексіями *-ъ (-ǫ-, -jǫ- осн.)* та *-ь (-jǫ-, -jǫ- осн.)*, а також деякі з *-ā-* осн., що здавна замінили форму називного формою знахідного): **братъ, другъ, столъ** та ін.; **сынъ, медъ, волъ** та ін.; **конь, кънзь** і ін.; **гостъ, медведъ** та ін.; **днь, олень** та ін.; іменники ж *-n-* осн. мали в називному однині форму на *-ы*: **камы, поломы** та ін. Крім того, невелика група іменників *-jǫ-* основи мала форму на *-и*: **кран, ран** та ін.

-ъ (-ǫ-, -jǫ-): **братъ, другъ, столъ, сынъ, волъ, медъ;**

-ь (-jǫ-, -jǫ-, -n-): **конь, гостъ, медведъ, днь, олень;**

-и (-jǫ-, -jǫ-): **кран, ран.**

Родовий відмінок. Іменники чоловічого роду в родовому відмінку однини мали чотири типи закінчень:

-а (-я) — іменники *-ǫ-* (*-jǫ-*) осн.,

-у *й-*осн.,

-и *-jǫ-*осн. та

-е *-n-* осн.

У сучасній українській мові, як і в інших східнослов'янських, у родовому однини поширилася двояка флексія *-а (-я)* і *-у (-ю)*. Остання флексія (*-у, -ю*) серед східнослов'янських мов найширше представлена в українській мові, де вона більш-менш послідовно вживається в певних семантичних групах слів.

Наявність двоякої флексії в родовому однини іменників чоловічого роду в сучасній мові – результат змішування та взаємовпливу двох давніх іменних класів *ǫ-* та *-й-* основ, причому флексії родового однини цих основ поширилися й на решту основ іменників чоловічого роду.

Сьогодні розрізнення цих флексій уже зовсім не залежить від того, яка була основа того чи іншого іменника в найдавніші часи.

	Давні форми	Сучасні форми
-а (-я)	<i>-ǫ-</i> (<i>-jǫ-</i>) основи	<i>-а (-я)</i>
-у	<i>-й-</i> основа	<i>-у (-ю)</i>
-и	<i>-i-</i> основа	
-є	<i>-n-</i> основа	

Давальний відмінок. Давня форма давального однини іменників чоловічого роду виступає в трьох варіантах:

-у (-ю)   (*-ǫ-, -jǫ-*)
-ови   (*-й-*)
-и   (*-i-, -n-*)

У сучасній українській мові в іменниках чоловічого роду всіх основ продуктивною є флексія *-ові (-еві)*, тобто флексія іменників колишньої *-й-* основи. Правда, поруч уживається, хоч і в меншій мірі, флексія *-у (-ю)*, тобто флексія іменників колишніх *-ǫ-* (*-jǫ-*) основ.

	Давні форми	Сучасні форми
-у (-ю)	іменники <i>-ǫ-</i> (<i>-jǫ-</i>) основи	
-ови	<i>й-</i> основа	<i>-ові (-еві)</i>
-и	<i>-i-, -n-</i> основи	

Знахідний відмінок. Уже в протоукраїнський період іменники чоловічого роду в знахідному однини співпадали з називним відмінком; навіть іменники з основою на приголосний (*-n-* основа), що первісно мали в називному іншу форму, втратили її і під кінець дописемного періоду замінили її формою знахідного (пор. **камы** — **камень** і т. д.).

Сучасна українська мова, як і інші східнослов'янські, у знахідному однини має двоякі форми: 1) форми, що співпадають з родовим; 2) форми, що співпадають з називним. Перші форми поширені звичайно в іменниках, що означають істот, другі — в іменниках, що означають неживі предмети.

Форми знахідного, що співпадають з називним, органічно витворилися з давніх форм знахідного (побачив **СТІЛ-СТОЛЬ**, **МЕД-МЕДЪ**, **ВОГОНЬ-ОГНЬ**, **КАМІНЬ-КАМЕНЬ** і т. д.). Новіші ж форми знахідного (форми знахідного, що співпадають з родовим) пройшли такий же шлях розвитку, що й форми родового відмінка однини.

У сучасній українській мові лише прислівник іменникового походження *заміж* (< замуж < **ЗАМЖЪ**) виразно зберігає стару форму знахідного однини.

Орудний відмінок. Форми орудного відмінка однини в мові стародавніх східних слов'ян мали флексії *-ьмь* (*-ǫ-* та *-ї-* осн.) і *-ьмь* (*-jǫ-*, *-ї-* та *-п-* осн.). Із цих флексій цілком фонетичним шляхом (у результаті занепаду редукованих *ь*, *ь*) витворилися в сучасній українській мові, як і в інших східнослов'янських, флексії орудного однини *-ом* для твердої і *-ем* (*-см*) — для м'якої та мішаної груп.

Місцевий відмінок. У місцевому відмінку однини іменники чоловічого роду мали досить різноманітні флексії:

- ѣ -ǫ- основа,
- и -jǫ- та -ї- основи,
- ү -ї- основа та
- е -п- основа.

Сучасна українська мова в М. відмінку також має аж три типи флексій:

- ові*, *-еві* (*-єві*), перенесена із давального відмінка,
- у* (*-ю*) з основи на *-ї-*;
- і* (*-ї-*), з основи на *-ї-*.

У сучасній українській мові більш-менш зберегли свою давню форму місцевого однини лише іменники колишньої *-ї-* осн., і то лише ті з них, що означають назви неживих предметів: *на верху*, *на меду*, *в саду* і т. д. але і в цій категорії слів натрапляємо на проникнення флексії *-і* (<-**ѣ**) від іменників колишньої *-ǫ-* осн.: *у домі*, *на версі* (зрідка).

В іменниках колишньої *-ї-* осн., що означають істоти, втрачено стару форму місцевого однини на *-у*; її замінює форма на *-ові*: *на синові*, *на воліві*.

У сучасній українській мові флексія місцевого однини *-у* (*-ю*) набрала значного поширення в іменниках кол. *-ǫ-* (*-jǫ-*) осн.: *на снігу*, *на віку*, *у вінку*, *в мішку*, *у ліску*, *в гаю*, *на краю* та ін. і зокрема в конструкціях з прийменником *по*: *по двору*, *по лісу*, *по степу*, *по краю*, *по Дніпру* і т. д.,

Десь приблизно з XIII ст. у місцевому однини іменників чоловічого роду, зокрема в тих, що означають істоти, поширюється флексія давального відмінка *-ови, -еви*, яка й дала у сучасній українській мові, як і в давальному, *-ові, -еві (-еві)*: *на братові, на коневі, на синові* і т. д.

Давні форми		Сучасні форми
-ѣ	-ѣ- основа	-а (-я)
-и	-јѣ- та -ї- основи	-у (-ю)
-ү	-й- основа	
-є	-н- основа	
→	флексія Д. в.	-ові, -еві

Кличний відмінок. У сучасній українській мові кличний відмінок уживається в тих же випадках, що й у давнину. Він має окрему флексію в однині і лише в іменниках чоловічого та жіночого роду; у множині і середньому роді кличний співпадає з формою називного відмінка.

Інші східнослов'янські мови (російська та білоруська) здебільшого втратили кличний відмінок, замінивши його формою називного. Інші ж слов'янські мови, навіть болгарська, яка взагалі втратила відмінювання іменників, зберігають, як і українська, кличний відмінок.

Кличний відмінок в іменниках чоловічого роду був представлений кількома флексіями:

- є -ѣ- основа,
- ю -јѣ- основа, де вона, мабуть, появилася під впливом -й- основи,
- ү -й- основа та
- и -ї- основа.

У сучасній українській мові ці іменники в кличному відмінку мають флексії *-у, -ю, -е*, які є рефlekсами давніх форм іменників *-ѣ- (-јѣ-)* та *-й-* осн.

Іменники колишньої *-ѣ-* осн., що становлять тверду групу, мають в кличному рефлекс своєї давньої флексії *-е*: *брате, вовче, друже, Петре, Іване* та ін. Проте чимало іменників твердої групи, втративши свою стару флексію *-е*, прийняло з аналогії до *-й-* осн. нову флексію *-у*. Вона зокрема властива іменникам з суфіксами *-ко, -ок* (род. в.: *-ка*), *-ик, -ук (-чук)*: *батьку, синку, голубчику, братику (братчику), конику, ковальчуку* і т. ін

У м'якій групі, яку становлять переважно іменники *-јѣ-* основи, маємо в кличному відмінку здебільшого флексію *-ю (<-ю)*: *коню, місяцю, краю, гаю, Дунаю* і т. ін. Іменники з суфіксом *-ець* приймають форму на *-е*: *хлопче, молочче, кравче* та ін., але: *мудрецю, знавцю, бійцю, злочинцю, митцю*.

Іменники *-ї-* осн., що злилися з *-ǫ-* (*-jǫ-*) осн., втративши свою стару форму кличного відмінка, прийняли нову від *-ǫ-* (*-jǫ-*) осн.: *гостю, ведмедю, зятю, тестю; голубе, яструбе* і т. ін.

Іменники *-ї-* осн. частково зберегли давні форми кличного відмінка: *сину*, частково зазнали впливу *-ǫ-* осн.: *воле*; у південно-західних говорах форми на *-е* маємо і від іменника *син*, як і в хорватській мові: *sine*.

Давні форми		Сучасні форми
-є	<i>-ǫ-</i> основа	-е
-ю	<i>-jǫ-</i> основа	-ю
-ү	<i>-jǫ-</i> основа	-у
-и	<i>-ї-</i> основа	

1.3.2. Історія однини іменників жіночого роду

Сучасна українська мова має два типи відмінювання іменників жіночого роду: перший — іменники з основою на *-а, -я*, і другий тип — іменники з основою на твердий чи м'який приголосний (а також один іменник колишньої *-r-* осн. — *мати*), що становлять третю відміну. Відмінності між цими двома типами порівняно незначні. Сучасні іменники на приголосний тільки в називному-знахідному та орудному відмінках однини і в родовому множини мають своєрідні флексії. Всі інші форми однакові в обох групах іменників.

Сучасну першу відміну іменників в основному склали іменники колишніх *-ā-* (*-jā-*) осн. Їх давня система флексій лягла в основу при оформленні сучасних відмінкових флексій першої відміни. До цих іменників примкнула більшість іменників колишньої *-ъv-* осн. (*бүкы — бүква, свєкры — свєкрүха, цєркы — цєрка* та ін.), а також один іменник колишньої *-r-* осн. (*дъчи — дочка*). Серед іменників давньої *-ā-* (*-jā-*) осн. була невелика група іменників чоловічого роду (типу *староста, судия* та ін.), що своїм відмінюванням нічим не відрізнялися від відміни іменників жіночого роду цієї осн.

Третю відміну іменників сучасної української мови становлять в основному іменники колишньої *-ї-* осн., кілька іменників колишньої *-ъv-* осн. (*кры — кров, любы — любов*) та один іменник колишньої *-r-* осн. (*мати — мати*).

Н.	риба	земля	староста	ніч	кров	мати
Р.	риби	землі	старости	ночі	крові	матері
Д.	рибі	землі	старості	ночі	крові	матері
З.	рибу	землю	старосту	ніч	кров	матір
О.	рибою	землею	старостою	ніччю	кров'ю	матір'ю
М.	рибі	землі	старості	ночі	крові	матері
К.	рибо	земле	старосто	ноче		(мати)

Називний відмінок. Іменники жіночого роду в називному однини мали різні флексії:

- а -*ā*- основа,
- га -*jā*- основа,
- и деякі іменники -*jā*- основи, а також -*er*- основи,
- ь -*ĭ*- основа,
- ы -*ьv*- основа.

Іменники колишньої -*ā*- основи в сучасній українській мові, як і в інших східнослов'янських, повністю зберегли свою стару флексію називного -*a*: *риба, рука, голова, нога* та ін.

Іменники колишньої -*ĭ*- основи в сучасній українській мові звичайно мають форму називного однини з кінцевим м'яким приголосним: *сіль, мідь, честь* і ін.

Окрема група іменників -*ĭ*- основи перейшла в категорію -*jā*- основи, прийнявши замість -*ь* флексію -*я* (-*a*): *пісня* (< *пѣснь*), *миша* (< *мышь*) і т. д.

У ряді південно-західних діалектів останній іменник зберігає ще свою стару форму: *мыш, миш*.

З іменників -*r*- основи іменник *мати* зберіг свою давню форму і в українській мові: *мати* < *мати*. Давній слов'янський іменник *дъчи* після ряду фонетичних змін в українській мові прийняв суфікс -*к*- і флексію -*a*, повністю злився з іменниками -*ā*- основи *дочка*.

Іменники -*ьv*- основи ще на ранньому етапі форму називного однини на -*ы* замінили формою знахідного відмінка на -*ьвь*; у зв'язку з цим виникла форма називного однини: *букьвь, кровь, любьвь, свекрьвь, църкьвь* та ін.

Після ряду змін, що відбулися протягом історії, сьогодні іменники жіночого роду в українській мові в називному однини мають форми на -*a*, -*я*: *рука, земля, пісня, миша, дочка, буква* та ін. (I відміна) або на твердий чи м'який приголосний: *піч, ніч, сіль, тіль, кров, любов* та ін. (II відміна); один іменник колишньої -*r*- основи *мати*, який належить звичайно до III відміни, хоч він у ній займає окреме місце, зберігаючи давню форму на -*и*.

Родовий відмінок. У родовому однини іменники жіночого роду мали аж чотири типи флексій:

- и   -ā- основа;
- ѣ   -jā- основа,
- и   -ĭ- основа та
- є   -r- і -ъv- основи.

Сучасна українська мова в цьому відмінку має двоякі форми: на -и (колишня -ā-, частково -r- та більшість -ъv- основ: *руки, риби, дочки, букви, моркви* та ін.) та

-і (колишня -jā-, -ĭ-, частково -r- і деякі -ъv- осн.: *землі, ночі, матері, крові, любові* та ін.), що сягають зрештою давніх флексій іменників -ā- (-jā-) чи -ĭ- основ.

Сучасна українська літературна мова, як і більшість говорів, має в родовому однини іменників колишніх -ā- (-jā-) основ рефлекси давніх форм: -и (< -ы), -і (< -ѣ): *риби, руки, ноги, землі, волі* і т. д.

Давні форми	Сучасні форми
-и -ā-, -ĭ- основи	-и
-ѣ -jā- основа	-і
-є основи на приголосний	

Давальний відмінок. Давальний відмінок однини іменників жіночого роду мав у давнину двоякі флексії:

-ѣ   -ā- основи: *рыбѣ, нозѣ, головѣ* та ін. та

-и   -jā-, -ĭ- та приголосні основи: *земли, ночи, матери букѣви* та ін. Сучасна українська мова від усіх іменників жіночого роду в давальному однини має флексію -і (*рибі, руці, землі, волі, ночі, солі, матері, букві, свекрусі, крові*).

Давні форми	Сучасні форми
-ѣ (-ā- основа)	-і
-и (-jā- та -ĭ- основи)	

Знахідний відмінок. Іменники -ā-, -jā- основ у знахідному однини мали флексії -у, -ю, а іменники -ĭ- основи та з основою на приголосний — флексію -ь. Давня форма знахідного однини іменників -ā-, -jā- основ повністю збереглася і в сучасній українській мові: *рибу, руку, землю, волю, струю* та ін.

Іменники жіночого роду *-ї* основи у сучасній українській мові в знахідному однини мають форму, що органічно витворилася з давньої: *кість, ніч, честь* та ін. (< *кость, ночь, чьсть* та ін.). Звичайно, фонетичні зміни (занепад кінцевого *-ь*, що був тут флексією) зумовили і зміни морфологічні (втрату флексії).

Приголосні основи як *-r-*, так і *-ъv-* дуже рано у знахідному однини почали приймати форму родового. В сучасній українській мові іменники колишньої *-ъv-* осн. типу *кров, любов* та іменник *-r-* осн. *мати* зберегли стару форму знахідного однини, звичайно, зазнавши певних фонетичних змін (втрата кінцевого *-ь* і ствердіння кінцевого губного приголосного чи *p*): *кров, любов, матір*; більшість же іменників колишньої *-ъv-* основи, злившись із *-ā-* основою, приймали форму знахідного однини на *-у*: *букву, моркву, крокву, свекруху* та ін.

Давні форми	Сучасні форми
<i>-ү, -ю</i> (<i>-ā-</i> , <i>-jā-</i> основи)	<i>-у, -ю</i>
<i>-ь</i> (та <i>-ї</i> основи, основи на приголосний)	<i>-ø</i>

Орудний відмінок. Орудний однини іменників жіночого роду був представлений у давнину флексіями:

- ою* (< *оѣж*)   *-ā-* основа,
- єю* (< *-еѣж*)   *-jā-* основа,
- ню, -ью* (< *иѣж*)   *-ї-* та приголосні основи.

Іменники колишніх *-ā-*, *-jā-* основи в українській літературній мові і в більшості говорів (в південно-східних, північних і в деяких південно-західних) зберігають стару форму на *-ою, -єю*: *рибою, рукою, головою, землею, волею, надією* та ін.

У крайніх західних українських говорах функціонують і форми на *-ом*: *головом, пшеницьом, водом, гором, с коровом, руком, за земльом, дыньом* та ін.

Виникнення діалектних форм на *-ом*, які поширені на найзахіднішому пограниччі української з польською та словацькою мовами, напевно, відбулося під впливом західнослов'янських мов. Звичайно, ця флексія (*-ом*) спочатку поширилася в іменниках на *-а* (*-я*) чоловічого роду (*староста, суддя* та ін.), а потім і в іменниках жіночого роду. (Пор. хорватські форми: *glavom, pšenicom, vodom, gorom, s kravom, rukom, zemljom, dinjom...*)

Давні форми	Сучасні форми
<i>-ою</i> (< <i>-оѣж</i>) <i>-ā-</i> основа	<i>-ою</i>
<i>-єю</i> (< <i>-еѣж</i>) <i>-jā-</i> основа	<i>-єю</i>
<i>-ню, -ью</i> (< <i>иѣж</i>) <i>-ї-</i> та основи на приголосний	

Місцевий відмінок. Історія форм місцевого однини іменників жіночого роду багато в чому нагадує історію форм давального відмінка.

Давні форми місцевого однини іменників жіночого роду мали флексії:

- ѣ   -ā- основа,
- и   -jā- та -ĭ- основи і
- є   основи на приголосний.

Сучасна українська літературна мова і більшість її діалектів має в усіх трьох групах слів форми на -і (< ѣ): *на руці, в рибі, на землі, на волі, на печі, в солі* та ін.

Давні форми	Сучасні форми
-ѣ -ā- основа	-і
-и -jā- та -ĭ- основи	
-є основи на приголосний	

Кличний відмінок. У кличному відмінку однини іменники жіночого роду мали флексії:

- о   -ā- основа,
- є   -jā- основа та
- и   -ĭ- основа; від іменників приголосних основ кличний відмінок, співпадав з формою називного.

Сучасна українська літературна мова від цих іменників має форми кличного відмінка на -о, -е, що сягають давніх форм -ā-, -jā- основ. Такі ж форми отримали також іменники з основою на приголосний, що злилися з -ā-, -jā- основами: *дочко, свекрухо* та ін.

Кличний відмінок може заступатися у певних випадках формою називного, як у літературній мові, так і в різних говорах.

Давні форми	Сучасні форми
-о -ā- основа	-о
-є -jā- основа	-е
-и -ĭ- основа	

1.3.3. Історія однини іменників середнього роду

Іменники середнього роду в сучасній українській мові з погляду відмінювання належать до двох відмін.

Одна група іменників, що в називному однини закінчуються на -о, -е, -я (крім іменників із суфіксами -ен-, -ят-, -ат- при відмінюванні), належить

разом з іменниками чоловічого роду до другої відміни - це іменники колишніх *-ǫ-, -jǫ-* основ; друга група — іменники на *-я, -а* із суфіксами *-ат-, -ят-, -ен-* при відмінюванні становлять четверту відміну.

Четверту відміну склали іменники середнього роду колишніх *-en-* осн. та *-ent-* основи.

Іменники *-en-* осн. у значній мірі втратили свій самостійний тип відмінювання, підпавши під сильний вплив іменників *-jǫ-* основи. При цьому частина з них зовсім (чи майже зовсім) втратила свій характерний суфікс *-ен-* і прийняла флексії іменників *-jǫ-* осн. типу *знання, життя (тім'я, сім'я; тім'ю, сім'ю; тім'ям, сім'ям* і т. д.); друга частина зберігає ще суфікс *-ен-* і деякі форми оформляє на зразок іменників колишніх *-ǫ-* та *-ā-, -jā-* осн. (*ім'я, плем'я - імені, племені* і т. д.).

Іменники *-ent-* основи майже скрізь зберегли свій характерний суфікс *-ят-* (< **АТ*). Лише в орудному однини, очевидно, під впливом іменників колишньої *-jǫ-* основи типу *знання, зілля* витворилася форма на *-ям* без суфікса (*телям, осям, лошам* і т. д.).

Іменники середнього роду в сучасній українській мові мають в однині такі форми:

Н.	село	поле	знання	ім'я	теля
Р.	села	поля	знання	імені і ім'я	теляти
Д.	селу	полю	знанню	імені	теляті
З.	село	поле	знання	ім'я	теля
О.	селом	полем	знанням	іменем і ім'ям	телям
М.	(в) селі, (по)селу	(в) полі, (по) полю	(в)знанні	(по) імені	(на)теляті
Кл.	село	поле	знання	ім'я	теля

Називний-знахідний-кличний відмінок. Іменники середнього роду в називному, знахідному і кличному відмінках однини вже в давнину мали однакові форми (інколи це називають «золотим правилом середнього роду») Те саме маємо і в сучасній українській мові - форма знахідного, а також форма кличного співпадають із формою називного відмінка.

У називному-знахідному-кличному відмінках іменники середнього роду мали форми: на

- о   -ǫ- та -s- основа,
- є   -jǫ- основа та
- я (< А)   -en- та -ent- основи.

Іменники колишньої *-ǫ-* основи в цих відмінкових формах повністю зберегли давню форму на *-o*: *літо, село, пионо* та ін. (< *лѣто, село, пиено* та ін.). Що ж стосується іменників колишньої *-jǫ-* основи, то різні групи мають різні форми в сучасній українській мові. Іменники типу *поле, море* та ін. зберегли свою давню форму, звичайно, зазнавши певних фонетичних змін. Іменники ж типу *знаніє, житіє* та ін. зазнали не лише певних фонетичних змін (подовження приголосних, що сталося після повної редукації *и* чи зникнення *ь* у результаті уподібнення наступного *ј* до попереднього м'якого приголосного), а й змінили свою флексію *-є* на *-я*: *життя, знання, зілля*.

Іменники приголосних основ у називному-знахідному однини зберегли свою стару форму, зазнавши певних фонетичних змін: *ім'я, плем'я, сім'я та ін., теля, ося, ягня, дитя, лоша, курча* та ін., *слово, небо, чудо, тіло* та ін.

Родовий відмінок. У родовому однини іменники середнього роду закінчувалися на

- а, -я**   *-ǫ-* та *-jǫ-* основи *і*
- є**   приголосні основи.

Іменники колишніх *-ǫ-* та *-jǫ-* основ у родовому однини повністю зберегли свою стару форму на *-а, -я*: *літа, села, поля, моря, життя, знання* та ін.

Іменники *-es-* осн. в українській, як і в інших східнослов'янських мовах, зовсім втратили давню форму із суфіксом *-es-* і злилися з іменниками *-ǫ-* осн. в одну відмінювану групу: *неба, слова, чуда, тіла, ока* та ін. Цей процес почався ще в найдавніші часи і фіксується уже найдавнішими пам'ятками.

Іменники колишньої *-en-* основи частково злилися з іменниками колишньої *-jǫ-* основи втративши свій характерний суфікс *-en-* (ці іменники мають у родовому однини флексію *-я*): *сім'я, вим'я, тім'я* та ін., частково зберегли давню форму із суфіксом *-en-*.

Іменники колишньої *-ent-* основи зберігають в українській мові свою стару форму з суфіксом *-ят-* (*-ат-*) і флексію *-и*: *теляти, осяти, курчати, лошади* та ін.

Давні форми	Сучасні форми
-а, -я <i>-ǫ-</i> та <i>-jǫ-</i> основи	-а, -я
-є приголосні основи	
-и <i>-t-</i> основа	-и

Давальний відмінок. Іменники середнього роду в давальному однини мали флексії:

-ґ, -ю,   -ǫ-, -jǫ- основи та
-и   приголосні основи.

У сучасній українській мові іменники колишніх ǫ-, jǫ- основ зберегли свою стару форму на -у, -ю: *селу, вікну, літу, полю, морю, знанню, життю* та ін. Іменники середнього роду приголосних основ здавна підпали під вплив ǫ-, jǫ- основ, у результаті чого у них з'являється у давальному однини флексія -у. Лише іменники -es- основи повністю злилися з іменниками ǫ- осн., оформивши давальний однини флексією -у, при цьому втратився суфікс -es-: *слову, небу, чуду* та ін.

Іменники -ent- і -en- основ зберегли давні форми з суфіксами -ят-, -ен- і флексією -и. З них утворилися сучасні українські форми іменників, однак під впливом іменників -ā- основи, мають нову флексію -і: *теляті, осяті, лошати, курчати* та ін., *імені, племені* та ін.

Давні форми	Сучасні форми
-ґ, -ю -ǫ- та -jǫ- основи	-а, -я
-ґ приголосні основи	
-и -t-, -n- основи	
→ вплив -ā основи	-і

Орудний відмінок. Орудний відмінок однини іменників середнього роду був представлений флексіями:

-ъмь   -ǫ- основа,
-ьмь   -jǫ- та приголосні основи.

Сучасна українська мова в орудному однини від іменників колишніх ǫ-, jǫ- основ успадкувала форми на -ом (-ǫ- осн.) та -ем (-jǫ- осн.), що органічно розвинулись із відповідних форм: *літом, селом, полем, морем* та ін.

Іменники типу *знання, життя* мають форму з флексією -ям замість очікуваної -ем (-ъмь): *знанням, життям, зіллям, насінням* та ін.

Флексію -ям в орудному однини мають також іменники колишньої -ent- основи: *телям, осям, дитям, лошам, курчам* та ін. У значній мірі поширена вона і в іменниках кол. -en- основи: *ім'ям, плем'ям, сім'ям* та ін.

Форма орудного однини на -ям у цих іменниках, можна припустити, виникла уже під впливом іменників кол. -jǫ- основи типу *знання, життя*.

Давні форми	Сучасні форми
-ъмь -ǫ- основа	-ом
-ьмь -jǫ- та приголосні основи	-ем
→ під впливом -jǫ- основи	-ям

Місцевий відмінок. У місцевому однини іменники середнього роду мали форми на:

- ѣ -ǫ- основа,
- и -jǫ- основа та
- є приголосні основи.

У сучасній українській мові іменники кол. -ǫ- осн. в місцевому однини мають флексію -і, що органічно витворилась із старовинної флексії: *в селі, на вікні, в літі* та ін.

Під впливом іменників кол. -ǫ- осн. флексію -і замість очікуваної -и мають тепер також іменники кол. -jǫ- основи: *на морі, на полі, в житті, в знанні* та ін. Цей вплив сягає досить давніх часів.

Форми на -і (-ѣ), але з збереженням суфіксів -ят- (-ат-), -єн- мають у сучасній українській мові також іменники колишніх -ent- та -en- основ: *на теляті, на ягняті, на курчаті* та ін., *у племені, по імені, але в сім'ї, на тім'ї*.

Давні форми		Сучасні форми
-ѣ	-ǫ- основа	-і
-и	-jǫ- основа	
-є	приголосні основи	

1.3.4. Історія форм множини

Іменники різних відмін у сучасній українській літературній мові мають у множині такі форми:

	I	III	II	II	IV
Н.	риби	ночі	брати	села	імена
Р.	риб	ночей	братів	сіл	імен
Д.	рибам	ночам	братам	села́м	імена́м
З.	риби	ночі	братів	села	імена
О.	рибами	ночами	братами	села́ми	імена́ми
М.	(в) риб ах	(в) ноча х	(на) брата х	(в) села х	(в) імена х

Зіставивши сучасну українську систему відмінювання іменників у множині з давньою, бачимо, що давня система відмінювання у процесі свого історичного розвитку зазнала великих змін. Якщо в давнину ми спостерігаємо значну відмінність у відмінкових формах множини між іменниками різних основ, то в сучасній українській мові іменники всіх відмін у множині мають досить одноманітну систему флексій.

Так, наприклад, усі іменники (за окремими винятками) у давальному, орудному, місцевому відмінках множини мають однакові форми на *-ам* (*-ям*), *-ами* (*-ями*), *-ах* (*-ях*), приблизно однакові форми (на *-ів* чи на чисту основу) має значна кількість іменників в родовому відмінку, досить одноманітні форми (на *-и*, *-і* чи на *-а*, *-я*) знаходимо в називному відмінку і т. д.

Таким чином, у множині спостерігається виразна уніфікація відмінкових форм іменників усіх родів і основ.

Найактивнішу роль у становленні сучасної української системи відмінкових флексій іменників у множині відіграли іменники колишніх *-ā-*, *-jā-* основ. Під їх впливом сформувалися давальний, орудний, місцевий відмінки на *-ам* (*-ям*), *-ами* (*-ями*), *-ах* (*-ях*) для іменників усіх родів і основ. Значний відбиток залишили після себе також іменники *-й-* осн., під впливом яких велика кількість іменників інших основ отримала флексію родового множини *-ів* (<*-овъ*). Певна роль належить також іменникам *-ї-* осн., вплив яких проявився в поширенні, правда, в незначній кількості іменників, форм родового відмінка на *-ей* та орудного на *-ми* і т. д.

Називний відмінок. Форми називного відмінка множини іменників різних основ мали різноманітні флексії:

- и -ō-, -jō- основи чоловічого роду та -ї- основа жіночого роду,
- ове -й- основа,
- ы -ā- основа,
- ѣ -jā- основа,
- а -ō-, та *-en-* основи середнього роду, а також *-ent-* і *-es-* основи,
- га -jō- основа середнього роду,
- к -ї- основа чоловічого роду та паралельні форми *-n-* основи цього ж роду,
- є основні форми *-en-* основи чоловічого роду, а також *-er-* і *-ъv-* основи.

У сучасній українській літературній мові в називному множини іменників звичайно маємо або флексії *-и*, *-і* (всі іменники чол. і жін. р.) або *-а*, *-я* (всі іменники сер. р.).

Давні форми		Сучасні форми
-и	-ō-, -jō- основи чоловічого роду та -ї- основа жіночого роду	-и
-ове	-й- основа	
-ы	-ā- основа	
-ѣ	-jā- основа	-і
-а	-o- та <i>-n-</i> основи середнього роду, а також <i>-t-</i> і <i>-s-</i> основи	-а

- га -jǫ- основа середнього роду	-я
- є -j- основа чоловічого роду та паралельні форми -п- основи цього ж роду	
- є основні форми -п- основа чоловічого роду, а також -р- і -ьв- основи	

Родовий відмінок. У родовому множини іменників в давнину виступали такі флексії:

- ъ** -ǫ-, -ā- основи та основи на приголосний,
- ь** -jǫ-, -ja- основи,
- овъ** -j- основа,
- ни, -ьни** -j- основа.

У сучасній українській мові різні групи іменників у родовому множини мають також різні форми: на

-*ів* (абсолютна більшість іменників чол. р., а також ряд іменників жін. р.), на твердий чи м'який приголосний (абсолютна більшість іменників жін. та сер. р. і деякі іменники чол. р.), на

-*ей* (невелика група іменників жін. р. та деякі іменники чол. р.).

Найглибші зміни у формах родового множини відбулися в іменниках чоловічого роду. Більшість іменників чоловічого роду втратила свої давні форми. Одні лише іменники -j- основи не тільки зберегли свою давню флексію -*овъ*, але й вплинули також на інші слова, зокрема на іменники -ǫ- основи. Ця флексія оформилась уже на власне українському ґрунті як -*ів* (< -*овъ*).

Узагалі українські пам'ятки, починаючи з XV—XVI ст., надають перевагу закінченню -*овъ* над іншими закінченнями цих іменників.

У сучасній українській мові іменники чоловічого роду колишньої -j- осн. частково зберегли давню форму на -*ей*: *гостей, людей* та ін.; здебільшого вони зазнали впливу -ǫ-, -jǫ- осн. і уже разом з ними потрапили під вплив іменників -j- осн. та сформували родовий множини з флексією -*ів*: *вогнів, голубів, ведмедів, червів* та ін. Іменники ж жіночого роду цієї основи мають у родовому множини закінчення -*ей*: *ночей, речей, мишей, печей, солей, гусей, грудей* та ін., хоч в іменниках типу *радоці, хитроці* функціонують форми на -*ів*: *радоців, хитроців, мудроців* та ін.; такі форми мають і деякі інші іменники: *розкошів, слабоців* та ін.

Флексія родового відмінка іменників колишньої -j- осн. -*овъ* > -*ів* поширилася в українській мові в переважній більшості іменників чоловічого роду всіх основ. Перевага цієї флексії над іншими флексіями родового відмінка множини пояснюється її виразністю. Вона була пов'язана виключно з формою родового множини, в той час, як давні форми родового множини

іменників *-й-, -jǫ-* осн. (*братъ, вълкъ, конь* та ін.) були одночасно формами називного та знахідного відмінків однини.

У родовому множини від іменників кол. *-а-, -ја-* основ у сучасній українській мові звичайно збереглася давня форма. Однак тут відбулися відповідні фонетичні зміни: із занепадом редукованих старі флексії родового множини *-ъ, -ь* зникли і тому в родовому множини цих іменників залишилася чиста основа: *риб, рук, ніг, душ, груш, воль* та ін. В окремих іменниках у результаті занепаду редукованих *ъ, ь* в абсолютному кінці слова утворився збіг. Щоб його уникнути, між кінцевими приголосними розвинулися вставні голосні *о, е*: *сосон* (< *съснъ*), *сестер* (< *сестръ*), *земель* (< *земль*) та ін.

Іменники середнього роду в родовому множини зазнали незначних змін. Іменники колишніх *-ǫ-, -jǫ-* осн. зберігають рефлекси давніх форм: *літ, сіл, піль, дерев, яблук, знань, весіль, серць* чи *сердець* та ін.; *вікон, відер, зерен, весел, ден* (від *дно*) та ін.

Давні форми		Сучасні форми
-ъ	<i>-ǫ-</i> та <i>-ā-</i> основи та основи на приголосний	-ø
-ь	<i>-jǫ-, -ја-</i> основи	-ø
-овъ	<i>-й-</i> основа	-ів
-ни, -ьни	<i>-й-</i> основа	-ей

Давальний відмінок. Форми давального множини іменників різних основ мали такі флексії:

- омъ**   *-ǫ-* основа,
- ємъ**   *-jǫ-* основа,
- амъ**   *-ā-* основа,
- ямъ**   *-jā-* основа,
- ъмъ**   *-й-* основа,
- ьмъ**   *-й-* основа та приголосні основи.

У сучасній українській мові в давальному множини для всіх іменників функціонують форми з флексіями *-ам, -ям*, що сягають давніх флексій іменників колишніх *-ā-, -jā-* основ. Таким чином, з усіх іменників лише іменники колишніх *-ā-, -jā-* основ зберегли свої давні флексії давального множини: *рибам, рукам, землям, грушам* та ін. Ці флексії поширилися і на всі інші іменники.

Давні форми		Сучасні форми
-омъ	-ǫ- основа	
-ємъ	-jǫ- основа	
-амъ	-ā- основа	-ам
-ямъ	-jā- основа	-ям
-ъмъ	-ǭ- основа	
-ъмь	-ǭ- основа та приголосні основи	

Знахідний відмінок. Абсолютна більшість іменників зберегла давні форми знахідного множини, однак, з певними фонетичними змінами.

Орудний відмінок. В орудному множини іменники мали кілька типів флексій:

- ы   -ǫ- основа та іменники приголосних основ середнього роду,
- и   -jǫ- основа,
- ами   -ā- основа,
- ями   -jā- основа,
- ъмь   -ǭ- основа,
- ъмь   -ǭ- основа та приголосні основи чоловічого і жіночого родів.

У сучасній українській мові в орудному множини для всіх іменників функціонують форми з флексіями *-ами*, *-ями*, що сягають давніх форм іменників *-ā-*, *-jā-* основ: *руками*, *рибами*, *землями*, *старостами* та ін. Під їх впливом ці флексії поширилися також на іменники всіх інших основ.

Давні форми		Сучасні форми
-ы	-ǫ- основа та іменники приголосних основ середнього роду	
-и	-jǫ- основа	
-ами	-ā- основа	-ами
-ями	-jā- основа	-ями
-ъмь	-ǭ- основа	
-ъмь	-ǭ- основа та приголосні основи чоловічого і жіночого родів	

Місцевий відмінок. У місцевому множини іменники мали такі флексії:

- ахъ   -ā- основа,
- яхъ   -jā- основа,
- ѣхъ   -ǫ- основа,
- ихъ   -jǫ- основа,
- ъхъ   -ǭ- основа,
- ъхь   -ǭ- та приголосні основи.

У сучасній українській мові всі іменники мають форми на *-ах*, *-ях*, що сягають давніх форм іменників колишніх *-ā-*, *-jā-* основ.

Із усіх іменників у сучасній українській мові одні лише іменники колишніх *-ā-*, *-jā-* основ повністю зберегли форми місцевого множини на *-ах*, *-ях* (<*-ахъ*, *-яхъ*): *в руках, на ранах, на землях, у старостах* та ін. Усі інші іменники отримали ці флексії під впливом *-ā-*, *-jā-* основ.

Давні форми		Сучасні форми
<i>-ахъ</i>	<i>-ā-</i> основа	<i>-ах</i>
<i>-яхъ</i>	<i>-jā-</i> основа	<i>-ях</i>
<i>-ѣхъ</i>	<i>-ǫ-</i> основа	
<i>-ихъ</i>	<i>-jǫ-</i> основа	
<i>-ъхъ</i>	<i>-ǫ-</i> основа	
<i>-ьхъ</i>	<i>-ǫ-</i> та приголосні основи	

1.3.4. Історія форм двоїни

У протоукраїнській мові, як і в інших давніх слов'янських, існували окремі форми так званої двоїни. Звичайно форми двоїни вживалися у сполучі з числівниками *дѣва*, *дѣвѣ* чи *оба*, *обѣ*, хоч числівник міг бути і відсутній, якщо з контексту і без нього впливало, що цих предметів є два.

Двоїна уже в найдавніші часи мала три форми: одну форму, спільну для називного, знахідного, кличного відмінків, другу — для родового та місцевого, третю — для давального та орудного відмінків.

Зі старих відмінкових форм двоїни найкраще збереглися форми називного-знахідного-кличного відмінків.

У літературній мові давні форми давального-орудного двоїни залишили відбиток у вигляді флексії орудного відмінка множини *-има* від деяких іменників, що означають звичайно парні предмети: *очима*, *плечима*, *ушима* (частіше: вухами), *дверима* (поруч: дверми), а також: *грошима* (частіше: грішми).

Занепад двоїни як системи почався у давню епоху.

„Неправильне вживання двоїнних форм, заміна їх відповідними формами множини в інших частинах мови, що проявляється в писаних пам'ятках, починаючи з XIII ст., свідчить про те, що в живій мові в ці часи двоїна стала втрачати уже свої позиції, хоч і була ще живим явищем мови,“ - зазначав С.П. Бевзенко.

1. 4. Словотвір іменників

У протоукраїнській мові функціонували всі типи словотворення, що були властиві слов'янським мовам уже з найдавніших часів. Найпродуктивнішим типом у галузі іменника було морфологічне словотворення, тобто творення іменників за допомогою морфологічних словотворчих засобів (суфіксів і префіксів).

Однак не всі морфологічні словотвірні засоби використовувалися при творенні іменників в однаковій мірі. При творенні іменників найпродуктивнішою була суфіксація; причому творення їх за допомогою суфіксів відбувалося як від іменних, так і від дієслівних основ. В іменниковому словотворі менш продуктивно використовувалася префіксація.

1. 5. Висновки

З плином багатьох століть система українського іменника зазнала великих змін. Від багатотипності давнього відмінювання, яке сягало ще праіндоєвропейської епохи та базувалося на особливостях структурних характеристик класів слів, від розрізнення трьох граматичних значень числа, від різноманітності відмінкових закінчень не тільки в однині, а й у множині та двоїні, від виразних відмінностей між твердим і м'яким підтипом відмінювання іменникова система, поволі удосконалюючи й уніфікуючи свої форми, розвивалася до якісно іншого принципу диференціації типів відмінювання (передусім за родовими характеристиками, особливостями відмінкових закінчень і, як виняток, за структурними характеристиками основи), аж до втрати двоїни, своєрідного зближення твердого й м'якого парадигматичних підтипів через виділення мішаної групи у першій та другій відмінах.

2. ЗАЙМЕННИК

- 2.1. Система відмінювання займенників у протоукраїнському періоді.
- 2.2. Історія формування відмінкової парадигми займенників.
- 2.3. Словотвір займенників.
- 2.4. Висновки.

Основна література

1. Крижанівська, О.І. *Історія української мови. Історична фонетика. Історична граматики*, Київ, 2010.
2. *Історія української мови. Морфологія*, Німчук, В.В. (відп. ред.), Київ, Наукова думка, 1978.
3. Леута, О. І. *Старослов'янська мова*, Київ, 2017.
4. Mihaļjević, M. *Slavenska poredbena gramatika, 2. dio*, Zagreb, 2014.

Додаткова література

1. Бевзенко, С.П. *Історична морфологія української мови*, Ужгород, 1960.
3. *Вступ до порівняльно-історичного вивчення слов'янських мов*, за ред. О.С. Мельничука, Київ: Наукова думка, 1966.
4. Жовтобрюх, М.А., Волох, О.Т., Самійленко, С. П., Слинсько, І. І. *Історична граматики української мови*, Київ: Вища школа, 1980.
5. Popović, M., Trostinska, R. Još o međujezičnoj homonimiji hrvatsko-ruskoj i hrvatsko-ukrajinskoj.– *Zbornik Slavenski jezici u usporedbi s hrvatskim I.* (ur. D. Sesar). Zagreb: 2009., str. 97-109.
6. Popović, M., Trostinska, R. (izmijenjena verzija) Nešto drugačija interpretacija nekih afiksa (na materijalu hrvatskoga, ruskoga i ukrajinskoga jezika).– *Zbornik Slavenski jezici u usporedbi s hrvatskim I.* (ur. D. Sesar), Zagreb, 2009., str. 11-18.
7. Popović, M., Trostinska, R. Akomodacija i oko nje (hrvatsko-ukrajinsko-ruske leksičke poredbe). *Zbornik Slavenski jezici u usporedbi s hrvatskim III.* (ur. D. Sesar), Zagreb, 2013., str. 141-147.

Займенники відіграли значну роль у системі відмінювання слов'янських мов. За допомогою займенників оформлялися прикметники, діеприкметники, порядкові числівники, вказівні та присвійні займенники, окремі особові дієслівні форми. Система закінчень сучасних прикметників є фактично системою відмінювання давнього вказівного анафоричного займенника **и**, **ю**, **я**.

Займенники протягом своєї історії зазнали великих змін; вони нерідко змішувалися між собою, підпадали під вплив інших категорій слів, споріднювалися з ними, набували іноді спільної з ними форми. Навіть і за той порівняно невеликий відтинок часу, що простежується за писемними пам'ятками, займенники зазнали відчутних змін.

2.1 Система відмінювання займенників у протоукраїнському періоді

Уже в часи протоукраїнського періоду займенники з морфологічного погляду розпадаються на дві групи.

1. Особові займенники 1-ої та 2-ої особи всіх трьох чисел, до яких близький за своїми формами зворотний займенник *себе*. Ці займенники характеризувалися, як і зараз, відсутністю категорії роду і взагалі мали ряд ознак, спільних з іменниками, через що їх іноді називають займенниками іменної відміни. Займенники цієї групи виступали зазвичай в реченні в ролі підмета або додатка.

2. Неособові займенники, куди входили всі інші займенники, що залишилися поза першою групою. Це була досить строката група, куди входили займенники різних семантичних розрядів — вказівні, означальні, присвійні, питальні, відносні, заперечні та ін. Вони характеризувалися наявністю родових форм, тобто мали категорію роду (виняток становили лише питальні займенники *кѣто*, *чѣто*, а також відносні, неозначені та заперечні займенники, до складу яких вони входили) і своїми граматичними ознаками зближувалися з прикметниками, через що їх іноді називають займенниками прикметникової чи займенної відміни. Займенники цієї групи звичайно виступали в реченні у функції означення, хоч вказівні займенники могли виступати також у функції підмета чи додатка. До цієї групи належали також займенники, з яких сформувався сучасний предметно-особовий, чи, як його звичайно називають, особовий займенник 3-ої особи (*онѣ* > він, *оно* > воно, *она* > вона та *и*, *є*, *ѧ*).

Усі займенники, як і іменники, змінювалися за відмінками; форма кличного відмінка в них була відсутня, бо в ній у зв'язку з самим реальним значенням займенників не було потреби. Займенники мали три числа — одну, множину і двоїну, однак зворотний займенник та питальні займенники *кѣто*, *чѣто* мали лише форми однини.

Відмінювання особових і зворотного займенників. У протоукраїнській мові особові займенники 1-ої і 2-ої особи та зворотний займенник *себе* відмінювалися так:

Однина

Н. азъ, а	ты	—
Р. мене	тебе	себе
Д. мънѣ, мьнѣ, ми	тебѣ, тобѣ, ти	себѣ, собѣ, си
З. иа, мене	тіа, тебе	сія, себе
О. мъною	тобою	собою
М. мънѣ, мьнѣ	тебѣ, тобѣ	себѣ, собѣ

Множина

Н. мы	вы
Р. насъ	васъ
Д. намъ, ны	вамъ, вы
З. ны, насъ	вы, васъ
О. нами	вами
М. насъ	васъ

Двоїна

Н. вѣ	ва
З. на, наю	ва, ваю
Р. М. наю	ваю
Д. О. нама, на	вама, ва

Особові займенники – **азъ, азъ, а, ты** (однина), **мы, вы** (множина), **азъ, ва** (двоїна) - це слова з праїндоевропейськими коренями. У пам'ятках XI—XII ст. засвідчені три варіанти особового займенника першої особи: **азъ, азъ, а**, однак остання – найновіша – форма стала найбільш поширеною і витіснила решту. Займенник другої особи **ты** теж давній: він походить зі спільнослов'янського *ty. Протоукраїнський займенник **мы** походить із праслов'янського *my. Про давність форми *my свідчать усі найдавніші слов'янські пам'ятки, сучасні слов'янські та балтійські мови. Займенник другої особи множини **вы** виник із спільнослов'янського *vy. Займенники **мы, вы** не є власне формами множини до **я, ти**, вони позначають групу осіб, колектив, до складу якого входять перша (**мы**) або друга (**вы**) особи. Займенник першої особи двоїни **вѣ** (*ми двоє*) вживався переважно в церковній літературі, пізніше замінюється формою **мы**.

Відмінювання неособових займенників.

Сюди належали:

вказівні займенники: сь, се, си, ть, то, та; онъ, оно, она; и, к, га;

присвійні займенники: мои, мое, мо; твои, твоє, твоя; свои, своє, своя; наш, ваш та ін;

означальні займенники: всь, все, вся; та ін.;

питальні займенники: кьто, чьто, чьи > чии, чье, чья; кьи > кий, кою, кага та ін.;

заперечні займенники: никьто, ничьто, никьи, ничии та ін.;

неозначені займенники: нѣкьто, нѣчьто, нѣкьи та ін.

Окремого зауваження потребує вказівний займенник **онъ, она, оно**, який вказував на найвіддаленіший предмет у давній тричленній системі вказівних займенників. У слов'янських мовах уже найдавнішого (дописемного) періоду цей вказівний займенник почав також уживатися у функції предметно-особового займенника, поступово витісняючи форму називного відмінка іншого вказівного займенника, що був дуже близьким за своїм значенням до нього, — **и, е, га**. Сучасний український предметно-особовий займенник *він, вона, воно* якраз і сягає старовинного вказівного займенника **онъ, она, оно**.

а) Вказівні займенники: **сь, се, си; ть, то, та; онъ, оно, она; и(же), ю(же), га(же); овъ, ово, ова; такъ, тако, така; сикъ, сико, сика**. Усі ці займенники праіндоєвропейського походження. Староукраїнські пам'ятки фіксують ще й редуковані форми: **сесь, сесе, сеся**, які відомі досі в південно-західному наріччі. Займенники **онъ, оно, она** у праслов'янській мові належали до вказівних займенників, які забезпечували триступеневу характеристику предмета в просторі або в часі по відношенню до співрозмовників: **сь** — цей, найближчий, **ть** — той, віддалений, **онъ** — той, найдальший. Окремо існували також займенники **и, к, га** (<*jь, *je, *ja), що поєднували функції вказівних анафоричних (відсильних до попередніх) займенників і займенників відносних.

Відмінювання вказівних займенників

Однина

	ч.р.	ж.р.	с.р.	ч.р.	ж.р.	с.р.	ч.р.	ж.р.	с.р.
Н.	ть	та	то	и	га	к	онъ	она	оно
Р.	того	тоѣ	того	его	еѣ	его	его	еѣ	его
Д.	томуѣ	тон	томуѣ	емоѣ	ени	емоѣ	емуѣ	ени	емуѣ
З.	ть	та	то	и	я	е	онъ	она	оно
О.	тѣмь	тою	тѣмь	имь	єю	имь	имь	єю	имь
М.	томь	тон	томь	емь	ени	емь	емь	ени	емь

Множина

Н.	ти	ты	та	и	ѣ	я	они	оны	она
Р.	тѣхъ	тѣхъ	тѣхъ	ихъ	ихъ	ихъ	ихъ	ихъ	ихъ
Д.	тѣмъ	тѣмъ	тѣмъ	имъ	имъ	имъ	имъ	имъ	имъ
З.	ты	ты	та	ѣ	ѣ	я	ѣ	ѣ	я
О.	тѣми	тѣми	тѣми	ими	ими	ими	ими	ими	ими
М.	тѣхъ	тѣхъ	тѣхъ	ихъ	ихъ	ихъ	ихъ	ихъ	ихъ

Двоїна

Н.З.	та	тѣ	тѣ	я	и	и	она	онѣ	онѣ
Р.М.	тою	тою	тою	єю	єю	єю	єю	єю	єю
Д.О.	тѣма	тѣма	тѣма	има	има	има	има	има	има

Як анафоричний займенник **и, ѣ, та** у формі називного відмінка занепав ще в дописемний період, а в ролі відносного займенника він зафіксований у книжній мові в поєднанні з часткою **–же**. Вказівні за походженням займенники **онѣ, оно, она** та **и, ѣ, та** ще в праслов'янській мові почали виконувати функцію особового займенника третьої особи. Займенники **овѣ, ово, ова; сикѣ, сико, сика** не збереглися, а займенник **такѣ, тако, така** зберігся у всіх сучасних східнослов'янських мовах.

б) Присвійні займенники. Староукраїнська мова мала такі присвійні займенники: **мон, моє, моя; твои, твоє, твоя; свои, своє, своя; наш, наше, наша; ваш, ваше, ваша**. Ці займенники мають корені, спільні для всіх слов'янських і неслов'янських індоєвропейських мов. Пізніше виник присвійний займенник *їхній*, основа якого ускладнена прикметниковим суфіксом *-н-*.

Відмінювання присвійних займенників

Однина

	ч.р.	ж.р.	с.р.	ч.р.	ж.р.	с.р.
Н.	мон	моя	моє	наш	наша	наше
Р.	моєго	моєѣ	моєго	нашого	нашеѣ	нашого
Д.	моємоу	моєи	моємоу	нашемоу	нашен	нашемоу
З.	мон	моя	моє	наш	наша	наше
О.	монимъ	моєю	монимъ	нашемъ	нашен	нашемъ
М.	моємъ	моєи	моємъ	нашемъ	нашен	нашемъ

Множина

Н.	мои	моѣ	моя	наши	нашѣ	наша
Р.	моихъ	моихъ	моихъ	нашихъ	нашихъ	нашихъ
Д.	моимъ	моимъ	моимъ	нашимъ	нашимъ	нашимъ
З.	моѣ	моѣ	моя	нашѣ	нашѣ	наша
О.	моими	моими	моими	нашими	нашими	нашими
М.	моихъ	моихъ	моихъ	нашихъ	нашихъ	нашихъ

Двоїна

Н. З.	моя	мои	мои	наша	наши	наши
Р. М.	моєю	моєю	моєю	нашею	нашею	нашею
Д. О.	моима	моима	моима	нашима	нашима	нашима

в) Означальні займенники. Займенник **всьь, вьсьє, вьста** протокраїнська мова успадкувала з праслов'янської, із займенника того самого кореня утворюється і **вьсакъ, вьсако, вьсакъа**. Займенник *інший* (< нечленні форми **инъ, ино, инна**) утворений приєднанням до кореня **ин-** суфікса вищого ступеня прикметників **-ьш-**. Займенники **самъ, само, сама** походить від спільнослов'янського **samtъ*, уживаються також похідні утворення *самий, самісінкий*.

Відмінювання означальних займенників

	Однина			Множина		
	ч.р.	ж.р.	с.р.	ч.р.	ж.р.	с.р.
Н.	всьь	всья	всьє	всьи	всьѣ	всья
Р.	всьєго	всьѣ	всьєго	всьѣхъ	всьѣхъ	всьѣхъ
Д.	всьємоу	всьєи	всьємоу	всьѣмъ	всьѣмъ	всьѣмъ
З.	всьь	всья	всьє	всьи	всьѣ	всья
О.	всьѣмь	всьєю	всьѣмь	всьѣми	всьѣми	всьѣми
М.	всьємь	всьєи	всьємь	всьѣхъ	всьѣхъ	

Двоїна

	ч.р.	ж.р.	с.р.
Н. З.	всьи	всьѣ	всьѣ
Р. М.	всьєю	всьєю	всьєю
Д. О.	всьєма	всьєма	всьєма

г) Питальні та відносні займенники **кѣто**, **чѣто** складаються з кореневих частин **кѣ**, **чѣ** і частки **-то**. Після занепаду зредукованих ѣ, ѣ внаслідок дисиміляції початкові приголосні змінилися:

кѣто — **кто** — **хто** (кт → хт – дисиміляція за способом творення);

чѣто — **что** — **што** (чт → шт – дисиміляція за способом творення) – **що** (шт → шч – асиміляція за способом творення).

Кѣ- і **чѣ-** – це фонетичні варіанти одного займенникового компонента, використані у слов'янських мовах для розрізнення назв осіб (**кѣто**) і назв речей (**чѣто**).

Н.	кѣто	чѣто
Р.	кого	чого
Д.	комѹ	чемѹ
З.	кого	чѣто
О.	цѣмь	чимь
М.	комь	чемь

Питальні займенники **кѣто**, **чѣто**, а також відносні **кѣто**, **чѣто** та заперечні **никѣто**, **ничѣто** і неозначені **нѣкѣто**, **нѣчѣто** мали лише форми однини. Живою в протоукраїнській мові уже з найдавніших часів у родовому відмінку від займенника **чѣто** була форма **чего**.

2.2. Історія формування відмінкової парадигми займенників

2.2.1. Особові та зворотний займенники

Особові займенники 1-ої та 2-ої особи і зворотний займенник *себе* після ряду змін, зокрема змін фонетичного характеру, в сучасній українській мові отримали такий вигляд:

	Однина			Множина	
Н	я	ти	—	ми	ви
Р.	мене	тебе	себе	нас	вас
Д.	мені	тобі	собі	нам	вам
З.	мене	тебе	себе	нас	вас
О.	мною	тобою	собою	нами	вами
М. .	(на) мені	(на) тобі	(на) собі	(у) нас	(у) вас

Особові займенники характеризувалися, як і зараз, суплетивізмом; різні відмінкові форми одного й того ж займенника утворювалися від різних основ. Це явище було властиве всім слов'янським, як і взагалі індоєвропейським мовам, уже з найдавніших часів і сягає, ще праіндоєвропейської мови-основи.

Деякі відмінки (зокрема давальний і знахідний однини і множини) характеризувалися наявністю двох типів форм — давніших первісних, так званих енклітичних чи коротких, і пізніших, так званих повних. Давніші з походження форми давального відмінка **ми**, **ти**, **си** були енклітичними. Потім вони вийшли з ужитку та зберігаються як архаїзми в окремих південно-західних говорах, наприклад у закарпатських: *дайте ми гусочку; буду ти на помочі* та є нормою для західнослов'янських. Утрата енклітичних форм давального відмінка особових і зворотного займенників сталася не одночасно, спочатку виходить з ужитку форма **си**, потім (XV ст.) — форма **ти**, а з XVI ст. — і форма **ми**.

Сучасна українська мова в давальному і місцевому відмінках однини має форми *мені, на мені* (пор. хорватське *мени*) замість очікуваних *мні, на мні*. Сформувалися вони, мабуть, у результаті аналогії до форми родового відмінка. Ці форми засвідчені писемними пам'ятками в XVI на початку XVII ст.

У знахідному відмінку двоїни в протоукраїнській мові уже з найдавніших часів особовий займенник 1-ої особи мав і форму **на**, яка, мабуть, була основною. Прадавня форма знахідного відмінка однини особового й зворотного займенників **ма**, **тя**, **са** і новіша **мене**, **тебе**, **себе**, що виникла вже в дуже давні часи, мабуть, під впливом родового відмінка цих займенників, вживаються паралельно як у найдавніших, так і в пізніших пам'ятках. Найдавніші пам'ятки, однак, надають перевагу первісним формам. З плином часу новіші форми вживаються все частіше. Паралельне вживання цих форм фіксується пам'ятками, починаючи з XIV–XV ст. Сучасна українська мова в більшості її говорів знає переважно форми знахідного відмінка однини цих займенників *мене, тебе, себе*. Ці форми вживаються в літературній мові. Форма зворотного займенника **ся** в деяких фонетичних видозмінах широко почала вживатися в значенні афікса зворотних дієслів. У південно-західних говорах досить широко представлені й рефлeksi старіших форм, наприклад, у гуцульському говорі: *ня, ні, тя, ті*; у закарпатських говорах: *обі ноги ня боліли; я додому тя поведу*.

Множина. Зі змін суто морфологічного характеру тут лише відбувся занепад давніх форм давального і знахідного відмінків **ны**, **вы**. Вони зовсім не фіксуються, наприклад, в українських грамотах XIV–XV ст., хоч тут нерідко вживаються форми **насъ**, **васъ**.

Двоїна. Форми двоїни особових займенників 1-ої та 2-ої особи вже в найдавніші часи починають змішуватися з формами множини.

Сучасна українська мова зовсім втратила давні форми двоїни цих займенників, не залишилось від них жодних відбитків.

2.2.2. Предметно-особовий займенник

Предметно-особовий чи, як його частіше називають, особовий займенник 3-ої особи в сучасній українській мові має такі форми:

	Однина			Множина
	чол. р.	с. р.	ж. р.	
Н.	він	воно	вони	вони
Р.	його	нього	її, неї	їх, них
Д.	йому	йому	її	їм
З.	його, нього	його, нього	її, неї	їх, них
О.	ним	ним	нею	ними
М.	ньому, нім	ньому, нім	ній	них

Предметно-особовий займенник, як і особові займенники, в сучасній українській мові характеризується тим, що форми називного і непрямих відмінків утворюються від різних основ, спостерігається явище суплетивізму.

Уже найдавніші пам'ятки не фіксують давні форми називного відмінка **и, љ, ѡ**. Обидва вказівні займенники, ввійшовши до складу однієї парадигми, дали нове займенникове утворення з новим значенням і новою синтаксичною функцією - вони стали предметно-особовим займенником.

Форми називного відмінка однини предметно-особового займенника в сучасній українській мові сформувалися із давніх форм **онъ, оно, она**. На українському ґрунті тут відбулися лише деякі зміни фонетичного характеру: у формі чоловічого роду втрачено кінцеве **ъ**, що викликало подовження звука **о** в попередньому складі з наступним перетворенням його в кінцевому результаті в **і**, та появилася приставне **в** (**онъ** > **він**); за аналогією до форм чоловічого роду приставне **в** з'явилося також у формах жіночого та середнього роду (**вона, воно**).

Форма родового відмінка однини предметно-особового займенника має форми: **його, її** та **нього, неї**. Форми **його, її** становлять закономірні рефлекси старовинних форм. Приставне **н** тут, як і в ряді інших форм цього займенника (знах. одн. **нього, неї**, орудн. одн. **ним, нею**, місц. одн. **на ньому, на нім, на ній**, род. множ. **них**, знах. множ. **них**, орудн. множ. **ними**, місц.

множ. *на них*), з'явилося внаслідок перерозкладу основ між прийменником і займенником ще на праслов'янському ґрунті.

Десь з XII ст. давні форми знахідного відмінка починають замінюватися новими, що збігаються з формами родового. Сучасна українська мова від предметно-особового займенника в знахідному відмінку має форми, що збігаються з родовим: *його, нього, її, неї*.

В українській літературній мові в орудному однини функціонує форма предметно-особового займенника, що сягає старовинної форми з початковим *н*, яке з'явилося тут з відомих причин: *ним, нею, з ним, з нею* (< **сь нимъ, сь нею**). Форми орудного відмінка зазвичай виступають у прийменникових конструкціях, що й зумовило усталення цієї займенникової форми з початковим *н*, яка за аналогією почала виступати також у порівняно рідко вживаних безприйменникових конструкціях.

У місцевому однини в сучасній українській мові поширений предметно-особовий займенник у чоловічому і середньому роді у двох формах: *(на) ньому, (на) нім*, а в жіночому роді форма: *(на) ній*. Форми *(на) нім, (на) ній* сягають старовинних форм (**въ немъ, въ ней**), а форма чоловічого-середнього роду *(на) ньому*, що є основною формою сучасної літературної мови, з'явилася під впливом форм давального відмінка.

У множині предметно-особовий займенник також характеризується су-плетивними формами: форма називного відмінка сягає давнього вказівного займенника третього ступеня (**они, она, оны**), а форми непрямих відмінків — давнього означально-вказівного займенника **и, ѿ, га**.

Інші форми множини цього займенника не потребують спеціальних пояснень: вони є закономірними рефlekсами давніх форм: *їх, від нихъ, їм* (< **имъ**), *ними* (< **ими, ними**), *на них, в них* (< **ихъ, въ них**).

Двоїна. Уже дуже давно форми двоїни предметно-особового займенника стали замінюватися відповідними формами множини. Сучасна українська мова зовсім втратила форми двоїни від предметно-особового займенника, не зберігши майже ніяких слідів. Відбитки колишньої форми давального-орудного двоїни віддзеркалені в оформленні орудного відмінка множини цього займенника з флексією *-ма* (*німа, з німа, з німа*) у деяких карпатських говорах.

2.2.3 Питальні займенники

Окремо серед інших неособових займенників виступали (і виступають у сучасній мові) питальні займенники **къто, чьто**, які, на відміну від інших неособових займенників, не мали окремих родових форм і форм множини та двоїни. У процесі історичного розвитку форми цих займенників зазнали

зовсім незначних змін. У сучасній українській мові форми питальних займенників **КЪТО**, **ЧЪТО** мають такий вигляд:

Н.	хто	що
Р.	кого	чого
Д.	кому	чому
З.	кого	що
О.	ким	чим
М.	(на) кому, (на) кім	(на) чому, (на) чім

Змін чисто фонетичного характеру зазнали форми називного відмінка. Тут відповідно до старовинних форм **КЪТО**, **ЧЪТО** в сучасній українській мові маємо форми *хто*, *що*.

Виникнення форми *хто* із *къто* пояснюється досить просто: після за-непаду редукованих голосних (у даному разі ъ) *к* безпосередньо опинився біля *т* і внаслідок дисиміляції перейшов у *х*: **КЪТО** > *кто* > *хто*.

Із діалектних форм цього займенника цікаво відзначити середньозакарпатські форми *тко*, *ко*, що витворилися із *кто* внаслідок метатези приголосних з наступною втратою початкового *т*: *кто* > *тко* > *ко*. Ці форми близькі до хорватського літературного *tko* і діалектного *ko*.

Становлення форми *що* із **ЧЪТО** ще не знайшло одностайного пояснення в науковій літературі. Безсумнівним вважається, що проміжною стадією між давньою формою *чъто* і сучасною українською *що* була форма *што*. Ця форма виникла безпосередньо із **ЧЪТО** внаслідок дисиміляції, що сталася після зникнення слабкого редукованого *ь*: *ч*, опинившись поруч із *т*, перейшов у *ш*: **ЧЪТО** > *что* > *што*. Але в українській мові не збереглась ця форма, була витіснена новішою формою *що*. Лише деякі карпатські говори мають і тепер питальний займенник у формі *што*, який у такому варіанті збережений і в хорватській літературній мові – *što*. Українська форма *що* (*шчо*) утворилась із *што*, мабуть, у результаті морфологічної аналогії. У зв'язку з тим, що в непрямих відмінках (крім знахідного) зберігається звук *ч* в корені, це *ч* проникло і в форму називного-знахідного відмінків, витіснило *т* у формі *што*: *што* > *шчо* (орфогр.: *що*).

Виникнення *що* із *што* можна інтерпретувати і як результат асиміляції *т* до *ш* з наступним переходом його в *ч*, а наявність *ч* в непрямих відмінках цього займенника сприяла закріпленню цього *ч* і в називному-знахідному відмінках: *што* > *шшо* > *шчо* (орфогр.: *що*).

2.2.4. Інші неособові займенники

а) Присвійні займенники

	Однина						Множина	
	ч.р.	с.р.	ж.р.	ч.р.	с.р.	ж.р.		
Н.	мій	моє	моя	наш	наше	наша	мої	наші
Р.	мого	мого	моєї	нашого	нашого	нашої	моїх	наших
Д.	моєму	моєму	моїй	нашому	нашому	нашій	моїм	нашим
З.	мій, мого	моє, мого	мою	наш, нашого	наше, нашого	нашу	мої, моїх	наші, наших
О.	моїм	моїм	моєю	нашим	нашим	нашою	моїми	нашими
М.	(на) моєму, моїм	(на) моєму, моїм	(на) моїй	(на) нашому, нашим	(на) нашому, нашим	(на) нашій	(на) моїх	(на) наших

У відмінюванні інших неособових займенників, зокрема вказівних, присвійних і означальних, простежуються протягом їх історії приблизно однакові зміни. Для зручності огляду цих змін зіставимо зразки відмінювання деяких вказівних, присвійних і означальних займенників сучасної української мови.

б) Вказівні займенники

	Однина						Множина	
	ч.р.	с.р.	ж.р.	ч.р.	с.р.	ж.р.		
Н.	той	те	та	цей, сей	це, се	ця, ся	ті	ці, сі
Р.	того	того	тієї (тої)	цього	цього	цієї	тих	цих
Д.	тому	тому	тій	цьому	цьому	цій	тим	цим
З.	той, того	те, того	те, ту	цей, цього	це, цього	цю	ті, тих	ці, цих
М.	тим	тим	тією, тою	цим	цим	цією	тими	цими
О.	тому, тім	тому,тім	тій	цьому, цім	цьому, цім	цій	тих	цих

в) Означальні займенники

	Однина			Множина
	чол. р.	сер. р.	жін. р.	
Н.	весь, увесь, ввесь	все, усе	вся, уся	всі, усі
Р.	всього	всього	всієї	всіх
Д.	всьому	всьому	всій	всім
З.	весь, всього	все, всього	всю	всі, всіх
О.	всім	всім	всією	всіма
М.	всьому, всім	всьому, всім	всій	всіх

Протягом історії свого розвитку досить відчутних змін зазнали вказівні займенники. Основну роль в історії відмінювання їх зіграла аналогія займенників так званої «твердої» групи (**тѣ, то, та**) до займенників «м'якої» групи (**сь, се, си**), внаслідок чого відбулося вирівнювання форм вказівних займенників, хоч спостерігаються тут також впливи займенників інших розрядів, зокрема присвійних (наприклад, у формах родового й орудного відмінків однини жіночого роду).

Відчутних змін зазнали також присвійні й означальні займенники. Історія їх форм багато в чому нагадує історію форм вказівних займенників, у зв'язку з чим доцільно буде розглянути їх разом.

У найдавніших пам'ятках у називному відмінку звичайно виступають нечленні форми вказівних займенників **тѣ, то, та, сь, се, си**, але здавна вже виникають і членні форми шляхом поєднання перших із означально-вказівним займенником **и, є, ја**:

тѣ – **тѣ + и** > **тыи**,

сь – **сь + и** > **сьи**,

За аналогією до непрямих відмінків, у більшості форм яких були в корені *о, е*, в формах називного однини чоловічого роду також замість кореневих *ы, и* з'являються *о, е*: **тыи** — **той**, **сьи** — **сей**. З останніх форм органічно виникли сучасні українські форми *той, сей*. В українській літературній мові зазвичай уживаються членні стягнені форми вказівних займенників жіночого та середнього роду. Членні нестягнені форми допустимі лише у віршованих літературних творах; широко відомі в народній поезії, а також у діалектах, зокрема в північних: *тоє, цєє, тєє, тая, цяя* та ін. Що ж до присвійних і означальних займенників, то вони в сучасній українській мові мають форми, що цілком органічно сформувалися з давніх: **мій** – **мон**, **моє** – **моє**, **моя** – **мою**, **наш** – **нашь**, **ваш** – **вашь**, **увесь**, **весь** – **всьє**, **все** – **всьє** та ін. Форми місцевого відмінка однини вказівних, присвійних

і означальних займенників сучасної української мови виникли цілком фонетичним шляхом зі старовинних форм. Однак у чоловічому і середньому роді зараз переважають новіші форми, що збігаються з формами давального відмінка: *(на) тому, (на) цьому, (на) моєму, (в) усьому* та ін. Вплив давального відмінка на місцевий у займенниках чоловічого й середнього роду відбувся, під впливом відповідного явища в іменниках. Цьому могла сприяти й та обставина, що форми місцевого відмінка займенників жіночого роду здавна, ще на праслов'янському ґрунті, збігалися з формами давального відмінка.

Якщо в найдавнішу епоху в протоукраїнській мові, як і взагалі в слов'янських мовах, розрізнялися в називному і знахідному відмінках множини форми всіх трьох родів, то в сучасній українській мові, як і в інших східнослов'янських, цього розрізнення немає. Втрачати категорію роду у множині вказівні займенники, як і взагалі всі займенники так званої займенної відміни, почали десь приблизно в XIV ст. Причину втрати категорії роду у множині слід шукати в тому, що ці займенники в усіх непрямих відмінках множини (крім знахідного) мали форми, спільні для всіх родів. У займенниках так званої «м'якої» та «мішаної» груп у називному відмінку відбулося витіснення форм чоловічого і середнього роду формами жіночого роду, що закінчувалися на **-ѣ**: **моѣ**, **твоѣ**, **своѣ** та ін.

Форми двоїни вказівних, присвійних, означальних займенників здавна почали витіснятися відповідними формами множини. Навіть у староукраїнських пам'ятках зрідка ще фіксуються форми двоїни, але послідовності у їх вживанні вже не спостерігається. Сучасна українська мова втратила назавжди форми двоїни від цих займенників. Лише в означальному займеннику *весь, увесь* в орудному відмінку множини збереглася флексія двоїни *-ма*: *всіма* (пор. давню форму давального-орудного двоїни: **вьсьма**).

2.3. Словотвір займенників

Українські займенники з погляду словотвору характеризуються рядом особливостей у порівнянні з іншими слов'янськими і праслов'янською мовами.

Вказівні займенники. Сучасні українські вказівні займенники *той, цей* утворилися з давніх вказівних займенників **тѣ**, **сь** шляхом приєднання до них прикметникових закінчень, що історично сягають означально-вказівного займенника **и**, **к**, **ѧ**. Правда, у зв'язку з приєднанням до займенників **тѣ**, **сь** означально-вказівного займенника **и** повинна була б утворитися форма *тѣи, сѣи*, але оскільки більшість форм непрямих відмінків мали в корені

о, е, то ці *о, е* витіснили собою кореневі *ы, и* також і у формі називного відмінка. Таким чином, ці займенники пройшли такий шлях: *тъ-+и > тьи, съ + -и > сиш*, а далі через аналогію: *той, сей*.

З цих форм утворилися й сучасні українські *той, сей*, поширені як у літературній мові, так і в абсолютній більшості говорів. Форма *сей* виступає в літературній мові лише як другорядна. Основною в літературній мові виступає форма *цей*.

Заперечні займенники. У давнину заперечні займенники утворювалися шляхом поєднання відносно-питальних займенників із заперечною часткою *ни*: **никъто, ничъто, ничьи** та ін. Сучасна українська мова має заперечні займенники з заперечною часткою *ні*: *ніхто, ніщо, нічий, ніякий* тощо, але ця частка не є органічним продовженням старовинної частки *ни*. На українському ґрунті відбулося витіснення цієї частки часткою **нѣ-**, що вживалася колись для утворення неозначених займенників від тих же відносно-питальних займенників: **нѣкто, нѣчъто, нѣкьи** тощо. Взагалі в українській мові відбулося злиття старовинних неозначених займенників типу **никъто, нѣчъто** із заперечними займенниками типу **никъто, ничъто** в одну групу (у хорватській мові відрізняється *netko, nešto* і *nitko, ništa*). Обидві групи займенників, злившись, дали сучасні заперечні займенники *ніхто, ніщо, ніякий* тощо; при цьому старовинне творення неозначених займенників з часткою *ні* українською мовою втрачено і замінено новим творенням. Займенники *ніхто, ніщо* в непрямих відмінках у сучасній українській мові можуть мати залежно від наголосу як значення заперечних (з наголосом на корені: *нікого, нічого, нікому, нічому, ніким, нічим* і т. д.), так і неозначених (з наголосом на частці: *нікого, нічого, нікому, нічому, ніким, нічим* і т. д.) займенників, але в називному відмінку це лише заперечні займенники.

Неозначені займенники. На українському ґрунті виникло чимало новотворів неозначених займенників.

Із цих новотворів склалися неозначені займенники типу *хтось, щось, якийсь, котрийсь* тощо, що сталося шляхом приєднання до питальних займенників частки *сь* займенникового походження. Неозначені займенники почали утворюватися на українському ґрунті шляхом поєднання тих же питальних займенників з частками *де-* (мабуть, займенникового походження): *дехто, децо, деякий тощо, аби- абихто, абищо, аби який тощо*, а також частками дієслівного походження *будь-, -небудь*: *будь-хто, будь-що, який-будь, хто-небудь, що-небудь* і т. д.

Більшість із них засвідчуються українськими пам'ятками досить пізно, не раніше XVI ст., а деякі навіть починаючи з XVIII ст.

Означальні займенники. З означальних займенників цікавим є утворення займенника *інший*. Утворився він з давнього займенникового кореня *ин-* (*инъ, ино, инна*) за допомогою суфікса *-ьш-*, що вживався при творенні вищого ступеня порівняння прикметників: *ин + ьш + ин > інший*. Перші фіксації цього займенника в українських пам'ятках відносяться до XV ст. Досить важко з'ясовується утворення займенника *кожний*. Український означальний займенник *кожний*, *-а, -е*, що існує й у варіанті *кожєн, -на -не* (діал.: *кождий, куждий, каждий, кожний* та ін.), праслов'янського походження. Крім східнослов'янських (пор. староукраїнський *къждо, кожьдо, когождо. комуждо*, білор. *кожны*, рос. *каждый*), він має однокореневі відповідники у західнослов'янських мовах (пор. польськ. *kazdy*, верхн.луж. *každy* чеськ. і слов. *každý*), а також у старослов'янській мові (*къждо*). Перша, коренева частина цього займенника, безсумнівно, сягає старовинного займенникового кореня *къ-* (жін. р. *ка-*, сер. р. *ко-*; пор. *къто, кын* та ін.), яка поєднувалась із словотвірною часткою *-жд-* і прикметниковим закінченням *-ь, -о, -а* чи *-ьш, -ош, -аш*.

Означальний займенник *весь* сягає давнього *вьсь*, на ґрунті української мови він часто ускладнюється префіксом-прийменником *в (у)*: *ввесь (увесь)*; від нього утворився шляхом поєднання з іншим займенниковим коренем також займенник *всякий, усякий* (*вьсь* + питальний займенник *къ + и*). Від займенника *весь* маємо також в українській мові утворення з прикметниковим суфіксом *-еньк-* - *всенький*, що часто виступає в уснорозмовному вжитку.

Присвійні займенники. Присвійні займенники не потребують спеціальних пояснень щодо їх словотворення. Тут цікаво відзначити лише використання форми родового відмінка означально-вказівного займенника *и, ѿ, га* у функції присвійного.

Форма родового відмінка цього займенника виступає в певних синтаксичних конструкціях у функції присвійного займенника в усіх слов'янських і в інших індоєвропейських мовах. Використовується широко у функції присвійного займенника форма родового відмінка сучасного предметно-особового займенника і в українській мові: *його мати, її батько, їх син* та ін. В українській мові у множинній формі поруч з *їх* виступає також новоутворення, що виникло шляхом ускладнення даної форми прикметниковим суфіксом *-н-* та флексією *-ій*: *їхній*. Це займенникове утворення, зокрема, поширене в уснорозмовному вжитку.

2.4. Висновки

Огляд історичного розвитку займенників свідчить, що вони, як і іменники, зазнали відчутних змін. Ці зміни спостерігаються, хоч і не однаковою мірою, в усіх групах займенників як іменної, так і прикметникової відміни. Відбулися зміни фонетичного характеру, що видозмінили ряд займенників. Сталися й власне морфологічні зміни. Зокрема, втратилася двоїна, зникли енклітичні форми займенників, хоча в говорах вони подекуди зберігаються. У так званій прикметниковій відміні займенників утрачена категорія роду в множині, відбулося вирівнювання форм твердої групи за аналогією до м'якої й навпаки. Відбулося також уодноманітнення флексій тощо. Зазнав різних змін і словотвір займенників, зміни найбільше торкнулися неозначених, означальних та й інших займенників (новотвори: *хтось, щось, дещо, абихто, абиякий, будь-який, будь-що, інший, їхній* та ін.). Усе це підкреслює даліше вдосконалення граматичної будови української мови в системі займенників.

3. ПРИКМЕТНИК

- 3.1. Протоукраїнська система прикметникових форм.
- 3.2. Історія відмінювання прикметників.
- 3.3. Ступені порівняння прикметників.
- 3.4. Висновки.

Основна література

1. Крижанівська, О.І. *Історія української мови. Історична фонетика. Історична граматика*, Київ, 2010.
2. *Історія української мови. Морфологія*, Німчук, В. В. (гол. ред.) Київ, 1978.
3. Жовтобрюх, М.А., Волох, О. Т., Самійленко, С. П., Слинсько, І. І. *Історична граматика української мови*, Київ, 1980.
4. Леута, О. І. *Старослов'янська мова*, Київ, 2017.
5. Mihaļjević, M. *Slavenska poredbena gramatika*, 2. dio, Zagreb, 2014.

Додаткова література

1. Бевзенко, С.П. *Історична морфологія української мови*, Ужгород, 1960.
2. *Вступ до порівняльно-історичного вивчення слов'янських мов*, за ред. О.С. Мельничука, Київ, 1966.
4. Popović, M., Trostinska, R. Još o međujezičnoj homonimiji hrvatsko-ruskoj i hrvatsko-ukrajinskoj. Zbornik *Slavenski jezici u usporedbi s hrvatskim I.* (ur. D. Sesar). Zagreb, 2009., str. 97-109.
5. Popović, M., Trostinska, R. (izmijenjena verzija) Nešto drugačija interpretacija nekih afiksa (na materijalu hrvatskoga, ruskoga i ukrajinskoga jezika).– Zbornik *Slavenski jezici u usporedbi s hrvatskim I.* (ur. D. Sesar), Zagreb, 2009., str. 11-18.
6. Popović, M., Trostinska, R. Akomodacija i oko nje (hrvatsko-ukrajinsko-ruske leksičke poredbe). Zbornik *Slavenski jezici u usporedbi s hrvatskim III.* (ur. D. Sesar), Zagreb, 2013., str. 141-147.

У праслов'янській мові між іменником і прикметником не було формальних відмінностей. Ці частини мови в результаті протиставлення розвинулися з однієї спільної категорії, яка раніше використовувалася то як назва предмета, то як назва ознаки: **ЗОЛОТО**, **ДОБРО** – це і іменник, і короткий прикметник середнього роду однини.

В усіх слов'янських мовах найдавнішого періоду, включаючи й давньоукраїнську, існувало два типи прикметників:

- нечленні, що відмінювалися так, як відповідні іменники, та
- членні, що утворилися шляхом сполучення відмінкових форм перших з відмінковими формами відносно-вказівного займенника **и, ѥ, ѡ**.

Наявність двох типів відмінювання прикметників знаходиться в безпосередньому зв'язку з їх походженням. Історично відмінності між прикметником та іменником почали складатися у праіндоевропейській мові. Ім'я залишилося іменником, якщо в ньому домінувало поняття субстанції, предметності або істоти. Ім'я переходило в прикметник, якщо в ньому домінувало поняття якості або властивості. Прикметники розвинулися з класу імен на основі синтаксичної функції означення. Граматичні відмінності іменника та прикметника стосувалися лише їх синтаксичного вживання: іменник виконував функцію підмета або додатка, а прикметник виконував функцію узгодженого означення. Членування імені на іменники та прикметники здійснювалося лише у синтаксичному сполученні, в якому ім'я могло виступати у функції означення при іншому імені та переходити в прикметник *starь, наприклад, означало *starь člověkъ (стара людина) та *starь одночасно означало *starьсь* (жебрак).

Таким чином, на основі синтаксичної функції означення у праслов'янській мові прикметники відокремилися від іменників. Виконуючи функцію означення, прикметники граматично узгоджувалися з іменниками, тому граматичні категорії роду, числа та відмінка прикметників за своєю природою виключно синтаксичні. Для прикметників рід, число, відмінок - це одна граматична категорія. Форма зумовлена зв'язком прикметника з іменником.

У праслов'янській мові на пізньому етапі починає формуватися спеціальна морфологічна категорія прикметників зі своїми особливостями.

Отже, зважаючи на те, що за своїм походженням прикметники — це іменники (імена взагалі) у функції означення, цілком зрозуміло, що нечленні прикметники, маючи спільні форми з іменниками *-ǫ-*, *-jǫ-* та *-ā-*, *-jā-* основ, становлять найдавніший тип прикметників. Можна припустити, що спільність форм іменників і нечленних прикметників у слов'янських мовах у найдавнішу добу і була залишком глибокої давнини, пережитком того етапу мови, коли іменники і прикметники ще не розрізнялися як окремі частини мови.

У праслов'янській мові розрізнялися прикметники якісні і відносні (з підгрупою присвійних), хоч за своєю генезою, напевно, всі прикметники є відносними, семантично похідними від якоїсь назви предмета, через відношення до якого характеризується інший чи інші предмети. І якісні, і відносні прикметники в давнину виступали як у членній, так і в нечленній

формі. Як членні, так і нечленні якісні та відносні прикметники, включаючи й присвійні, змінювалися за родами (чоловічим, жіночим, середнім), відмінками (за всіма шістьма, крім кличного) і числами (одиною, множиною, двоїною), узгоджуючись з тими іменниками, до яких вони відносились.

3.1. Протоукраїнська система прикметникових форм

Нечленні прикметники. Нечленні прикметники відмінювалися як іменники -ǫ-, -jǫ- основ у чоловічому й середньому роді та як іменники -ǫ-, -jǫ- основ у жіночому роді. У мові протоукраїнського періоду ці прикметники мали такі форми:

Однина						
Тверда група			М'яка група			
	ч.р.	с.р.	ж.р.	ч.р.	с.р.	ж.р.
Н	добръ	добро	добра	синь	синє	синѧ
Р	добра	добра	добрѣ	синѧ	синѧ	синѣ
Д	доброу	доброу	добрѣ	синю	синю	сини
З	добръ(-а)	добро	доброу	синѧ(-ѧ)	синє	синю
О	добрѣмь	добрѣмь	доброю	синьмь	синьмь	синєю
м	добрѣ	добрѣ	добрѣ	сини	сини	сини
Множина						
	ч.р.	с.р.	ж.р.	ч.р.	с.р.	ж.р.
н	добрѣ	добра	добрѣ	сини	синѧ	синѣ
Р	добръ	добръ	добръ	синь	синь	синь
Д	добрѣмь	добрѣмь	добрѣмь	синѣмь	синѣмь	синѧмь
З	добрѣ	добра	добрѣ	синѣ	синѧ	синѣ
О	добрѣ	добрѣ	добрѣми	сини	сини	синѧми
М.	добрѣхъ	добрѣхъ	добрѣхъ	синихъ	синихъ	синихъ
Двоїна						
	ч.р.	с.р.	ж.р.	ч.р.	с.р.	ж.р.
Н. З.	добра	добрѣ	добрѣ	синѧ	сини	сини
Р. М.	добрѣ	добрѣ	добрѣ	синю	синю	синю
Д. О.	добрѣма	добрѣма	добрѣма	синѣма	синѣма	синѧма

Як бачимо, іменна словозміна прикметників не відрізнялася від слово-зміни відповідних за структурою й родовими характеристиками іменників.

- Н. жена добра
 Р. жены добры
 Д. женѣ добрѣ
 З. жену добру
 О. женою доброю
 М. женѣ добрѣ
 К. жено добра

На відміну від старослов'янської мови, прикметники чоловічого і середнього роду в орудному однини мали форми на **-ъмь**, **-ьмь**, а не на **-омь**, **-ьмь** (пор. відповідні форми іменників **-й-**, **-јѡ-** осн.), а прикметники жіночого роду м'якої групи в родовому однини і в називному-знахідному множини закінчуються па **-ѣ**.

Членні прикметники. Членні прикметники утворилися від нечленних шляхом додавання до їх відмінкових форм відповідних форм відносно-вказівного займенника **и**, **к**, **ѧ**.

Однина

Н.	и	к	ѧ
Р.	ѧго	кго	кѣ
Д.	ѧмоу	кмоу	кѧ
З.	и	к	ѧ
О.	имь	имь	кю
М.	ѧмь	кьмь	кѧ

Множина

Н.	и	я	ѣ
Р.	ихъ	ихъ	ихъ
Д.	имъ	имъ	имъ
З.	ѣ	ѧ	ѣ
О.	ими	ими	ими
М.	ихъ	ихъ	ихъ

Членні форми прикметників виникли на праслов'янському мовному ґрунті. Серед індоєвропейських мов лише балтійські мови (литовська, латиська і старопрусська) мають таке ж творення членних прикметників. Спочатку займенник **и**, **к**, **ѧ** у таких зворотах уживався як окреме самостійне слово, відчутно зберігаючи своє відносно-вказівне значення. Але з часом він втрачає своє самостійне значення, поступово зближується з іменем-прикметником і зливається з ним в одне слово, перетворюючись, по суті, у флексію. Коли займенник **и**, **к**, **ѧ** з окремого самостійного перетво-

рився на складову частину прикметника, значення вказівності, визначеності такого займенника слабшало і він почав передавати узагальнення тієї чи іншої ознаки. Першопричиною виникнення повних прикметникових форм була потреба формального, морфологічного увізнення прикметника.

Однина

	Тверда група			М'яка група		
	ч.р.	с.р.	ж.р.	ч.р.	с.р.	ж.р.
Н.	дoвpин	дoвpoк	дoбpaгa	cинни	cиннєк	cиннaгa
Р.	дoбpoгo	дoбpoгo	дoбpoѣ,-ыѣ	cиннєгo	cиннєгo	cиннєѣ,- -ѣѣ
Д.	дoбpoуmoу	дoбpoуmoу	дoбpoн	cиннєmoу	cиннєmoу	cиннєн
З.	дoбpинa	дoбpoє,-oгo	дoбpoю	cинни,-кгo	cиннєк	cиннєжєж
О.	дoбpиньмь	дoбpиньмь	дoбpoю	cинниньмь	cинниньмь	cиннєю
М.	дoбpoмь, -ѣмь	дoбpoмь, -ѣмь	дoбpoн	cиннємь	cиннємь	cиннєн

Множина

	ч.р.	с.р.	ж.р.	ч.р.	с.р.	ж.р.
Н.	дoбpин	дoбpaгa	дoбpѣѣ	cинни	cиннaгa	cинѣѣ
Р.	дoбpинѣхъ	дoбpинѣхъ	дoбpинѣхъ	cиннинѣхъ	cиннинѣхъ	cиннинѣхъ
Д.	дoбpиньмь	дoбpиньмь	дoбpиньмь	cинниньмь	cинниньмь	cинниньмь
З.	дoбpѣѣ	дoбpaгa	дoбpѣѣ	cинѣѣ	cиннaгa	cинѣѣ
О.	дoбpѣнми	дoбpѣнми	дoбpѣнми	cиннинми	cиннинми	cиннинми
М.	дoбpинѣхъ	дoбpинѣхъ	дoбpинѣхъ	cиннинѣхъ	cиннинѣхъ	cиннинѣхъ

Двоїна

	ч.р.	с.р.	ж.р.	ч.р.	с.р.	ж.р.
Н. З.	дoбpaгa	дoбpѣн	дoбpѣн	cиннaгa	cинни	cинни
Р. М.	дoбpю	дoбpю	дoбpю	cинню	cинню	cинню
Д. О.	дoбpиньмa	дoбpиньмa	дoбpиньмa	cинниньмa	cинниньмa	cинниньмa

Уживання іменних прикметників звужувалося протягом століть. За спостереженнями лінгвістів, повне розмежування іменних і займенникових прикметників остаточно завершилося тільки в першій половині XIX ст. Іменні прикметники майже зовсім утрачають відмінкові форми, змінюється їхня синтаксична роль: вони використовуються у функції присудків. У сучасній українській мові зберігаються лише залишки іменної системи відмінювання прикметників. Вони виявляються в називному відмінку однини присвійних прикметників із суфіксами *-ів, -їв, -ин, -їн* (*братів, Андріїв,*

мамин, Софійн), у прізвищах, географічних назвах прикметникового походження (Глухів, Лозова), у прізвищах та іменах по батькові із суфіксами *-ич, -ович, -евич* (Смолич, Шашкевич, Іванович).

Займенникові прикметники в українській мові зазнали стягнення. Тому в сучасній мові нормою є вживання займенникових стягнених прикметників, що особливо виразно ілюструють форми називного відмінка: *добрая > добра*. У сучасній мові нестягнені форми вживаються у фольклорі: *Зеленеє жито, зелене, хорошії гості у мене*.

Відмінювання вищого ступеня порівняння. Якісні прикметники, як членні, так і нечленні, ступенювалися, тобто утворювали вищий і найвищий ступені порівняння, що утворювалися від форм звичайних прикметників шляхом ускладнення їх певними афіксами. Прикметники вищого і найвищого ступенів порівняння також змінювалися за родами, відмінками й числами.

Нечленні прикметники вищого ступеня порівняння у протоукраїнській мові відмінювалися так:

3.1.1. Відмінювання прикметників з суфіксом –ьш

Однина			
	ч.р.	ж.р.	с.р.
Н.	болии	больши	боле
Р.	больша	большѣ	больша
Д.	большоу	больши	большоу
З.	большь	большоу	боле
О.	большемь	большею	большемь
М.	больши	больши	больши
Множина			
Н.	больше	большѣ	больша
Р.	большь	большь	большь
Д.	большемъ	большамъ	большемъ
З.	большѣ	большѣ	больша
О.	больши	большами	больши
М.	большихъ	большахъ	большихъ
Двоїна			
Н. З.	больша	больши	больши
Р. М.	большоу	большоу	большоу
Д. О.	большема	большама	большема

3.1.2. Відмінювання прикметників з суфіксом —Ъиш

Однина

	ч.р.	ж.р.	с.р.
Н.	мъножан	мъножанши	мъножає
Р.	мъножанша	мъножаншѣ	мъножанша
Д.	мъножаншоу	мъножанши	мъножаншоу
З.	мъножан	мъножаншоу	мъножає
О.	мъножаншемъ	мъножаншею	мъножаншемъ
М.	мъножанши	мъножанши	мъножанши

Множина

Н.	мъножанше	мъножаншѣ	мъножанша
Р.	мъножаншь	мъножаншь	мъножаншь
Д.	мъножаншемъ	мъножаншамъ	мъножаншемъ
З.	мъножаншѣ	мъножаншѣ	мъножанша
О.	мъножанши	мъножаншами	мъножанши
М.	мъножаншихъ	мъножаншахъ	мъножаншихъ

Двоїна

Н. З.	мъножанша	мъножанши	мъножанши
Р. М.	мъножаншоу	мъножаншоу	мъножаншоу
Д. О.	мъножаншема	мъножаншама	мъножаншема

Членні форми прикметників вищого ступеня порівняння, як і відповідна форма звичайного прикметника, утворювалися від нечленних форм шляхом приєднання до них відповідних відмінкових форм займенника **и**, **к**, **га** причому тут, як і в звичайних прикметників, на стиках відбулися різноманітні зміни як на спільнослов'янському, так і на східнослов'янському ґрунті. Форма ж називного однини чоловічого роду залишилася однаковою як в нечленних, так і в членних прикметниках (*добрени, новъи, ѹжьи, хѹжьи* тощо).

3.2. Історія відмінювання прикметників

У сучасній українській мові повністю втрачено відмінювання нечленних форм прикметників. Навіть присвійні прикметники (*братів, дідів, братова, дідова, братове, дідове* тощо), які в українській мові в називному відмінку лише й виступають у короткій нечленній формі, в інших, непрямих відмінках прийняли флексії повних, членних прикметників (*братового,*

дідового, братової, дідової, братовому, дідовому, братовій, дідовій і т. д.). Що ж до якісних прикметників, то вони в українській мові майже повністю втратили нечленні форми навіть в називному відмінку. Правда, незначні залишки давніх нечленних форм прикметників (переважно якісних) українська мова все-таки зберегла. Так, наприклад, у повсякденному вжитку досить часто зустрічаються короткі, нечленні форми таких прикметників, як: *винен, повинен, певен, згоден, рад, годен, варт, повен, готов, здоров прав* та деякі ін. Ці форми, звичайно, вживаються поруч з членими (*винний, певний, радий, вартий, здоровий* тощо).

Членні прикметники в сучасній українській мові відмінюються так:

	Однина						Множина	
	Тверда група			М'яка група			Тверда група	М'яка група
	ч. р.	с. р.	жін. р.	ч. р.	с. р.	жін. р.		
Н.	добрий	добре	добра	синій	сине	синя	добрі	сині
Р.	доброго	доброго	доброї	синього	синього	синьої	добрих	синіх
Д.	доброму	доброму	добрій	синьому	синьому	синій	добрим	синім
З.	добрий, доброго	добре, доброго	добру	синій, синього	сине, синього	синю	добрі, добрих	сині, синіх
О.	добрим	добрим	доброю	синім	синім	синьою	добрими	синіми
М.	доброму, добрім	доброму, добрім	добрій	синьому, синім	синьому, синім	синій	добрих	синіх

Крім змін, що охопили всі східнослов'янські мови і навіть майже всі слов'янські (втрата двоїни, втрата категорії роду в множині тощо), тут сталися також зміни, що зумовили власне український вигляд цих прикметникових форм.

Своєрідності української мови у відмінюванні прикметників в основному зводяться до стягнення члених прикметникових форм, зокрема форм жіночого й середнього роду в однині та форм множини, хоч тут відзначається й ряд інших явищ, зумовлених внутрішньою чи зовнішньою аналогією (наприклад, виникнення форм прикметників чоловічого і середнього роду на *-ому* в місцевому однині під впливом давального).

Однина

	Тверда група			М'яка група		
	ч. р.	с. р.	ж. р.	ч. р.	с. р.	ж. р.
Н.	добрѣ-и	добро-к	добра-га	синь-и	синк-к	синга-га
Р.	добра-юго	добра-юго	добрѣ-юѣ	синга- -юго	синга- -юго	сингѣ-юѣ
Д.	доброу-юму	доброу-юму	добрѣ-юи	синю- -юму	синю- -юму	сини-юи
З.	добрѣ-и	добро-юго	добрѣ-жѣж	синь-и	синк-к	синю- ѣжѣж
О.	добрѣ-имь	добрѣ-имь- -имь	добрѣ-юѣж	синь-имь- -имь	синь-имь- -имь	синь-юѣж-юѣж
М.	добрѣ-юмь	добрѣ-юмь	добрѣ-юи	сини- -юмь	сини- -юмь	сини-юи

Називний відмінок. У формі називного одними членні прикметники чоловічого роду вже в найдавніші часи зазнали певних фонетичних змін, унаслідок яких ці прикметники стали закінчуватися на **-и, -ни** > та **ь**, зіткнувшись з **и** (jō), перейшли відповідно в **ы, и: добрѣи, синьи** та ін.

Таким чином, українська літературна мова і більшість її говорів від прикметників чоловічого роду в називному однини має членні нестягнені форми на **-и, -ій, -ій**, хоч у деяких говорах, зокрема північних, поширені також стягнені чи скорочені форми на **-а, -і**.

Прикметники жіночого й середнього роду в називному однини мають звичайно в українській літературній мові членні стягнені форми на **-а, -я** (жіночій рід) та **-е, -є** (середній рід). Вони сформувалися внаслідок стягнення (після втрати інтervoкального j) старовинних членних форм:

добрая (**добраја**) > добраа > добра;

синяя (**син'аја**) > син'аа > син'а (синя);

доброе (**доброје**) > dobreje (o > e) > добрее > добре;

синее (**син'еје**) > син'ее > син'е (синє) тощо.

Процес стягнення членних форм прикметників почався здавна.

Родовий відмінок. Сучасні українські форми родового відмінка однини твердої групи прикметників чоловічого і середнього роду з флексією **-ого** (*доброго, великого, молодого* тощо) і є закономірними рефlekсами старовинних східнослов'янських форм на **-ого**. Сучасні ж форми м'якої групи (*синього, безкрайого* тощо замість очікуваних: *синего, безкраєго* тощо), що відомі з українських пам'яток XVII ст., виникли за аналогією до твердої групи.

Із цих новіших форм утворилися й сучасні українські форми родового відмінка однини прикметників жіночого роду твердої групи на *-ої* (<-ої): *доброї, великої, молодій* тощо; форми ж м'якої групи виникли за аналогією до форм твердої групи: *синьої, безкрайої* тощо (замість очікуваних: *синеї, безкраєї* тощо).

Давальний відмінок. У результаті прогресивної асиміляції флексія *-у*: *-єму* перетворилася в *-ууму*, а далі стягнулася в *-уму*.

Сучасна українська мова повністю зберегла ці новіші форми давального відмінка однини прикметників: *доброму, великому, молодому* тощо. Однак прикметники м'якої групи і тут потрапили під вплив твердої групи і мають також форми на *-ому* з попереднім м'яким приголосним: *синьому, безкраюму* тощо (замість очікуваних: *синему, безкраєму* тощо).

Знахідний відмінок. Форми знахідного однини членних прикметників чоловічого та середнього роду в давнину збігалися з формами називного і протягом історії зазнали тих же змін, що й форми називного відмінка. Сучасна українська мова також має у знахідному однини такі ж форми, як і в називному. Але прикметники чоловічого роду, крім того, мають ще й паралельні форми знахідного, що збігаються з формами родового відмінка; вони вживаються при іменниках, що означають назви істот; наприклад: *запряг вороного коня, побачив сизого вола* тощо.

Орудний відмінок. Ще на праслов'янському ґрунті в орудному відмінку однини від членних прикметників чоловічого та середнього роду виникли внаслідок гаплогії (зникнення одного з двох однакових складів, що стоять поруч) форми типу **добръимь, синьимь (добръьимь, синььимь)**, у яких після фонетичного переходу *ъ, ь* в *ы, и* перед наступним *и* розвинулися форми типу **добримь синимь**. Ці форми в результаті стягнення зрештою мають вигляд **добримь, синимь**.

Місцевий відмінок. Флексії первісних форм місцевого однини членних прикметників чоловічого та середнього роду **-ѣємь, -и'ємь** внаслідок прогресивної асиміляції перетворилися на **-ѣььь, -нимь**, а далі стягувалися в **-ѣььь, -имь**.

Сучасні українські форми місцевого відмінка однини прикметників чоловічого та середнього роду на *-ім* (*-ім*) і є закономірними рефlekсами цих форм (*-ім* < *-омь, -емь*): *на добрім, на молодім, на синім, на безкраім, літнім* тощо. Однак в українській літературній мові ці форми вживаються вже порівняно рідко; набрали поширення нові форми з флексією *-ому*, що виникли за аналогією до форм давального відмінка: *на доброму, на молодому, на синьому, по безкраюму* тощо. Ці форми становлять своєрідність української мови, яка не спостерігається в жодній із слов'янських мов.

		Множина				
	ч.р.	с.р.	ж.р.	ч. р.	с. р.	ж. р.
Н.	ДОБРИ-И	ДОБРА-ІА	ДОБРЪ-ЇЪ	СИНИ-И	СИНА-ІА	СИНЬ-ЇЪ
Р.	ДОБРЪ-ИХЪ	ДОБРЪ-ИХЪ	ДОБРЪ-ИХЪ	СИНЬ-ИХЪ	СИНЬ-ИХЪ	СИНЬ-ИХЪ
Д.	ДОБРОМЪ-ИМЪ	ДОБРАМЪ-ИМЪ	ДОБРАМЪ-ИМЪ	СИНІЕМЪ-ИМЪ	СИНІЕМЪ-ИМЪ	СИНІЕМЪ-ИМЪ
З.	ДОБРЪ-ЇЪ	ДОБРА-ІА	ДОБРЪ-ЇЪ	СИНЬ-ЇЪ	СИНА-ІА	СИНЬ-ЇЪ
О.	ДОБРЪ-ИМИ	ДОБРЪ-ИМИ	ДОБРЪ-ИМИ	СИНИ-ИМИ	СИНИ-ИМИ	СИНИ-ИМИ
М.	ДОБРЪ-ИХЪ	ДОБРЪ-ИХЪ	ДОБРЪ-ИХЪ	СИНИ-ИХЪ	СИНИ-ИХЪ	СИНИ-ИХЪ

Називний-знахідний відмінки. В українській мові, як і в інших східнослов'янських, прикметники втратили категорію роду у множині. Цим східнослов'янські мови відчутно відрізняються від інших слов'янських, де розрізнення роду прикметників у множині ще зберігається (пор. польськ. чол. р.: *dobrzy*, жін. і сер. р.: *dobre*; чеськ. чол. р.: *dobří*, жін. р.: *dobré*, сер. р.: *dobrá*; хорв. чол. *dobri*, жін. і сер. р. *dobre*).

Прикметники жіночого роду достатньо давно почали втрачати свої окремі форми і зливатися з формами чоловічого роду. Пам'ятки, починаючи з XIII ст., уже виразно засвідчують це явище.

У сучасній українській літературній мові і в більшості говорів прикметники в НЗ множини мають форму з флексією *-i (-i)*: *добри, молоді, великі, сині, літні, безкраї* тощо.

Родовий-місцевий відмінки. Первісні форми родового відмінка — *добрихъ, синнихъ*, а форми місцевого — *добрьхъихъ, синихъихъ*, які внаслідок гаплогогії перетворювалися в *добрихъ, синнихъ*. Сучасні українські форми родового-місцевого відмінків множини прикметників твердої групи і є закономірними рефлексамі старих стягнених форм:

ДОБРИХ < ДОБРЪХЪ, МОЛОДИХ < МОЛОДЪХЪ, ВЕЛИКИХЪ < ВЕЛИКЪХЪ тощо.

Давальний відмінок. У давальному множини прикметники мали також спільні форми для всіх трьох родів. Уже на спільнослов'янському ґрунті форми давального множини мали вигляд *ДОБРЪИМЪ, СИНЬИМЪ*, що, в свою чергу, виникли з давніх форм типу *ДОБРОМЪИМЪ, СИНІЕМЪИМЪ* через гаплогогію (втратився склад *мъ*) та аналогію до займенникових форм. Далі форми *ДОБРЪИМЪ, СИНЬИМЪ* в силу фонетичних причин розвинулися в *ДОБРЫИМЪ, СИНИИМЪ*, а далі внаслідок стягнення виникли форми *ДОБРЫМЪ, СИНИМЪ*.

Орудний відмінок. Спільні форми для всіх трьох родів були властиві прикметникам ще за праслов'янської епохи і в орудному відмінку множини. Найдавнішими були тут форми **добрыми, синними**, з яких після стягнення виникли **добрыми, синними**.

Двоїна

Сучасна українська мова, як і інші східнослов'янські, зовсім не знає форм двоїни від прикметників.

3.3 Ступені порівняння прикметників

Вищий ступінь порівняння. У мові слов'ян найдавнішого, праслов'янського періоду вищий ступінь порівняння прикметників утворювався за допомогою суфіксів **-jos-*, **-jes-*, що безпосередньо приєднувалися до простої безсуфіксної основи чи до основи зі змертвілим суфіксом, або ж частіше — **-ejos-*, **-ejes-*, тобто тих же суфіксів, ускладнених голосним **e*.

Прикметники вищого ступеня порівняння в давнину відмінювалися так само, як і звичайні прикметники, і могли мати як нечленну форму, так і членну, яка творилася від першої шляхом додавання відповідних відмінкових форм займенника *и, их*, причому форма називного однини чоловічого роду залишалася без змін: **болии, болеє чи большеє, больши; нов'ѣи, нове'ѣшеє, нов'ѣиши** тощо. З часом під впливом форм звичайного ступеня, членні форми вищого ступеня порівняння оформляються з такими ж флексіями, як членні звичайні прикметники: **большии, большеє, большаа; нов'ѣиши, нов'ѣишеє, нов'ѣишаа** тощо.

Дальша історія нечленних форм вищого ступеня порівняння на східнослов'янському ґрунті була різною. З часом нечленні, короткі форми, переставши вживатися в ролі означення, втратили здатність відмінюватися. Українська ж мова зовсім втратила нечленні, короткі форми вищого ступеня порівняння. Сучасні українські форми вищого ступеня порівняння прикметників - це членні форми, і сягають вони давніх членних форм.

Вищий ступінь порівняння в сучасній українській мові утворюється за допомогою суфіксів *-и-* та *-иш-*: *більший, менший, тонший, гірший, старший; новіший, добріший, миліший, старіший* тощо. Але на українському ґрунті тут відбулося й чимало різних фонетичних, а іноді й морфологічних змін, що спричинили в ряді випадків своєрідний фонетичний вигляд форм вищого ступеня. Зокрема давній суфікс *-иш-* дав на українському ґрунті кілька рефлексів. Залежно від сусідства з різними приголосними кореня, що стало можливим після занепаду редукованого *ь*, він зазнавав змін і

внаслідок дисиміляції переходив в *-ч-*. Ця зміна спостерігається у випадку, коли корінь прикметника закінчується на *с, з, г*, які вже в найдавніші часи, переходили відповідно в *ш, ж* наприклад:

вьсьш-ннѣ > высьшннѣ > вышши > вишчий (орфогр.: вищий),

красьш-ннѣ > красьшннѣ > крашшиннѣ > крашчий (орфогр.: кращий).

В українській мові частіше вживаються прикметникові форми вищого ступеня з суфіксом *-иш-*. Однак не в усіх прикметниках, від яких відомі ці форми тепер, вони однакового походження. Звичайно, більшість із цих форм сягає давніх форм із суфіксом **ѣиш**: *новѣишии* < **новѣишии**; *веселѣишии* < **веселѣишии**.

Найвищий ступінь порівняння. Форми найвищого ступеня порівняння прикметників у сучасній українській мові утворюються, як і в ряді інших слов'янських мов, головним чином, шляхом додавання до форми вищого ступеня префікса *най-*: *найбільший, найширший, найкращий, найдужчий, найновіший* тощо.

Форми найвищого ступеня порівняння прикметників з префіксом *най-* в сучасній українській мові можуть підсилюватися ще частками *що-, як-* з різними відтінками значення; пор., наприклад: *якнайкращий, якнайближчий, якнайбільший, щонайдешевший, щонайміцніший, щонайзручніший, щонайкращий* тощо.

В українській мові поруч з такими формами вищого ступеня та найвищого ступенів порівняння функціонують й аналітичні форми, що утворюються шляхом додавання до форм звичайного прикметника слів *більш, менш* для вищого ступеня та *найбільш, найменш* - для найвищого, наприклад, *більш досконалий, більш витриманий, менш вдалий, менш чутливий* (вищий ступінь); *найбільш досконалий, найбільш витриманий, найменш вдалий, найменш чутливий* (найвищий ступінь). Аналітичні форми вищого та найвищого ступенів порівняння в українській мові є ознакою наукового та офіційно-ділового стилю.

Для ступенів порівняння прикметників української мови, як і взагалі слов'янських та багатьох інших мов, характерним є явище суплетивізму, тобто творення деякими прикметниками форм вищого і найвищого ступенів порівняння від інших коренів. В українській мові такі форми характерні для таких прикметників:

великий — *більший* — *найбільший*,

малий — *менший* — *найменший*,

поганий — *гірший* — *найгірший*,

гарний — *кращий* — *найкращий*,

добрий, хороший — *кращий* — *найкращий*.

3.4. Висновки

Підсумовуючи огляд історичних змін, що відбулися в українській мові в системі прикметників, треба зазначити такі основні моменти:

- відбулася майже цілковита втрата нечлених, коротких форм якісних прикметників; вони лише зрідка трапляються в сучасній українській мові від деяких прикметників поруч із звичайними членними формами як у функції означення, так і у функції іменної частини складеного присудка, здебільшого зі стилістичною метою, хоч вони можуть уживатися і без спеціальних стилістичних настанов; щодо присвійних прикметників, то вони збереглися в нечленній формі лише в називному - знахідному відмінку, а в непрямих відмінках прийняли членні форми;

- втрата форм двоїни, що намітилася ще в давніші часи і завершилася десь у XV ст.;

- втрата категорії роду у множині;

- стягнення членних форм прикметників, а також

- заміна ряду давніх відмінкових флексій новими за аналогією до займенникових форм (наприклад, родовий, давальний однини на *-ого*, *-ому* тощо) чи в результаті так званої внутрішньої аналогії (наприклад, місцевий однини чоловічого та середнього роду на *-ому* під впливом давального і т. д).

4. ЧИСЛІВНИК

- 4.1. Найдавніші протоукраїнські форми числівників.
- 4.2. Історія відмінювання числівників.
- 4.3. Словотвір числівників.
- 4.4. Висновки.

Основна література

1. Крижанівська, О.І. *Історія української мови. Історична фонетика. Історична граматики*, Київ, 2010.
2. *Історія української мови. Морфологія*, Німчук, В. В. (гол. ред.) Київ: Наукова думка, 1978.
3. Жовтобрюх, М.А., Волох, О. Т., Самійленко, С. П., Слинсько, І. І. *Історична граматики української мови*, Київ, 1980.

Додаткова література

1. Бевзенко, С.П. *Історична морфологія української мови*, Ужгород, 1960.
2. *Вступ до порівняльно-історичного вивчення слов'янських мов*, за ред. О.С. Мельничука, Київ, 1966.
3. Леута, О. І. *Старослов'янська мова*, Київ, 2017.
4. Mihaļjević, M. *Slavenska poredbena gramatika*, 2. dio, Zagreb, 2014.

Числівники належать до архаїчної групи слів основної лексики. Це давно сформована, замкнена група слів, неоднорідна за своєю граматичною будовою, в їх складі нема новотворів, окремі розряди числівників, навіть окремі числові назви відзначаються своєрідними граматичними особливостями. Крім назв для дуже великих чисел, усі числівники сучасної української мови були відомі в староукраїнській.

Прості кількісні числівники в староукраїнській мові були такі: **одинъ**, **одино** (одьно), **одина** (одьна); **дъва** (чол. р.), **дъвъѣ** (серед. та жін. р.); **трѣ** або **три** (чол. р.), **три** (серед. та жін. р.); **четыре** (чол. р.), **четыри** (серед. та жін. р.); **пять**, **шесть**, **семь** (седьмь), **осмь**, **дѣвѣть**, **дѣсятъ**, **сѣто**, **тысяча** (для всіх родів).

Групу складних кількісних числівників у сучасній українській мові становлять назви чисел другого десятка (11—19), назви десятків (20—90), назви сотень (200—900). У староукраїнській мові ці числівники були не складні, а складені. Числівники другого десятка утворювалися від назв одиниць і числівника *десять* в місцевому відмінку однини з прийменником на: **одинъ**

на **десяте**. Протягом історії словосполучення такого типу лексикалізувалися, в результаті фонетичних змін утворився компонент *-дцять*, що входить до числівників від *одинадцяти* до *двадцяти* та числівника *тридцять*.

Назви десятків первісно утворювалися способом множення. Вони сформувалися з назв одиниць, що показують кількість десятків, і слова *десять* у називному двоїни або множини чи у формі родового множини. Числівники **дѣва, три, чѣтырѣ - чѣтыри** в такому словосполученні узгоджувалися з числівником **дѣсѣтъ**, а числівники **пѣтъ** - **дѣвѣтъ** керували ним: **дѣва дѣсѣти** (наз. двоїни), **три дѣсѣте** (наз. множ.), **дѣвѣтъ, дѣсѣтъ** (род. множ.). Складені кількісні числівники, які називали числа другого десятка і десятків, при відмінюванні змінюють тільки другу частину: **дѣвѣхъ на десяте, двѣхъ дѣсѣти**. Числа, що називали сотні, змінювалися в обох частинах: **дѣвѣмасѣтома, пѣтисѣтомь**. У староукраїнській мові ці складені числівники перетворюються на складні. Своєрідними є числівники **сорокъ** і **дѣвѣносто**. Числівник *сорок*, історично споріднений зі словом *сорочка*, відмінювався як іменники з основою на *-*о*. Числівник *дѣвѣносто*, ймовірно, виник унаслідок фонетичних перетворень словосполучення *десять до ста*, що далі трансформувалося в *дѣвѣносто*. Назви сотень утворювалися способом множення. Склалися вони з назв одиниць, що показували кількість сотень, і слова *сѣто* в називному відмінку двоїни або множини чи в родовому множини: **дѣвѣсѣтъ (Н двоїни), три сѣта (Н множ.), чѣтыри сѣта (Н множ.), пѣтъсѣтъ (Р множ.)**. Складені кількісні числівники, які називали числа другого десятка і десятки, при відмінюванні змінюють тільки другу частину: **дѣвѣхъ на десяте, двѣхъ дѣсѣти**. Числа, що називали сотні, змінювалися в обох частинах: **дѣвѣмасѣтома, пѣтисѣтомь**. Складені кількісні числівники ще в праслов'янський період утворювалися приєднанням до назви більшого числа назв менших чисел за допомогою єднальних сполучників *и, ти, да*: **сѣто и пѣтъдѣсѣтъидѣва (152)**. Порядкові числівники утворилися від відповідних кількісних: **чѣтвертын, пѣтын, шѣтын, дѣвѣтын, дѣсѣтын, сѣтын, тысьмьчѣнъ**. Числівник **пѣрвѣ, пѣрво, пѣрва** утворився від іменного кореня **пѣрв-** з давнім значенням „передній“. Сучасний порядковий числівник *перший* утворився з форми вищого ступеня **пѣрв-ыш-ий**, у якій після занепаду *ь* приголосний *в* спростився. Порядковий числівник *другий* походить від іменника *друг*. Від утворених способом множення складених числівників 20—90, 200—900 відповідні порядкові числівники творилися так, що все словосполучення діставало порядкову форму: **чѣтырѣдѣсѣтого лѣта**. Прості порядкові числівники відмінювалися як відповідні прикметники, а при відмінюванні складених числівників змінювалася тільки перша частина: втории **на**

десяте, второго на десяте. Збірні числівники вживалися з іменниками, що називали парні предмети або вказували на множину: **дъвои, дъвою, дъвоѧ, обои, обою, обоѧ, трои, трою, троѧ, четверъ, четверо, четвера (четворъ, четворо, четвора), пятеръ, пятеро, пятера**. Вони відмінювалися за займенниковим типом у множині: **двоихъ, четверыхъ, двоимъ, четверымъ**. Для позначення дробових понять у староукраїнській мові вживалися слова **половина, полъ, третъ** або **третина, четвъртъ** або **четвертина, десьятина**. Відмінювання багатьох дробових числівників подібне до відмінювання іменників. *Поль* відмінювався як іменник з основою на *-й, *треть і четверть* – як іменники з основою на *-ї, *пятина, десятина* – як іменники з основою на *-ā.

4.1. Найдавніші протоукраїнські форми числівників

Один. Числівник *один* (одинъ < **кдинъ**) відмінювався як неособові займенники, зокрема як вказівний займенник **тъ, то, та** в однині:

	чол. р.	сер. р.	жін. р.
Н.	одинъ (одньъ)	одьно	одьна
Р.	одьного	одинного	одьноѳ
Д.	одьнѹ	одинѹ	одьнои
З.	одинъ	одьно	одьнѹ
О.	одьнимъ,	одинномъ	одьною
М.	одьномъ,	одинномъ	одьнои

Крім того, числівник **одинъ, одьно, одьна** міг мати і форми множини (пор.: Н. **одьни, одьна, одьны**, Р. **одьнъхъ, Д. одьнъмъ, О. одьнъми, М. одьнъхъ**), що виступали у сполученні цього числівника з іменниками, вживаними виключно у множині (т. зв. *pluralia tantum*).

Два. Числівник *два* (< **дъва**) мав, як і числівник *один*, родові форми і відмінювався, як вказівний займенник **тъ, то, та** в двоїні:

	чол. р.	сер., р.	жін. р.
Н. З.	дъва	дъва	дъвѳ
Р. М.		дъвою	
Д. О.		дъвома	

За зразком дѣва відмінювався також збірний числівник оба (пор.: Н.-З. **оба, обѣ, обѣ**; Р.-М. **обою**, Д.-О. **обома**).

Три, чотири. У найдавнішу добу в мовах східних слов'ян, як і в інших слов'янських, числівник *три* відмінювався, як іменники **-ї-* осн., а числівник *чотири*, як іменники з основою на приголосний у множині, причому обидва числівники мали окремі форми, принаймні в називному відмінку, для кожного роду:

	чол. р.	сер. р.	жін. р.	чол. р.	сер., р.	жін. р.
Н.	три, триє	три	три	четыре	четыри	четыри
Р.		трини,	трыи		четырь,	четырь
Д.		трымъ			четырьмъ	
З.		три			четыри	
О.		трыми			четырьми	
М.		трыхъ			четырьхъ	

П'ять — дев'ять. Числівники *п'ять* (пять < **пѣтъ**), *шість* (< **шесть**), *сім* (семь < **седмь**), *вісім* (< **осмь**), *дев'ять* (девять < **девятъ**) відмінювалися в давнину так, як іменники жіночого роду *-ї-* осн. в однині, причому категорія роду їм не була властива:

н.	пѣтъ (пѣтъ)	шесть	девятъ (девятъ)
р.	пѣти	шести	девати
д.	пѣти	шести	девати
з.	пѣтъ	шесть	девятъ
о.	пѣтню, -ью	шестню, -ью	деватню, -ью
м.	пѣти	шести	девати

Десять. Числівник *десять* (**дѣсятъ**), як і числівники *п'ять*—*дев'ять*, відмінювався в протокраїнській мові за зразком іменників жіночого роду *-*ї-* осн., хоч він і відрізнявся від них тим, що змінювався за числами, а деякі його форми творилися також за зразком іменників приголосних основ:

	Однина	Множина	Двоїна
Н.	дѣсятъ	дѣсѣте	дѣсѣти(ѣ)
Р.	дѣсѣти (-є)	дѣсѣтъ	дѣсѣтѣ

Д.	ДЕСЯТИ	ДЕСЯТЬМЪ	ДЕСЯТЬМА
З.	ДЕСЯТЬ	ДЕСЯТИ	ДЕСЯТИ (Ъ)
О.	ДЕСЯТЬЮ (-ню)	ДЕСЯТЫ (-ьми)	ДЕСЯТЬМА
М.	ДЕСЯТИ (Є)	ДЕСЯТЬХЪ	ДЕСЯТҮ

Таке двояке оформлення відмінкових форм числівника *десять* у мові давніх східних слов'ян пояснюється тим, що він в давніші часи, на праслов'янському ґрунті відмінювався за зразком іменників приголосних основ і лише згодом, можливо, під впливом числівників типу *п'ять—дев'ять* почав відмінюватися за зразком іменників *-*ї-* основи, зберігаючи при цьому ряд давніх форм, які часто виступали як паралельні. Паралельні форми цього числівника функціонували при утворенні складних і складених числівників. Так, наприклад, у місцевому однини зазвичай виступає форма на *-и* (*о десяти*), в той час як у сполуці з прийменником *на* цей числівник виступає уже з флексією *-е* (пор.: *два на десяте* і т. д.).

Сто, тисяча. Числівник *сто* (< **сѣто**) відмінювався в давнину, як іменник середнього роду *-*ѣ-* основи.

	Однина	Множина	Двоїна
Н.	сѣто	сѣта	сѣтѣ
Р.	сѣта	сѣтъ	сѣтҮ
Д.	сѣтҮ	сѣтомъ	сѣтома
З.	сѣто	сѣта	сѣтѣ
О.	сѣтъмь	сѣты	сѣтома
М.	сѣтѣ	сѣтѣхъ	сѣтҮ

Числова назва **тысяча** відмінювалась так, як іменники з основами на **-jā*.

	Однина	Множина	Двоїна
Н.	тысяча	тысячѣ	тысячи
Р.	тысячѣ	тысячь	тысячю
Д.	тысячи	тысячамъ	тысячама
З.	тысячю	тысячѣ	тысячи
О.	тысячєю	тысячами	тысячама
М.	тысячи	тысячахъ	тысячю

У праслов'янській мові назви чисел не мали спільних, однорідних, притаманних лише їм граматичних властивостей. У давніші періоди історії слов'янських мов числівника як окремої частини мови, по суті, ще не було, був єдиний клас імен, слов'янські мови в давнину мали досить багату систему імен для позначення чисел і взагалі числових назв. З часом унаслідок різноманітних змін ці слова оформилися в окрему частину мови, поступово уніфікуючи свої граматичні форми, створюючи свою окрему відміну з певними особливостями, що відрізняють відмінювання цих слів від відмінювання інших імен. У цьому відношенні виділяються в сучасних слов'янських мовах лише кількісні числівники, які мають окремі свої граматичні ознаки, відмінні від граматичних ознак інших частин мови. Що ж стосується так званих порядкових числівників, то вони з погляду граматичного майже нічим не відрізняються від прикметників.

4.2. Історія відмінювання числівників

Один. Числівник *один, одно (одне), одна* в сучасній українській мові зберігає займенниковий тип відмінювання, тобто відмінюється, як вказівний займенник *той, те, та*, причому він може виступати також і в формах множини. Значення множини числівник *один* має зазвичай у сполученні з іменниками, що вживаються лише у множині (т. зв. *pluralia tantum*); пор.: *одні двері, одні ворота, одні сани* тощо; у сполученні ж з іншими іменниками він набуває відтінку неозначеності і сприймається як займенник; пор.: *заходили одні люди* (якісь люди) тощо.

Відмінюється цей числівник так:

	Однина			Множина
	чол. р.	сер. р.	жін. р.	
н.	один	одно, одне	одна	одні
р.		одного	однієї, одної	одних
д.		одному	одній	одним
з.	один	одно, одне	одну	одні, одних
м.		одним	однією, одною	одними
о.		(на) одному, одним	(на) одній	(на) одних

Сучасна українська мова зберегла рефлексі давніх форм цього числівника, зокрема форми називного і знахідного мають іменні, нечленні форми, в той час як в інших відмінках виступають займенні, членні форми.

Уже давні східнослов'янські форми числівника *один* згідно із законами східнослов'янської фонетики мали початкове *о-*, а не *је-*, як в інших слов'янських мовах. Відбитки давніх форм з початковим *є* функціонують і в деяких формах сучасної української літературної мови, що мають спільний корінь з цим числівником: *єдиний, єдність, єднати* тощо.

Два. Протягом історії числівник *два, дві* розвинув свої особливі форми і утворив окрему відміну, хоч рефлекси деяких давніх форм збереглися і в сучасній українській мові.

Зараз в українській мові цей числівник відмінюється так:

	чол. р. і сер.р	жін. р
Н.	два	дві
Р.		двох
Д.		двом
З.		Н. або Р.
О.		двома
М.		двох

У називному-знахідному чоловічого роду закономірно виникла форма *два* (< **дъва**); те ж саме маємо і в жіночому роді — *дві* (< **дъвъѣ**). Форма чоловічого роду *два* витіснила собою і давню форму середнього роду (вона повинна була б мати на українському ґрунті вигляд *дві* < **дъвъѣ**): *два села, два вікна* тощо.

Українська мова не зберегла давні форми родового-місцевого відмінків числівника *два*. У зв'язку з загальною втратою двоїни і числівник *два* в родовому-міщевому відмінках, як і в давальному-орудному, отримав форми на зразок множини, причому на українському ґрунті давня основа родового-міщевого відмінків **дъво-** > *дво-* збереглась, а за аналогією до числівникових форм **тръхъ, четырьхъ** (давній місцевий, що згодом витіснив і родовий) тут з'явилася флексія *-хъ*: **дъвохъ** > *двох*. Залишки давніх форм двоїни родового-міщевого числівника *два* засвідчені у сучасній українській мові лише в деяких складних утвореннях типу *двоюрідний, обоюдний*.

У сучасній українській мові функціонують окремі форми давального та орудного відмінків, причому в українській мові ці форми утворюються з основи *дво-* < **дъво-** (давня основа родового-міщевого). У формі давального відмінка, очевидно, за аналогією до форм числівників **тръмъ, четырьъмъ** з'явилася нова флексія *-мъ*: *двом* < **дъвомъ**, а в орудному закріпилася стара флексія *-ма*: *двома*.

Три, чотири. Числівники *три*: -ь (**трьє**), **три**, **четыре**, **четыри** в результаті різних змін, що відбулися протягом історії, в українській мові мають такий вигляд:

Н.	три	чотири
Р.	трьох	чотирьох
Д.	трьом	чотирьом
З.	Н. або Р.	Н. або Р.
О.	трьома	чотирма
М.	трьох	чотирьох

Називний відмінок. Числівники *три*: **трьє** (чол. р.), **три** (жін. та середн. р.), **четыре** (чол. р.), **четыри** (жін. та середн. р.) утратили категорію роду. Сучасні українські форми цих числівників *три*, *чотири*, що виступають як спільні форми для всіх трьох родів, є закономірними рефлексами колишніх форм жіночого та середнього роду.

Давальний відмінок. Сучасні українські форми давального відмінка числівників *трьом*, *чотирьом* витворилися із давніх форм *трьмь*, *четырьмь*, причому в них, як і в формах родового-місцевого відмінків, у закінченні замість очікуваного *е* (*трьмь* > *трем*) маємо *о*, яке виникло тут у такий же спосіб, як у родовому-міщевому відмінках (напевно, під впливом форми *двом*), а в літературній мові і в більшості говорів зберегло свою м'якість; однак у північних і в ряді південно-західних говорів *р* у цих формах вимовляється твердо: *тром*, *чотиром*, *штиром* (пор. відповідні форми родового-міщевого відмінків). Давньоукраїнські форми орудного відмінка **трьми**, **четырьми** в українській мові, як і в інших східнослов'янських, не збереглися, хоч вони досить довго, аж до XVII ст., фіксуються в українських пам'ятках.

П'ять—дев'ять. Числівники *п'ять* (< *пять*) — *дев'ять* (< *девять*) протягом історії зазнали незначних змін; рефлекси більшості давніх форм цих числівників повністю зберігаються в сучасній українській мові, як і в інших східнослов'янських.

Відмінювання у сучасній українській мові має такий вигляд:

Н.	п'ять	шість	сім	вісім	дев'ять
Р.	п'яти (п'ятьох)	шести (шістьох)	семи (сімох)	восьми (вісьмох)	дев'яти (дев'ятьох)
Д.	п'яти (п'ятьом)	шести (шістьом)	семи (сімом)	восьми (вісьмом)	дев'яти (дев'ятьом)
З.	п'ять (п'ятьох)	шість (шістьох)	сім (сімох)	вісім (вісьмох)	дев'ять (дев'ятьох)
О.	п'ятьма (п'ятьома)	шістьма (шістьома)	сьома (сімома)	вісьма (вісьмома)	дев'ятьма (дев'ятьома)
М.	п'яти (п'ятьох)	шести (шістьох)	семи (сімох)	восьми (вісьмох)	дев'яти (дев'ятьох)

У називному-знахідному числівники *п'ять—дев'ять* зберегли певні старі форми з фонетичними змінами. Окремого зауваження вимагає сучасна українська форма *вісім*. Вона виникла з давньої форми *осмь*, у якій з'явилося приставне *в* і вставне *е* (після занепаду кінцевого *ь*), яке, як і старовинне *о* в початковому складі, перейшло в *і* (*осмь — восемь — вісім*); очевидно, цей перехід відбувся, мабуть, не фонетичним шляхом, а за аналогією до *сім*. Що ж до *і* в початковому складі, то його можна вважати наслідком прогресивної асиміляції, але більш імовірним є пояснення цього і як результату фонетичного переходу *о > і*: *осмь > (в)ісм, ві-с(е)м*, а далі під впливом *сім—вісім*.

Сучасна українська мова в родовому, давальному і місцевому має рефлексі давніх форм: *п'яти* (< *пѣти*), *шести* (< *шестьи*), *семи* (< *семи* < *седми*) *восьми* (*осми*), *дев'яти* (< *дѣвѣти*). Паралельно з цими формами вживаються й нові, що виникли за аналогією до відповідних форм числівників *два—три*. Так, за аналогією до форм родового-місцевого відмінків *двох—трьох* маємо відповідні форми і від числівників *п'ять—дев'ять*: *п'ятьох, шістьох, сімох, вісьмох, дев'ятьох*; за аналогією до форм давального відмінка *двом—трьом — п'ятьом, шістьом, сімом, вісьмом, дев'ятьом*.

В українській мові в орудному відмінку числівників *п'ять—дев'ять* поширилася форма на *-ма*, що виникла під впливом давньої форми давального-орудного відмінка двоїни від числівника *десять* (*десятьма* < *с дѣсьть-ма*), який здавна вже почав зливатися з цими числівниками в одну відмінювану групу, або ж під впливом відповідної форми числівника *два—двома*: *п'ятьма, шістьма, сьома, вісьма, дев'ятьма*. Паралельно вживаються і форми *п'ятьома, шістьома, сімома, вісьмома, дев'ятьома*, що виникли, мабуть, під впливом форми *двома*.

Десять. Числівник *десять* у сучасній українській мові має такі форми:

- Н. десять
- Р. десяти, десятьох
- Д. десяти, десятьом
- З. десять, десятьох
- О. десятьма, десятьома
- М. (на) десяти, (на) десятьох

Цей числівник протягом свого історичного розвитку зазнав значних змін. У сучасній українській мові він зберігає лише форми однини, та й то значно видозмінені. Форми ж множини і двоїни ним давно вже втрачені. Залишки їх засвідчені лише в складних числівникових утвореннях та в окремих сучасних відмінкових формах.

У сучасній українській мові числівник *десять* своїми відмінковими формами зовсім не відрізняється від числівників *п'ять—дев'ять*. Зараз він повністю злився з ними в одну відмінювану групу, хоч у давнину між цими числівниками існувала значна різниця.

Сучасні форми називного-знахідного відмінків являють собою органічні рефлексі старовинних форм: *десять* < ~~*дєсѣтъ*~~. У знахідному відмінку функціонує паралельна форма, що збігається з формою родового відмінка і живається при іменниках, що означають осіб: *десятьох хлопців* та ін. У родовому, давальному та місцевому закономірними є рефлексі давніх форм: *десяти, на десяти* (~~*дєсѣти*~~ > ~~*дєсѣти*~~). Але тут паралельно виступають і новотвори — *десятьох, десятьом, на десятьох*, що виникли, як і відповідні форми числівників *п'ять—дев'ять*, за аналогією до відповідних форм числівників два, три (*двох, трьох; двом, трьом*), хоч на процес формування могли зробити певний вплив також давні форми місцевого і давального відмінків множини цього займенника (пор.: ~~*дєсѣтъхъ, дєсѣтъмъ*~~).

У ролі орудного відмінка виступає рефлекс давньої форми давально-орудного двоїни *десятьма* (< ~~*дєсѣтъма*~~) чи паралельна форма *десятьома*, що виникла під впливом форми *двома, трьома*.

Сто. Числівник *сто* в сучасній українській мові має такі форми:

- Н. З. сто
- Р. Д. О. М. ста

Зіставлення давніх форм цього числівника з сучасними свідчить, що він протягом історії зазнав чимало змін. У першу чергу, тут треба відзначити

втрату форм множини і двоїни, які зовсім вийшли з ужитку, залишивши після себе помітні відбитки в складних числівниках на означення сотень (відмінювання цих числівників: *двохсот, двомстам, двомастами, двохстах; семисот семистам, сьомастами чи сімомастами, семистах*).

Однак і в збережених формах однини сталося також багато змін.

У сучасній українській літературній мові відмінювання цього числівника в значній мірі уніфікувалося; замість давніх п'яти форм маємо тепер лише дві відмінкові форми: *сто* — називний-знахідний, *ста* — родовий-давальний-орудний-місцевий.

У сучасній українській мові за зразком числівника *сто* відмінюються також числівники *сорок, дев'яносто*.

Тисяча. Числівник *тисяча* в сучасній українській мові відмінюється так, як іменники жіночого роду першої відміни мішаної групи:

	Множина	Однина
Н.	тисяча	тисячі
Р.	тисячі	тисяч
Д.	тисячі	тисячам
З.	тисячу	тисячі
О.	тисячею	тисячами
М.	(на) тисячі	тисячах

4.3. Словотвір числівників

Один. Числівник *один* за своїм походженням становить собою складну структуру *од- +инь*. Перша складова частина його *од- (jed-)* є, напевне, обмежувальна частка *jed (> od)*, можливо, займенникового походження зі значенням «лише», «тільки».

Перша частина *од-* властива всім граматичним формам цього числівника, а друга *-инь* виявляється лише в формах називного - знахідного відмінків однини чоловічого роду. У той час як інші прості слов'янські числівники знаходять собі відповідники в неслов'янських індоєвропейських мовах і, таким чином, можуть бути виведені із праіндоєвропейської мови-основи, слов'янському *jed -in-ъ, jed -ьn-ъ* в інших індоєвропейських мовах відповідника не знаходимо. Однак другій складовій частині цього числівника *-инь (-ьнъ)* у багатьох індоєвропейських мовах відповідники є; пор., наприклад, лат. *unus*, фр. *uns, une*, готськ. *ains*, ст. сканд. *einu*, ст. англ. *an*, ст. сакс. *en*,

ст. в. нім. *ein*, суч. нім. *ein*, лит. *venas*, латиськ. *vins* і т. д. У зв'язку з цим *jed -in-ъ, jed -ьп-ъ* це новотвір праслов'янської епохи, який складається з двох структурно-симетричних елементів: обмежувальної частки **jed - <*ed* – займенникового походження та суфікса відносності *-*in-ъ – (jed -in-ъ)*.

Одинадцять — *дев'ятнадцять*. Складні числівники від *одинадцяти* до *дев'ятнадцяти* були в давнину власне складеними, тобто словосполученнями: *одинъ (-но, -на) на десяте, дъва (-ѣ) на десяте, трик (три) на десяте* і т. д. Здавна вже в цьому словосполученні числівник *десять* почав виступати також у формі знахідного відмінка: *одинъ на десятъ, дъва на десятъ, три на десятъ* і т. д.

З часом складові елементи такого словосполучення зростаються, перетворюючись в єдине, хоч і складне, слово: *-десятъ>-дъсятъ>-дсятъ*, а далі *-дцять*.

Двадцять—*дев'яносто*. Першою складовою частиною цих словосполучень виступали назви чисел на означення одиниць у називному відмінку, а другою — числівник *десять* у різних відмінкових формах: *дъва десяти* (наз. дв.), *три десяте* (наз. мн.), *четыре десяте* (наз. мн.), *пять десятъ* (род. мн.); форма родового множини від *десять* виступала і в решті утворень: *шесть десятъ, семь (седмь) десятъ, осмь десятъ, девять десятъ*.

Числові словосполучення *дъва десяти, три десяте* в процесі зрощення їх складових елементів і перетворення самого словосполучення в одне слово, в складний числівник в останній своїй складовій частині зазнали тих же змін, що й числові словосполучення *одинъ на десяте, дъва на десяте* тощо, тобто складовий елемент *десяти, десяте* перетворився зрештою в *-дцять: двадцять, тридцять*. Злиті форми цих числівників фіксуються в пам'ятках вже з XIII ст.

Як виникла числова назва *сорок*? Ймовірною є догадка, особливо відстоювана акад. Л. А. Булаховським, що *сорок* — це первісно іменник з матеріальним значенням «сорок», «сорочок», який почав уживатися в значенні числа взагалі для позначення чотирьох десятків. «Сорок» же чи «сорочок» за Київської доби означало «мішок», у який вкладалося 40 шкір соболів чи куниць на повну шубу.

Замість давніх *девять десятъ* уже з XIV ст. починає вживатися в пам'ятках числова назва *дев'яносто*. З часом ця нова назва зовсім витіснила з ужитку стару на всій території східного слов'янства, хоч у ряді південно-західних українських говорів збереглися також рефлексі давньої форми: у закарпатських говірках: *дев'ядисят, дев'ядесятъ* та ін. припущення, що *дев'яносто* сягає складеної форми *десятъ до ста*; форма *де-са—до с(ъ)та* (пор. лат. *un-de-viginti* — 19) через дисиміляцію змінилось на «десяно-

сто» і, будучи етимологічно незрозумілою, потім ця форма перетворилася на сучасне *дев'яносто*. Цікавою є інтерпретація проф. О. О. Потебні, який вважав, що *дев'яносто* утворилося за способом віднімання (за зразком лат. *undeviginti*), причому в цьому утворенні *о* він вважав за префікс із значенням «від» (<ьтъ): *де-вян-о-сто* = 9 (десятоків) від ста.

Сучасні українські форми складних числівників на означення сотень – це закономірні рефлексії відповідних давніх числових назв у злитому вигляді.

Збірні числівники сучасної української мови *обидва*, *обидві* – це поєднання основи давнього збірного числівника *оба*, *обі* (< **обѣ**) з формами простого кількісного числівника *два* (< **дѣва** — чоловічий і середній рід) і *дві* (< **дѣвѣ** — жіночий рід).

Збірний числівник *обидва*, *обидві*, а також і обоє в сучасній мові має форми, утворені з давньої (оба): *обох*, *обом*, *обома*, *на обох*.

Збірні числівники *двоє*, *троє*, *четверо*, *п'ятеро* та інші на *-ер* – це середній рід колишніх рідко вживаних форм **дѣвон**, **дѣвом**, **дѣвоя**; **трон**, **трое**, **троя**; **четверѣ**, **четверо**, **четвера** і т. д. Вони вживалися в давнину у значенні прикметників двійний, трійний і т. д.

Дробові числівники. Сучасні дробові числівники *півтора*, *півтори*, *півтора*ста утворилися із поль-втора (Р. нечленного порядкового числівника чоловічого роду *вѣторѣ*); поль-вторы (Р. нечленного порядкового числівника жіночого роду *вѣторы*); поль+-втора-ста (Р. однини від *сѣто*).

У давнину були відомі аналогічні утворення і від інших числівників: *поль третини* (2,5), *поль четверта* (3,5) і т. д.;

Порядкові числівники. Порядкові числівники в давнину, як і тепер, відмінювалися так, як прикметники, і, мали нечленну і членну форми: **първъ**, **вѣторѣ**, **третѣ**, **четвѣртѣ**, **пятѣ**; **първый**, **вѣторын**, **третин**, **четвертый**, **пятый** і т. д. Творилися вони звичайно від числівникових коренів, власне від коренів слів з числовим значенням, за допомогою тих же словотворчих засобів, що й звичайні прикметники.

Сучасна українська форма порядкового числівника *перший* є новотвір (пор. ст.укр. *първыи*) із суфіксом вищого ступеня порівняння *-ьш-*:

първ- + **-ьш-ни** > **първ ьш ни** > *перший*, де *в* втрачено разом із втраченою слабкою *ь*, а *другий* із **дрѣгъ-** + **-ни** > **дрѣгый** > *другий* (пор. також білор.: *першы*, *другі*).

4.4. Висновки

Числівники протягом історії зазнали відчутних змін.

Крім зменшення різноманітності числових назв, що спостерігається в процесі історичного розвитку української мови, значно упорядкувалося відмінювання числівників, зокрема кількісних.

У системі числівників протягом багатьох століть відбулися, як і в інших частинах мови, значні зміни в напрямі уніфікації їх формотворення й словозміни.

Все це означає посилення абстрактності числівників у сучасній мові в порівнянні з давнішими періодами їх розвитку, дальшу консолідацію цієї групи слів як окремої частини мови.

5. ДІЄСЛОВО

5. 1. Зміни у системі дієслівних граматичних категорій.
5. 2. Дієслівні форми у протоукраїнській мові.
- 5.3. Особливості протоукраїнського дієвідмінювання.
- 5.4. Історія дієслівних форм.
- 5.5. Зі словотвору дієслів.

Основна література

1. *Історія української мови. Морфологія*, Німчук, В. В. (год. ред.), Київ, Наукова думка, 1978.
2. Жовтобрюх, М.А., Волох, О. Т., Самійленко, С. П., Слинько, І. І. *Історична граматика української мови*, Київ, 1980.
3. Леута, О. І. *Старослов'янська мова*, Київ, 2017.
4. Mihaļjević, M. *Slavenska poredbena gramatika*, 2. dio, Zagreb, 2014.
5. Крижанівська, О.І. *Історія української мови. Історична фонетика. Історична граматика*, Київ, 2010.

Додаткова література

1. Бевзенко, С.П. *Історична морфологія української мови*, Ужгород, 1960.
2. *Вступ до порівняльно-історичного вивчення слов'янських мов*, за ред. О.С. Мельничука, Київ, 1966.
3. Popović, M., Trostinska, R. Još o međujezičnoj homonimiji hrvatsko-ruskoj i hrvatsko-ukrajinskoj. Zbornik *Slavenski jezici u usporedbi s hrvatskim I.* (ur. D. Sesar). Zagreb, 2009., str. 97-109.
4. Popović, M., Trostinska, R. (izmijenjena verzija) Nešto drugačija interpretacija nekih afiksa (na materijalu hrvatskoga, ruskoga i ukrajinskoga jezika). Zbornik *Slavenski jezici u usporedbi s hrvatskim I.* (ur. D. Sesar). Zagreb, 2009., str. 11-18.
5. Popović, M., Trostinska, R. Akomodacija i oko nje (hrvatsko-ukrajinsko-ruske leksičke poredbe). Zbornik *Slavenski jezici u usporedbi s hrvatskim III.* (ur. D. Sesar). Zagreb, 2013., str. 141-147.

До дієслівної системи староукраїнської мови належали:

- 1) власне дієслова, що виражали дію або стан предмета і дієвідмінювалися за особами;
- 2) слова, що мали іменні форми (інфінітив, супін, дієприкметники).

Пізніше утворилися дієприслівники і безособові форми на -но, -то, які також належать до системи дієслова.

У староукраїнській мові були такі дієслівні форми:

- 1) особові: форми дійсного, умовного і наказового способів;
- 2) неособові: інфінітив, супін, дієприкметник.

За структурою особові дієслівні форми староукраїнської мови поділяються на:

прості: деякі особові форми дійсного способу (теперішній час, аорист, імперфект, форми майбутнього часу доконаного виду) та форми наказового способу;

складні: інші особові форми дійсного способу (перфект і плюсквамперфект, майбутній час недоконаного і доконаного виду) та особові форми умовного способу.

З морфологічного погляду всі слова, які належать до дієслівної системи, поділяються на дві групи, різко відмінні між собою як за граматичними ознаками, так і за своїм значенням:

- 1) слова, що мають особові форми, так звані *verbum finitum* (сюди належать власне дієслова дійсного, умовного і наказового способу),
- 2) слова, що не мають особових форм, так звані *verbum infinitum* (дієприкметники, дієприслівники, інфінітив, а в давнину ще й супін).

5.1. Зміни у системі дієслівних граматичних категорій

Ні одна із частин мови не зазнала таких значних змін, які відбулися в дієслівній системі української мови протягом історичного розвитку. Вони проникли в основні граматичні категорії дієслів виду і часу, видозмінивши їх і разом з ними всю дієслівну систему, зробили значні перетворення в неособових дієслівних формах тощо.

5.1.1. Зміни в категорії стану

Єдиним засобом вираження форм стану в протоукраїнській мові було приєднання до прямої форми дієслова (активного стану) зворотного займенника *ся* (< **с▲**), що виступає в таких випадках зазвичай у знахідному відмінку в короткій, так званій енклітичній формі. Таким чином утворювалися зворотні дієслова, тобто дієслова так званого зворотно-середнього стану, що своєю семантикою протиставлялися решті дієслів.

Уже в найдавніші часи займенник *ся* (< **с▲**) у таких конструкціях не становив собою власне зворотний займенник. Втративши своє реальне значення, займенник *ся* в таких конструкціях виступав як несамостійне слово, а як частка, що виконувала певні граматичні функції, модифікуючи значення дієслова. Місце *ся* відносно до дієслова в давнину не було точно зафіксоване; воно могло стояти як у постпозиції, так і в препозиції, як поруч з дієсловом, так і через кілька слів від нього.

Цікаву особливість становлять форми майбутнього часу на *-му* від зворотних дієслів. В українській літературній мові і в більшості говорів, у зв'язку з тим, що це *-му* здавна вже зрослося з інфінітивною формою дієслова, з якою воно, становлячи єдине ціле, творить так звану складну форму майбутнього часу, зворотна частка *-ся* стоїть після *-му*, а не перед ним: *умиватимусь, сміятимешся, гратиметься* тощо.

5.1.2. Зміни в категорії виду

У найдавніші часи категорія виду мала інше значення, ніж у сучасних слов'янських мовах. У сучасних слов'янських мовах категорія виду дієслова співвідносна з категорією часу, перебуває з нею в тісному взаємозв'язку. Певні взаємозв'язки категорії виду і категорії часу існували в праслов'янській мові і в найдавніші часи, хоч вони тоді, очевидно, носили інший характер.

Протиставлення доконаного і недоконаного виду намітилося ще в дописемний період, але в той період, коли була ще живою та система часових

форм, що склалася на основі давніх видових розрізень, це протиставлення не набрало ще тієї виразності, яка спостерігається у слов'янських і зокрема східнослов'янських мовах у пізніші часи. Лише після того, як відбулася трансформація часових форм, що проявилася в її спрощенні, значно чіткіше почало виступати і протиставлення доконаного та недоконаного виду.

У зв'язку з виникненням і розвитком нових видових розрізень (доконаного і недоконаного виду) розвинулася дієслівна префіксація. Дієслівні префікси стали основним граматичним засобом оформлення доконаного виду. Відбулося це не відразу. З плином часу великих змін зазнали значення самих префіксів, у процесі розвитку вони, втративши своє більш конкретне значення, виробили найбільш загальне, найабстрактніше значення — значення обмеженості виявлення дії в часі.

З того часу, коли давня система часових форм (зокрема форм минулого часу) повністю втратилася, а нова система часів цілком зміцніла, можна міркувати про остаточне складання видових відношень, більш-менш відповідних тим видовим розрізненням, що існують в сучасних східнослов'янських мовах і зокрема в українській. Розрізнення доконаного і недоконаного виду включило в себе і давні розрізнення многократності (ітеративності) і однократності.

Розрізнення многократності і однократності найчастіше оформлялося в давнину чергуванням голосних в корені дієслів, а також спеціальними суфіксами.

5.2. Дієслівні форми у протоукраїнській мові

5.2.1. Основні граматичні категорії дієслова

Дієсловам староукраїнської мови були притаманні такі граматичні категорії:

1) час (співвідносність дії і стану з моментом мовлення, передавалася формами минулого, теперішнього й майбутнього часів);

2) особа (відношення дії до особи виражались формами першої, другої і третьої особи однини, множини і двоїни);

3) число (однина, множина, двоїна);

4) спосіб (відношення дії чи стану до об'єктивної дійсності виражалося формами дійсного, умовного і наказового способів);

5) вид (значення завершеності чи незавершеності дії в праслов'янській і частково староукраїнській мові виражалося чергуванням кореневих голосних у дієсловах і словотворчими дієслівними суфіксами. З цим пов'язана і система часових дієслівних форм староукраїнської мови. Проте завдяки

тому, що дієслівні префікси, які спочатку вказували лише напрям дії, почали набувати абстрактного значення, для вираження дії, обмеженої в часі, накреслилося розрізнення видів дії – доконаного і недоконаного);

б) стан (ця категорія порівняно слабо була виражена в староукраїнській мові, у дієслівних формах пасивний стан виражався або за допомогою афікса *-ся* або сполученням пасивного дієприкметника минулого часу з формами допоміжного дієслова **БЫТИ**)

7) рід для деяких дієслівних форм (за категорією роду розрізнялися дієслівні форми минулого часу, виражені нечленним дієприкметником минулого часу на *-ль, -ла, -ло* і допоміжним дієсловом **БЫТИ** у формах теперішнього (перфект) чи минулого (плюсквамперфект) часу).

Усі ці граматичні категорії були властиві не всім словам, що входили в дієслівну систему, або ж виражалися в них по-різному. Зокрема інфінітив і супін, з усіх дієслівних граматичних категорій мали лише категорію виду і стану, решта ж дієслівних категорій для інфінітива і супіна, як слів незмінних, не були властиві; дієслівно-іменні форми дієприкметників характеризувалися дієслівними категоріями стану, виду, часу та прикметниковими категоріями роду, числа й відмінка.

Категорія часу. Виражається цілим рядом простих форм:

1) форми теперішнього часу, що вживалися також із значенням майбутнього;

2) форми імперфекта (минулого часу з відтінком тривалості),

3) форми аориста (минулого часу без відтінку тривалості).

Шляхом сполучення форм активного дієприкметника минулого часу на *-ло, -ла, -ла* л-формами теперішнього часу дієслова **БЫТИ** (*къмь, кси, ксть* тощо) творилася складена форма минулого часу — перфект. У давнину існувала й окрема форма передминулого чи давноминулого часу — плюсквамперфект, що становила собою сполучення тієї ж форми дієприкметника та імперфекта чи аориста від дієслова **БЫТИ**. Крім того, що значення майбутнього часу мали форми теперішнього часу доконаного виду, для вираження майбутнього часу існували й окремі форми, що були сполученням того чи іншого допоміжного дієслова (*начьнѹ, хочѹ, станѹ, ймѹ* тощо) з формою інфінітива (*начьнѹ, станѹ, ймѹ ходити*) чи допоміжного дієслова *буду* з формою активного дієприкметника минулого часу на *-лъ, -ло, -ла* (так званий майбутній другий: *вѹдѹ ходилъ, -ло, -ла*).

Категорія виду. Категорія виду, що уточнює перебіг дії в часі і тісно зв'язана з категорією часу, в найдавнішу добу мала інше значення, ніж у сучасних східнослов'янських мовах, та й взаємовідношення між цими дієслівними категоріями було іншим.

На основі давніх видових розрізень (різної міри тривалості і т. д.) складалась і та система часових форм, яка була властива мові стародавніх слов'ян і яка знаходить свій відбиток у найдавніших слов'янських, в тому числі і східнослов'янських, пам'ятках (теперішній час, імперфект, аорист тощо).

Виникнення нових видових розрізень — розрізнення доконаного і недоконаного виду — у слов'янських мовах відбулося вже після того, коли категорія часу міцно закріпилася, а давні видові розрізнення почали стиратися.

Основним структурним засобом оформлення доконаного і недоконаного виду стали дієслівні префікси, у значенні яких з часом сталися глибокі зміни в тому напрямку, що вони виробили найбільш загальне абстрактне значення — значення межі в часі.

Розвиток і усталення нових видових розрізень привели і до тих глибоких змін, що відбулися в системі часових дієслівних форм нашої мови протягом її історії.

Категорія способу. Категорія способу, що виражає відношення дії або стану, встановлюване мовцем, до дійсності, виявлялася в розрізненні форм дійсного, умовного і наказового способу.

Ряд форм дійсного способу (форми теперішнього часу, імперфекта та аориста), а також форми наказового способу були простими. Ряд форм дійсного способу (форми перфекта, плюсквамперфекта, майбутнього часу), а також форми умовного способу були складеними, аналітичними; зокрема для вираження форм умовного способу служило сполучення форми активного дієприкметника минулого часу на **-ль, -ло, -ла** з формами аориста допоміжного дієслова **быти (быхъ, бы, бы** і т. д.): **далъ, -ло, -ла быхъ** і т. д.

Категорія стану. Щодо категорії стану, що виражає відношення дії до суб'єкта і об'єкта, то в мові стародавніх східних слов'ян періоду найдавніших пам'яток ця категорія була виявлена досить слабо. Повністю зберігалися лише форми активного чи дійсного стану; дієслова, що мали ці форми, за своїм значенням були перехідними і неперехідними, хоч і розрізнення перехідності і неперехідності не знаходило, як і в сучасних східнослов'янських мовах, свого виявлення в структурі самої дієслівної форми. Лише в дієприкметниках закріпилося розрізнення активного і пасивного станів.

Не маючи свого виявлення в самій дієслівній основі, категорія стану виражалась описово шляхом додавання зворотного займенника **ся (< са)** до форми активного стану — для позначення середнього чи пасивного стану (**ся упоминати, ділити ся, несеть ся** тощо); категорія пасивного стану виражалася також сполученням пасивного дієприкметника минулого часу з формою дієслова **быти (несень есть, несень быхъ** і т. д.).

Категорія особи. Категорія особи, що виражає відношення дії і її суб'єкта до особи, мовця, проявлялася в розрізненні форм першої, другої та третьої особи, що мали спеціальні флексії в усіх трьох числах (однині, множині і двоїні). У той час як дієслова дійсного і умовного способу мали форми всіх трьох осіб, дієслова наказового способу мали лише форми другої і третьої особи однини та першої і другої особи множини і двоїни.

Категорія числа. Категорія числа мала своє виявлення і в дієслівних формах. Вона була властива майже всім словам, що входили в дієслівну систему. Одні лише форми інфінітива й супіна не мали цієї граматичної категорії.

Категорія числа в дієсловах, як і в іменах, проявлялася в розрізненні форм однини, двоїни і множини.

Інші граматичні категорії. Для деяких слів дієслівної системи були властиві й інші граматичні категорії. Зокрема дієприкметники характеризувалися категорією роду, що виявлялася в розрізненні окремих форм чоловічого, жіночого та середнього роду, а також категорією відмінка, що виражалася в розрізненні форм називного, родового, давального, знахідного, орудного й місцевого відмінків в усіх трьох числах (однині, множині та двоїні), причому у двоїні в дієприкметниках, як і в іменах взагалі, співпадали форми називного і знахідного, родового і місцевого, давального і орудного відмінків. І взагалі за своїми граматичними категоріями відмінка й роду дієприкметники співпадали з прикметниками. Однак не для всіх дієприкметників була характерною категорія відмінка. Активні дієприкметники минулого часу на **-лъ, -ло, -ла**, що використовувалися для творення різних складених дієслівних форм (перфекта, плюсквамперфекта, так званого майбутнього другого, умовного способу), за відмінками не змінювались, але розрізняли форми роду і числа.

5.2.2. Класифікація дієслів

Уже в найдавнішу епоху в мові слов'ян, в тому числі й східних, існувало розрізнення двох дієслівних основ:

- а) основи теперішнього часу,
- б) основи інфінітива чи минулого часу.

Ці дві основи розрізнялися між собою або суфіксами, або характером голосного основи, або ж і тим, і тим; частина ж дієслів мала спільну основу теперішнього часу й інфінітива.

З розрізненням дієслівних основ було зв'язане творення дієслівних форм, а також і видові розрізнення (доконаний і недоконаний вид). Так, від основ теперішнього часу творилися, крім форм власне теперішнього часу,

форми наказового способу та активні й пасивні дієприкметники теперішнього часу; від основ інфінітива — форми аориста, імперфекта, активні дієприкметники минулого часу відмінювані, пасивні дієприкметники минулого часу відмінювані з суфіксами *-тъ, -ти, -то; -нъ, -на, -но*, а також невідмінювані активні дієприкметники минулого часу з суфіксами *-лъ, -ла, -ло*.

Залежно від того чи іншого характеру основи теперішнього часу, а також основи інфінітива різні вчені, залежно від того, якій з цих двох дієслівних основ надається більше значення, дають і відповідну класифікацію дієслів.

За цим критерієм в найдавнішу пору у протоукраїнській мові розрізняють такі класи дієслів. Запропонував цю класифікацію дієслів А. Лескін у 1890 році:

1. клас — дієслова з основою теперішнього часу на *e/y* (< ж < *o): **несеш, несуть**;
2. клас — дієслова з основою теперішнього часу на *ne/ny* (< нж < *no): **сѣхнеш, сѣхнутъ**;
3. клас — дієслова з основою теперішнього часу на *к (je)/ю* (< ѣж < *jo) : **знаєши, знають; плачеш, плачутъ**;
4. клас — дієслова з основою на *i*: **хвалиши, хвалять; кричиши, кричатъ**;
5. клас — дієслова з основою без тематичного голосного, атематичні, тобто такі дієслова, в яких основи безпосередньо поєднувались із особовим закінченням: **късмь, ѣмь, дамь, вѣмь, имѣ**.

Класифікація дієслів за основами інфінітива була запропонована 1822 році славістом Й. Добровським.

1. клас — дієслова без суфікса; на *-ти*: **нести** та ін.;
2. клас — дієслова з суфіксом *-нж-* на *-нжти* > *-нути*: **двигнжти** та ін.;
3. клас — дієслова з суфіксом *-ѣ-*; на *-ѣти*: **видѣти** та ін.;
4. клас — дієслова з суфіксом *-и-*; на *-ити*: **хвалити** та ін.;
5. клас — дієслова з суфіксом *-а-*; на *-ати*: **долати** та ін.;
6. клас — дієслова з суфіксом *-ова-*; на *-овати*: **бесѣдовати** та ін.
7. атематичні дієслова, тобто дієслова, що в класифікації за основою теперішнього часу відносяться до V класу: **быти, дати, -ѣсти (*ѣдти), вѣсти**.

5.3. Особливості протоукраїнського дієвідмінювання

5.3.1. Часові дієслівні форми

Теперішній час. У протоукраїнській мові, як і в інших слов'янських, теперішній час мав дві категорії основ: основу на голосний, інакше тематичну основу з характерним голосним звуком основи (тематичні дієслова I, II, III і IV класів) і основу на приголосний, інакше атематичну, без характерного голосного звуку основи (атематичні дієслова V класу).

Особові форми дієслів теперішнього часу утворювалися так, що до основи теперішнього часу (тематичної чи атематичної) приєднувалися особові закінчення 1-ої, 2-ої, 3-ої ос. однини, двоїни та множини.

Дієслова різних класів у протоукраїнській мові відмінювалися так:

	1 клас	2 клас	3 клас	4 клас	5 клас
Однина					
1 ос.	несу	сѣхну	знаю	хвалю	есьмь
2 ос.	несеши(ь)	сѣхнеши(ь)	знаєши(ь)	хвалиши(ь)	еси
3 ос.	несеть	сѣхнеть	знаеть	хвалить	есть
Множина					
1 ос.	несемь	сѣхнемь	знаємь	хвалимь	есмь
2 ос.	несете	сѣхнете	знаете	хвалите	есте
3 ос.	несуть	сѣхнуть	знають	хвалять	суть
Двоїна					
1 ос.	несевѣ	сѣхневѣ	знаевѣ	хваливѣ	есвѣ
2 ос.	несета	сѣхнета	знаета	хвалита	еста
3 ос.	несета	сѣхнета	знаета	хвалита	еста

До наведеної схеми необхідні деякі зауваження:

Найдавнішою східнослов'янською формою другої особи однини була форма з особовою флексією *-иши*, з якої, очевидно, внаслідок редукції кінцевого *и*, з часом витворилася новіша флексія *-и*. У формах 3-ої ос. одн. та множини уже в найдавніші часи виступає *-ть*.

Минулий час. У найдавніший період у протоукраїнській мові форми минулого часу були значно різноманітніші, ніж сьогодні. Різноманітність

форм минулого часу в давнину мала й інше відношення до категорії виду, ніж у сучасних мовах, та й категорія виду тоді, як уже згадувалось, мала інше значення, ніж сьогодні. До цієї системи входили, по-перше, прості форми - аорист і імперфект, по-друге, складені форми — так званій перфект і плюсквамперфект. Прості форми минулого часу виражалися формами одного слова, а складені — сполученням допоміжного дієслова зі спеціальною формою активного дієприкметника минулого часу.

Кожна з цих форм минулого часу мала своє окреме значення і виражала різноманітні відтінки минулої дії та способи її протікання. Так, наприклад, аорист означав минулу дію без значення тривалості, виражав єдину дію в минулому, не розчленовану на окремі моменти, дію, що відбувалась як один безперервний акт; імперфект служив для вираження тривалої чи повторюваної дії в минулому. Ще інше значення мала складена форма минулого часу — перфект. За допомогою перфекта виражалася дія, що відбувалася в минулому, результати якої наявні і в момент мовлення, тобто перфект означав віднесений до моменту мовлення стан, який є наслідком дії, здійсненої в минулому. Щодо плюсквамперфекта, то за своїм значенням він протиставлявся всім іншим формам минулого часу і вживався для вираження минулої дії, яка передувала іншій дії, що також відбувалася чи відбулася в минулому. Таким чином, плюсквамперфект — це була форма не минулого, а передминулого чи давноминулого часу.

Аорист - це проста дієслівна форма, що означала буквально необмежену, невизначену дію в минулому. У слов'янських мовах розрізнялося два види аориста: простий і складний, чи сигматичний.

Аорист утворювався від дієслів зі значенням нетривалої, раптової дії.

Аорист простий утворювався в давнину лише від дієслів, основа інфінітива яких закінчувалася на приголосний, шляхом додавання до основи інфінітива відповідних особових закінчень. Він міг творитися лише від дієслів I класу, а також від дієслів II класу, якщо їх корінь закінчувався на приголосний, при цьому особові флексії приєднувалися безпосередньо до кореня, а суфікс *-ну-* опускався (пор.: *двиг-нжти—двигъ, движе* тощо).

	Однина	Множина	Двоїна
1.ос.	падъ	падомъ	падовъѣ
2.ос.	паде	падете	падетѣ
3.ос.	паде	падъ	падетѣ

Сигматичний аорист, як і простий, утворювався від основи інфінітива за допомогою спеціальних особових закінчень; причому якщо основа інфінітива закінчувалася на голосний звук, то особове закінчення безпосередньо приєднувалося до неї, якщо ж основа інфінітива закінчувалася на приголосний, то між нею і особовим закінченням вставлявся голосний *-o*, який в 2—3-ій ос. одн. замінювався на *-e*. Дієслова в сигматичному аористі мали такі форми:

Однина	Множина	Двоїна
1 ос. ведохъ выхъ	1 ос. ведохомъ выхомъ	1 ос. ведоховѣ выховѣ
2 ос. веде вы	2 ос. ведосте высте	2 ос. ведоста выста
3 ос. веде вы	3 ос. ведоша выша	3 ос. ведосте(-а) высте(-а)

Імперфект проста форма минулого часу з відтінком тривалості.

Ці форми зазвичай творилися від дієслів, що мали значення тривалої, необмеженої дії. Найдавніші слов'янські форми імперфекта мали такий вигляд:

Однина	Множина	Двоїна
1 ос. писахъ вяхъ	писахомъ вяхомъ	писаховѣ вяховѣ
2 ос. писалше ваше	писасте васте	писаста васта
3 ос. писалше (-тъ) ваше	писаху(-тъ) вяху	писаста васта

У давньоукраїнських пам'ятках, навіть найдавніших, засвідчені уже нові, стягнені форми імперфекта на *-ахъ*, *-яхъ*, які, очевидно, й були живими формами, як у періоді найдавніших наших пам'яток, так і в періоді, що безпосередньо передував йому: *зъвахъ* (< *зъваахъ*), *видяхъ* (< *видяахъ* < *видіахъ*), *несяхъ* (< *несяахъ* < *несіахъ*) тощо.

Перфект - складена форма минулого часу, що вказувала на результат дії, яка відбувалася в минулому. За своєю структурою форма перфекта — це сполука активного дієприкметника минулого часу на *-лъ*, *-ло*, *-ла*, що змінювався лише за родами й числами, і форми теперішнього часу допоміжного дієслова **бути**. Дієприкметник, називаючи дію, був носієм реального значення, а допоміжне дієслово було носієм формального (граматичного) значення, вказуючи головним чином на особу.

Таким чином, перфект мав такі форми:

Однина	Множина	Двоїна
1 ос. писалъ, -ла, -ло есмь	писали -лы -ла есмъ	писала -лѣ -лѣ есвѣ
2 ос. писалъ, -ла, -ло еси	писали -лы -ла есте	писала -лѣ -лѣ еста
3 ос. писалъ, -ла, -ло естъ	писали -лы -ла сѣтъ	писала -лѣ -лѣ естъ

Саме значення перфекта визначалось, власне, значенням його складових частин: перша складова частина (активний дієприкметник минулого часу), називаючи дію, вказувала, що вона відбувалася в минулому; друга ж частина (допоміжне дієслово в формі теперішнього часу), вказуючи на особу, що творила дію, давала одночасно і вказівку на те, що результати дії, виконуваної в минулому, наявні і в момент, коли йде мова про дію.

Перфект, таким чином, мав досить відчутні відмінності від інших форм минулого часу (аориста і імперфекта).

Плюсквамперфект - форма передминулого чи інакше давноминулого часу, що виражала дію, яка відбувалася раніше іншої минулої дії.

Зважаючи на своє значення, плюсквамперфект найчастіше вживався в підрядних речення, означаючи дію в минулому, що передувала іншій минулій дії, вираженій дієсловом головного речення, хоч і міг виступати з таким же значенням також у незалежному реченні.

Форма плюсквамперфекта утворювалася за тим же принципом, що й форма перфекта; різниця була лише в тому, що друга частина — допоміжне дієслово - стояла тут у формі імперфекта.

Однина

- 1 ос. писалъ, -ла, -ло былъ, -ла, -ло есмь
- 2 ос. писалъ, -ла, -ло былъ, -ла, -ло еси
- 3 ос. писалъ, -ла, -ло былъ, -ла, -ло естъ

Множина

- 1 ос. писали, -лы, -ла были, -лы, -ла есмъ
- 2 ос. писали, -лы, -ла были, -лы, -ла есте
- 3 ос. писали, -ла, -ла были, -лы, -ла сѣтъ

Двоїна

- 1 ос. писала, -лѣ, -лѣ была, -лѣ, -лѣ есвѣ
- 2 ос. писала, -лѣ, -лѣ была, -лѣ, -лѣ еста
- 3 ос. писала, -лѣ, -лѣ была, -лѣ, -лѣ естъ

Майбутній час. Дані найдавніших слов'янських пам'яток як старослов'янських, так і староукраїнських досить переконливо свідчать, що

уже в найдавніші часи для вираження майбутнього часу вживалася форма теперішнього часу від дієслівних основ доконаного виду, власне, віддієслівних основ без значення тривалості: *буду* (< **БЖДЖ**), *стану* (< **СТАНЖ**), *дамь* (< **ДАМЬ**) тощо.

Це була проста форма майбутнього часу, що означала дію, яка буде завершена в майбутньому.

Складені форми майбутнього часу. Крім простих форм майбутнього часу, функціонували також складені, аналітичні форми, які були сполученнями інфінітива з одним із допоміжних дієслів: **начьнѹ, почьнѹ, станѹ, хочѹ, имамь** тощо. У таких аналітичних формах інфінітив визначав саму дію, а допоміжне дієслово вказувало на майбутній час. Ці форми в давнину мали такий вигляд:

	Однина	Двоїна	Множина
1 ос.	хѹдити имѹ	хѹдити имевѣ	хѹдити имемь
2 ос.	хѹдити имеш(-шь)	хѹдити имета	хѹдити имете
3 ос.	хѹдити иметь	хѹдити имета	хѹдити имѹть

Форми допоміжного дієслова тут могли стояти як після, так і перед інфінітивом, не зливаючись (не лексикалізуючись) з ним в одне слово.

Майбутній другий. Крім аналітичних форм майбутнього часу з інфінітивом у ролі основної складової частини, існували у протоукраїнській мові також аналітичні форми майбутнього часу, що становили собою сполучення активного дієприкметника минулого часу на *-ль, -ло, -ла* з допоміжним дієсловом **быти**. Це так званий майбутній другий (*futurum exactum*).

Майбутній другий мав такі форми:

	Однина	Двоїна	Множина
1 ос.	бѹдѹ хѹдилъ, -ло, -ла	бѹдевѣ хѹдила, -лѣ, -лѣ	бѹдемь хѹдили, -ла, -лы
2 ос.	бѹдеш(-шь) хѹдилъ, -ло, -ла	бѹдета хѹдила, -лѣ, -лѣ	бѹдете хѹдили, -ла, -лы
3 ос.	бѹдеть хѹдилъ, -ло, -ла	бѹдета хѹдила, -лѣ, -лѣ	Бѹдѹть хѹдили, -ла, -лы

Відношення цієї форми до інших форм майбутнього часу приблизно таке, як відношення плюсквамперфекта до інших форм минулого часу. Вона виражала дію в майбутньому, здійснення якої передує здійсненню іншої майбутньої дії. У зв'язку з цим майбутній другий іноді називають ще *передмайбутнім часом*.

5.3.2. Інші особові дієслівні форми

Умовний спосіб

Форми умовного способу творилися у протоукраїнській мові, як і в інших слов'янських мовах, шляхом сполучення дієприкметника минулого часу на *-ль, -ло, -ла* з допоміжним дієсловом *быти* в формі аориста; дієприкметник, будучи носієм реального значення, визначав тут саму дію, а допоміжне дієслово, що було носієм граматичних значень, вказувало на особу і спосіб.

Таким чином, форми умовного способу в давнину мали такий вигляд:

Однина	Множина	Двоїна
1 ос. писа-лъ, -ла, -ло выхъ	писа-ли -лы -ла выхомъ	писа-ла -лѣ -лѣ выховѣ
2 ос. писа-лъ, -ла, -ло вы	писа -ли-лы -ла высте	писа-ла -лѣ -лѣ выста
3 ос. писа-лъ, -ла, -ло вы	писа -ли -лы -ла быша	писа-ла -лѣ -лѣ выст

Наказовий спосіб

Уже в протоукраїнській мові дієслова в наказовому способі мали окремі форми тільки для 2-ої і 3-ої ос. однини та для 1-ої і 2-ої ос. двоїни й множини.

Однина				
1 клас	2 клас	3 клас	4 клас	5 клас
2 ос. неси	сѣхни	знаи	хвали	дажь
3 ос. неси	сѣхни	знаи	хвали	дажь
Множина				
1 ос. несѣмъ,-мо	сѣхнѣмъ,-мо	знаимъ,-мо	хвалимъ	дадимъ,-мо
2 ос. несѣте	сѣхнѣте	знаите	хвалите	дадите
Двоїна				
1 ос. несѣвъ	сѣхнѣвъ	знаивѣ	хваливѣ	дадивѣ
2ос. несѣта	сѣхнѣта	знаивта	хваливта	дадивта

5.3.3. Неособові дієслівні форми

До неособових дієслівних форм у праслов'янській мові належали дієприкметники, інфінітив і супін. Дієприслівники – це відносно нові утворення, що виникли на ґрунті староукраїнської мови на основі певних типів дієприкметників. У граматичній системі праслов'янської мови були активні й пасивні дієприкметники теперішнього та минулого часу. Як і прикметники, вони мали членні й нечленні форми. Нечленні активні дієприкметники теперішнього часу змінювалися за родами, відмінками й числами.

Із неособових дієслівних форм інфінітивів та супін були незмінними формами; активні й пасивні дієприкметники теперішнього й минулого часу змінювалися за відмінками в усіх трьох числах і мали окремі форми для кожного роду; виняток становили лише активні дієприкметники минулого часу на *-ль, -ло, -ла*, що не змінювалися за відмінками, а мали лише розрізнення роду й числа.

Інфінітив

Інфінітив - неозначена форма дієслова, чи неозначений спосіб, це така дієслівна форма, що означає дію, але сама не вказує ні на час, ні на число, ні на особу.

Інфінітив за своїм походженням, очевидно, є віддієслівним іменником; він становить собою, як вважає більшість учених, скам'янілу іменникову форму, утворену від дієслівної основи, сягаючи своїм оформленням, напевно, давального відмінка однини іменників *-ї*- основи, хоч деякі вчені схильні виводити інфінітив з форми місцевого однини цих іменників.

Виражаючи назву дії, інфінітив був близьким до іменників, хоча в слов'янських мовах і не мав властивого іменникам відмінювання. Однак інфінітив не набув особових дієслівних форм і залишився невідмінюваним словом, яке має значення неокресленої в часі, числі й особі дії, тобто має узагальнене процесуальне значення. Це *-ти* — інфінітивний суфікс, що сягає старовинного іменного суфікса *-ti-* (<*-*tei-*) пор. іменники з цим суфіксом: **вѣсть, волость, мьсть** тощо.

Супін

У найдавнішу добу в протоукраїнській мові, як і в інших слов'янських, функціонувала особлива дієслівна форма, паралельна до інфінітива, так званий супін, досягальна форма, чи інакше наміровий спосіб.

Супін творився від основи інфінітива за допомогою суфікса *-ть*.

Якщо інфінітив за своїм походженням становив собою давальний відмінок віддієслівних іменників *-ї*- основи, то супін був знахідним мети *-ї*- основи аналогічних іменників.

Супін — це дієслівна форма, що вказувала на мету, намір руху; вживалася вона майже виключно при дієсловах руху. Творилися форми супіна тільки від основ недоконаного виду і керували родовим відмінком у тих випадках, де відповідний інфінітив вимагав знахідного відмінка; пор., наприклад: **идѹ ловить рыбы — идѹ ловити рыбѹ**.

Дієприкметники

Дієприкметники, що творилися в праслов'янській мові від дієслівних основ за допомогою суфіксів іменної відміни, своєю системою відмінювання не відрізнялися в давнину від прикметників.

Спочатку всі дієприкметники, як і прикметники, мали лише нечленні, короткі форми, а згодом у них виникли таким же чином, як і в прикметниках, також членні, повні форми. На тому ж етапі історії слов'янських мов, що піддається дослідженню, слов'янські мови мали вже як нечленні, так і членні форми дієприкметників.

Із граматичних категорій у дієприкметниках досить виразно проявлялася категорія стану, що виражалась через розрізнення активних і пасивних дієприкметників, а також категорія часу та виду. Категорія часу проявлялася при розрізненні дієприкметників теперішнього та минулого часу. Категорії ж роду, відмінка й числа в дієприкметниках були прикметниковими.

Активні дієприкметники теперішнього часу. Активні дієприкметники теперішнього часу змінювались за відмінками і мали окремі форми для чоловічого, жіночого й середнього роду в усіх трьох числах.

Форми дієприкметників теперішнього часу закінчувалися в мовах східних слов'ян у називному однини чоловічого та середнього роду на *-а, -я* (*веда, неса, моля, зная* і т. д.), а жіночого на *-учи, -ючи, -ачи, -ячи* (*ведучи, несучи, молячи* і т. д.).

Дієприкметники в реченні вживались у функції означення і, з означуваним іменником узгоджувались у роді, відмінку й числі.

Форми дієприкметників змінювались як за іменною відміною (нечленні), так і за займенною, складною (членні).

Відмінювались нечленні дієприкметники, як нечленні прикметники. Активні дієприкметники теперішнього часу нечленні в давнину мали такий вигляд:

Однина			
		чоловічий і середній рід	жіночий рід
Н.	неса	нося	несучи, носячи
Р.	несуча	носяча	несучь, носячь
Д.	несучу	носячу	несучи, носячи
З.	несучь, носячь	несуче, носяче	несучу, носячу
О.	несучьмь	носячьмь	несучею, носячею
М.	несучи	носячи	несучи, носячи
Множина			
Н.	несуче, носяче	несуча, носяча	несучь, носячь
Р.	несучь	носячь	несучь, носячь

Д.	несучемъ	носячемъ	несучамъ, носячамъ
З.	несучѣ, носячѣ	несуча, носяча	несучѣ, носячѣ
О.	несучи	носячи	несучами, носячами
М.	несучихъ	носячихъ	несучахъ, носячахъ

Двоїна

Н. З.	несуча, носяча	несучи, носячи	несучи, носячи
Р. М.	несучу	носячу	несучу, носячу
Д. О.	несучема	носячема	несучама, носяча

Членні активні дієприкметники, як і членні прикметники, в староукраїнській мові утворювалися за допомогою вказівних займенників **и, ю, я** і відмінювались, як членні прикметники м'якої групи.

Активні нечленні дієприкметники минулого часу відмінювались так само, як і дієприкметники теперішнього часу. Вони утворювалися від основ інфінітива за допомогою суфіксів *-ши* (від інфінітивних основ, що закінчувалися на приголосний) і *-вши* (від інфінітивних основ, що закінчувалися на голосний):

Однина

	чол. рід	сер. рід	жін. рід
Н.	несъ	несъ	несъши
Р.	несъша	несъша	несъшѣ
Д.	несъшү	несъшү	несъши
З.	несъшь,-а	несъше	несъшү
О.	несъшьмь	несъшьмь	несъшею
М.	несъши	несъши	несъши

Множина

Н.	несъше	несъша	несъшѣ
Р.	несъшь	несъшь	несъшь
Д.	несъшемъ	несъшемъ	несъшамъ
З.	несъшѣ	несъша	несъшѣ
О.	несъши	несъши	несъшами
М.	несъшихъ	несъшихъ	несъшахъ

Двоїна

Н.З.	несъша	несъши	несъши
Р.М.	несъшү	несъшү	несъшү
Д.О.	несъшема	несъшема	несъшама

Активні нечленні дієприкметники перестали виступати означеннями в реченні, вони втратили здатність узгоджуватися з іменниками, поступово перетворившись у дієприслівники. Сучасні *ідучи, люблячи* за походженням є формами називного відмінка однини активних нечленних дієприкметників жіночого роду теперішнього часу, а *принісши, написавши* – формами називного відмінка однини активних нечленних дієприкметників жіночого роду минулого часу. Членні активні дієприкметники, як і членні прикметники, в староукраїнській мові утворювалися за допомогою вказівних займенників *и, ю, ѡ* і відмінювались, як членні прикметники м'якої групи.

Активні нечленні дієприкметники минулого часу на -ль, -ла, -ло за відмінками не відмінювалися і входили до складу перфекта, плюсквамперфекта, умовного способу і складеного майбутнього часу. Вони утворювалися від основ інфінітива за допомогою суфікса *-л-*. Форми таких дієприкметників збереглися в сучасній українській мові як дієслова минулого часу чи умовного способу.

Пасивні дієприкметники теперішнього й минулого часу мали нечленні і членні форми і відмінювалися так, як відповідні нечленні та членні прикметники. Пасивні дієприкметники теперішнього часу утворювалися від дієслівних основ теперішнього часу за допомогою суфікса *-м-*, перед яким стояв тематичний голосний *о, е, а, і*.

Однина

	чол. рід	серед. рід	жін. рід
Н.	несомъ	несомо	несома
Р.	несома	несома	несомы
Д.	несомү	несомү	несомѣ
З.	несомъ	несомо	несомү
О.	несомъмь	несомъмь	несоною
М.	несомѣ	несомѣ	несомѣ

Множина

Н.	несоми	несома	несомы
Р.	несомъ	несомъ	несомъ
Д.	несомомъ	несомомъ	несомамъ
З.	несомы	несома	несомы
О.	несомы	несомы	несомами
М.	несомѣхъ	несомѣхъ	несомахъ

Двоїна

Н.З.	несома	несомѣ	несомѣ
Р.М.	несомоу	несомоу	несомоу
Д.О.	несомома	несомома	несомама

Пасивні дієприкметники минулого часу утворювалися за допомогою суфіксів *-н-*, *-т-* від основ інфінітива на голосний та за допомогою суфікса *-ен-* від основ на приголосний. Пасивні нечленні дієприкметники минулого часу мали такі форми:

Однина

	чол. рід	серед. рід	жін. рід
Н.	несенѣ	несено	несена
Р.	несена	несена	несены
Д.	несену	несену	несенѣ
З.	несенѣ	несено	несену
О.	несенѣмь	несенѣмь	несеною
М.	несенѣ	несенѣ	несенѣ

Множина

Н.	несени	несена	несены
Р.	несенѣ	несенѣ	несенѣ
Д.	несеномѣ	несеномѣ	несенамѣ
З.	несены	несена	несены
О.	несены	несены	несенами
М.	несенѣхъ	несенѣхъ	несенахъ

Двоїна

Н.З.	несена	несенѣ	несенѣ
Р.М.	несеноу	несеноу	несеноу
Д.О.	несенома	несенома	несенама

Нечленні пасивні дієприкметники і теперішнього, і минулого часу українська мова втратила. З нечленних форм пасивних дієприкметників в українській мові зберігаються тільки дієслівні форми на *-но*, *-то* (*скошено*, *розбито*), які за походженням є формами називного або знахідного відмінка однини середнього роду нечленних пасивних дієприкметників минулого часу. Членні пасивні дієприкметники утворювалися за допомогою займенників *и*, *ю*, *я*. Членні пасивні дієприкметники теперішнього часу не збереглися в сучасній українській мові. Їх залишки знаходимо у прикметниках:

знайомий, відомий та ін. Єдина група дієприкметників, що цілком збереглась у сучасній українській мові, – це членні дієприкметники минулого часу: *принесений, пошитий*.

5.4. Історія дієслівних форм

Зміни в дієслівній системі, що відбулися протягом історії у східнослов'янських мовах і зокрема в українській, найвиразніше проявилися у зміні системи часових форм, що, в свою чергу, пов'язано зі змінами, які відбулися в категорії виду. Та система часових форм, що характеризує праслов'янську мову і перейшла з неї і в спільносхіднослов'янську мову, знайшовши своє відображення в найдавніших пам'ятках, склалася на основі не тих видових розрізень, що властиві сучасним східнослов'янським і взагалі слов'янським мовам і які ґрунтуються на розрізненні поняття завершеності (доконаності) і незавершеності (недоконаності) дії, а на основі давніх видових розрізень, що базувалися, напевне, на розрізненні різної міри тривалості дії (раптовості, тривалості, результативності, повторюваності тощо). Так, стародавній аорист — це не форма минулого часу доконаного виду, як здебільшого її розуміють, а часова форма; що виражала нетривалість, раптовість дії в минулому і яка протиставлялась, з одного боку, імперфекту, що служив для вираження тривалої дії в минулому, а з другого — перфекту, що виражав результативність дії безвідносно до часу, чи інакше дію, що сталася в минулому, але результати якої наявні і в момент висловлювання.

Розвиток і зміцнення нових видових розрізень, в основі якої розрізнення поняття завершеності (чи умовної завершеності) і незавершеності дії, зумовили і значні перетворення в системі часових форм, що охопили в найбільшій мірі дуже розгалужену в давнину систему форм минулого часу, з яких, наприклад, в українській мові збереглася лише в дуже видозміненому вигляді форма перфекта, що набрала після ряду перетворень значення минулого часу взагалі, а також частково форма плюсквамперфекта, яка, також видозмінившись, лягла в основу сучасних форм передминулого чи давноминулого часу. Перетворення в системі часових форм, однак, не обмежилися лише формами минулого часу, а охопили й інші форми, зокрема форми майбутнього часу, які навіть на період появи українських найдавніших пам'яток були оформлені не зовсім виразно.

Зміни в системі дієслівних форм охопили не лише форми дійсного способу; ряд змін сталося також у формах умовного та наказового способу.

Значних перетворень зазнали також неособові, іменні дієслівні форми. Із них у більш-менш незмінному вигляді зберігся лише інфінітив, але й він

ззнав певних змін, що охопили зокрема його значення; цим і зумовлюється витіснення ним іншої, паралельної йому форми — супіна.

Категорія дієприкметників зазнала значних змін. Лише частково давні дієприкметники збереглися як дієприкметники і в сучасній мові; це в найбільшій мірі стосується пасивних дієприкметників минулого часу на **-нъ, -но, -на, -тъ, -то, -та**. та й то здебільшого лише їх членних форм, бо нечленні форми їх, звичайно, втрапилися, зберігши після себе лише залишки у вигляді форм на **-но, -то**, що виступають тепер у ролі безособово-предикативних слів. Абсолютна ж більшість давніх дієприкметникових форм, зокрема активні дієприкметники, втративши здатність відмінюватися, перетворилася в нову дієслівну категорію — дієприслівники, деякі ж дієприкметники (пасивні дієприкметники теперішнього часу) втрапилися зовсім, залишивши після себе окремі відбитки у словах, що злилися з прикметниками (пор., наприклад, сучасні українські прикметники: *відомий, знайомий, любий*).

5.4.1. Особові форми

Дійсний спосіб

Теперішній час

Сучасна українська мова має в теперішньому часі такі форми:

Однина				
1. знаю	несу	сохну	хвалю	їм
2. знаєш	несеш	сохнеш	хвалиш	їси
3. знає	несе	сохне	хвалить	їсть
Множина				
1. знаємо	несемо	сохнемо	хвалимо	їмо
2. знаєте	несете	сохнете	хвалите	їсте
3. знають	несуть	сохнуть	хвалять	їдять

Зіставлення сучасних українських форм теперішнього часу із давніми протоукраїнськими свідчить, що давні форми на українському ґрунті зазнали порівняно незначних змін, хоч ці зміни все-таки досить відчутні, зокрема, якщо взяти ще й до уваги різні діалектні форми.

З діалектних форм 1-ої ос. одн. теперішнього часу відзначимо поширеність у деяких південно-західних говорах у дієсловах колишнього III класу, а за аналогією до них і в дієсловах інших класів особової флексії *-ам*: наприклад, у закарпатських говорах (західних): *знам, думам, читам, мам, давам, гадам, купам, співам* тощо.

Ці форми знаходять собі аналогію в західнослов'янських мовах (пор. польськ.: *działam, znam* тощо; слов.: *volam, znam, rubam* тощо; чеськ.: *delám, mám* тощо) та у південнослов'янських (хорв. *znam, radim sviram, zovem, pjevam*). Виникли ж вони, напевне, під впливом дієслів V класу, хоч і в українські говори проникли, можливо, під західнослов'янським, зокрема польським і словацьким впливом.

Дієслово V класу *есмь* втратило свою давню форму 2-ої ос. одн. теперішнього часу *еси*, а прийняло нову *є*.

Українська мова в більшості дієслів, зокрема в дієсловах першої дієвідміни і в деяких атематичних, якраз і має форми 3-ої ос. одн. теперішнього часу без особової флексії *-ть* (*несе, веде, іде, сохне, стогне, знає, питає, пише* тощо), що, напевно, є пережитком глибокої давнини.

Поруч з формами без *-ть* від дієслів першої дієвідміни українська мова має форми з особовою флексією *-ть* від дієслів другої і так званої архаїчної дієвідміни, тобто від дієслів IV та V класів: *хвалить, носить, просить, возить, їсть, дасть, відповідь* тощо.

Сучасна українська мова в 1-ій ос. мн. теперішнього часу має форми з особовою флексією *-мо*, яка нерідко буває наголошеною: *несемо, стоїмо, пишемо, хвалимо, їмо, даємо, сохнемо, знаємо* тощо. Ці форми є органічними рефлексами давніх форм на *-мо*; ними українська мова досить відчутно відрізняється від інших східнослов'янських. Форми на *-мо* поширені також у хорватській та словінській мовах, а також у говорах болгарської та білоруської мови (пор. хорватськ.: *pletemo, grebemo, pečemo, idemo* тощо, словінськ.: *pletemo, gorimo, smo* тощо).

Сучасна українська літературна мова і переважна більшість українських говорів у 3-ій ос. мн. теперішнього часу має для дієслів першої дієвідміни форми на *-уть* (*-ють*), а для дієслів другої дієвідміни форми на *-ать* (*-ять*): *несуть, везуть, сохнуть, мокнуть, знають, пишуть* тощо; *хвалять, просять, возять, мовчать, сушать, лежать* тощо. Ці форми сягають старовинних східнослов'янських форм на *-уть* (*-ють*), *-ять*.

Важко напевне сказати, чим зумовлена втрата *т* у формах 3-ої ос. мн. дієслів теперішнього часу, що спостерігається в сучасних українських гуцульських говірках. Між іншим, форми 3-ої ос. мн. теперішнього часу без *-т* властиві всім західним і південним (крім болгарської) слов'янським мовам для дієслів усіх класів (пор. польськ. *chwala, bija* тощо, чеськ. *pekou, nesou, kryjí, piší // pišou, prosí, važí* тощо; слов. *volaju, nesu, беру, robia, vidia* тощо, хорватськ. *pletu, grebu, peku, vide, nose* тощо, але болг. *плетат, живѣят, гледат, стрѣлят* тощо).

Літературна українська мова і абсолютна більшість українських говорів втратила стару форму 3-ої ос. мн. від дієслова *быти*, замінивши її формою *є* чи *єсть*.

Форми двоїни дієслів уже здавна почали виходити з ужитку, замінюючись відповідними формами множини. Так, наприклад, в українських грамотах XIV—XV ст. засвідчено всього кілька випадків (три) уживання двоїни.

Сучасна українська мова зовсім не знає форм двоїни від дієслів теперішнього часу, як і від інших часових форм.

Минулий час

Із форм дійсного способу форми минулого часу протягом історії зазнали найбільших змін. У той час як у протоукраїнській мові було аж чотири форми минулого часу (аорист, імперфект, перфект, плюсквамперфект), сучасна українська мова, як і інші східнослов'янські, має одну форму минулого часу, яка сягає колишньої форми перфекта і завдяки розрізненню доконаного і недоконаного виду покриває собою всі давні форми минулого часу. Однак в українській мові, як і в білоруській, крім того, маємо ще так званий передминулий чи давноминулий час, що сягає колишнього плюсквамперфекта, але ця часова форма вживається дуже рідко, часто замінюючись звичайними формами минулого часу.

Таким чином, протягом історії української мови зовсім втрапилися прості форми минулого часу — аорист та імперфект; вони були витіснені формами перфекта, які, в свою чергу, також значно видозмінилися; великих змін зазнали також форми плюсквамперфекта.

Аорист. Найдавніші українські пам'ятки XI ст. та й початку XII ст. повністю зберігають форми аориста. Аорист у них вживається в тих випадках, у яких він повинен був вживатися, тобто тоді, коли треба було виразити цільну, єдину, не розчленовану на складові моменти дію, що відбувалася повністю у плані минулого, коли треба було виразити минулу дію як незалежну від способу її прояву, без вказівки на її тривалість і на те, як вона проходила.

З часом аорист починає витіснятися складеною формою минулого часу. Можна припускати, що аорист як одна з форм минулого часу у зв'язку з появою і розвитком нових видових розрізень (доконаності і недоконаності) почав розкладатися ще в дописемний період. Втративши своє первісне значення, свої функціональні відмінності від інших форм минулого часу, аорист поступово виходить із ужитку, а потім зникає зовсім, замінюючись формами перфекта, який з розвитком префіксального вираження видів набрав здатності виражати доконаний (з префіксом) і недоконаний (без префікса) вид.

Давній аорист залишив лише слід у частці *би*, що служить тепер для творення форм умовного способу, а також в сполучниках *якби*, *щоб* (*щоби*), *аби* тощо.

Втратилися форми аориста і в інших слов'янських мовах за винятком хорватської та болгарської, в яких форми аориста збереглися, хоч і у видозміненому вигляді (пор. хорватськ.: *greboh*, *grebosmo*; *pekoh*, *pekosmo* тощо, болг.: *плѣтох*, *плѣтохме*, *казах*, *казахме* тощо).

Імперфект. Форми імперфекта в оригінальних староукраїнських пам'ятках розповідних жанрів завичай виступають при описі звичаїв, явищ, що мали тривале існування, при характеристиці персонажів тощо. Це зумовлюється самим значенням імперфекта; в таких випадках він виражає минулу дію, що відбувалася тривалий час, використовується для передачі постійних ситуацій, що відносяться до плану минулого і т. д.

Утрата імперфекта, як і аориста, в живій мові сталася ще в давньоукраїнську епоху.

Лише сучасна болгарська та хорватська і сербська мови зберегли, звичайно, у видозміненому вигляді імперфектні форми; пор. болг.: *ходѣх*, *ходеше*, *ходехме*, *ходехте*, *ходеха* і т. д.: хорватськ.: *pisah*, *pisaše*, *pisaše*, *pisasmo*, *pisaste*, *pisahu*.

Перфект. Форми минулого часу української мови, як і російської, білоруської, а також польської, чеської та словацької мов, сягають давніх форм так званого перфекта.

Перфект у мові стародавніх слов'ян був однією з форм минулого часу, яка своїм значенням відчутно відрізнялася від інших форм минулого часу (аориста й імперфекта). Перфект уживався тоді, коли треба було висловити минулу дію, результати якої наявні і в момент мовлення. З таким значенням форми перфекта вживаються і в найдавніших староукраїнських пам'ятках.

Перфект уже в найдавніші часи міг творитися від дієслів як із значенням тривалості (необмеженості), так і без значення тривалості (обмеженості) дії. Ця обставина сприяла розширенню значення перфекта, а це, в свою чергу, мало важливе значення в дальшій долі цієї форми. Із розвитком і усталенням нових видових розрізень, із розвитком дієслівних префіксів, які стали основним структурним засобом оформлення доконаного і недоконаного виду, самі зазнавши при цьому значних змін, набравши найабстрактнішого значення (межі в часі), перфект став розрізняти як доконаний (із префіксом), так і недоконаний (без префікса) вид, набираючи поступово широкого значення минулого часу, минулого часу взагалі. За допомогою форм виду перфект з часом набрав здатності передавати найрізноманітніші відтінки значення минулого часу. Все це зумовило те, що перфект уже здавна почав

замінювати інші форми минулого часу (імперфект і аорист) і зрештою витіснив їх зовсім, ставши основною, власне, єдиною формою минулого часу у східнослов'янських мовах і в більшості західнослов'янських. При цьому перфект і сам зазнав змін не лише у значенні, а й у своїй структурі.

Перфект був складеною, аналітичною формою, до складу якої, крім активного дієприкметника минулого часу на *-ль, -ло, -ла*, входило і допоміжне дієслово **ксмъ, кси, ксть** і т. д. Це допоміжне дієслово в цій формі не лише вказувало па особу, що творила дію, а й було носієм функціонального значення тієї форми, саме за допомогою його виражалося відношення минулої дії до моменту висловлювання, тобто до теперішнього часу. Спочатку допоміжне дієслово в перфектних формах вживалося послідовно і правильно змінювалося за особами й числами. Це тривало доти, доки форми перфекта повністю зберігали своє первісне значення. Коли ж форми перфекта стали змінювати своє первісне значення, вони почали змінювати і свою структуру, стали скорочуватись, опускаючи допоміжне дієслово.

Саме ж опускання допоміжного дієслова стало можливим у зв'язку з тим, що перфект почав утрачати своє первісне значення, ту специфічну ознаку, що вирізняла його з-поміж інших форм минулого часу. Перфект, таким чином, поступово переставав означати минулу дію, наслідки якої наявні і в момент мовлення, у зв'язку з чим відпала потреба і в допоміжному дієслові, яке й стало опускатися.

Відомо, що допоміжне дієслово в перфекті було не лише виразником функціонального значення цієї форми, а й виразником діючої особи. Ця обставина й зумовила збереження ще на певний час допоміжного дієслова. В усякому разі, в українських грамотах XIV—XV ст. форми 1-ої і 2-ої особи виступають майже послідовно з допоміжним дієсловом.

Таким чином, в українській мові для вираження минулого часу вживаються форми колишнього активного дієприкметника минулого часу на *-ль, -ло, -ла*. Оскільки ці дієприкметники змінювалися лише за родами й числами, то сучасні форми минулого часу характеризуються наявністю категорії роду й числа і відсутністю категорії особи. Ці форми стали основними, власне єдиними формами вияву минулого часу, і витворилися вони із старовинних складених форм минулого часу — перфекта. У цих складених формах, крім втрати однієї із складових частин (допоміжного дієслова), протягом історії сталося й ряд інших змін. Тут, по-перше, втрапилися форми двоїни, що вже давно (десь після XIII ст.) вийшли з ужитку; втрапилося тут десь приблизно в XIV—XV ст. і розрізнення окремих форм роду у множині: форми чоловічого роду на *-ли* витіснили собою форми середнього і жіночого роду на *-ла, -ли*. Крім того, у формах однини чоловічого роду вже

на українському ґрунті сталася ще й заміна кінцевого -л (< -ль) на -в: *ходив, носив* (< *ходил, носил* < *ходиль, носиль*).

Плюсквамперфект. Потреба в формах плюсквамперфекта була значно меншою, ніж в інших формах минулого часу, тому вони й вживалися в пам'ятках порівняно рідше, ніж аорист, перфект чи й навіть імперфект.

Вони з часом починають замінюватись новими формами, в яких допоміжне дієслово виступає уже не в імперфекті чи аористі, а в перфекті, і, таким чином, форми плюсквамперфекта набирають такого вигляду:

Однина

1 ос.	ходилъ, -ло, -ла	былъ -ло, -ла есмь
2 ос.	ходилъ, -ло, -ла	былъ, -ло, -ла еси
3 ос.	ходилъ, -ло, -ла	былъ, -ло, -ла естъ

Двоїна

1 ос.	ходила, -лѣ, -лѣ	была, -лѣ, -лѣ есѣ
2 ос.	ходила, -лѣ, -лѣ	была, -лѣ, -лѣ еста
3 ос.	ходила, -лѣ, -лѣ	была, -лѣ, -лѣ еста

Множина

1 ос.	ходили, -ла, -лы	были, -ла, -лы есмь
2 ос.	ходили, -ла, -лы	были, -ла, -лы есте
3 ос.	ходили, -ла, -лы	были, -ла, -лы сѣтъ

Утворення нових форм було викликане, напевне, втратою імперфекта й аориста в живій мові, у зв'язку чим появу їх можна датувати приблизно XII ст. Своїм значенням нові форми плюсквамперфекта зовсім не відрізнялися від старих форм.

У зв'язку з тим, що в формах перфекта здавна вже відбулися зміни в їх структурі, що виявилися в утраті допоміжного дієслова, нові форми плюсквамперфекта, у яких допоміжне дієслово виступало в перфекті, також зазнали відповідних змін, у них також стала опускається друга складова частина допоміжного дієслова **есьмь, еси, естъ** тощо.

Сучасна українська мова має форми передминулого чи давноминулого часу, які сягають нових форм плюсквамперфекта зі зниклою другою складовою частиною допоміжного дієслова **есьмь, еси, естъ** тощо: *ходив був, сказала була, зробили були, чи з зворотним порядком слів: був ходив, була сказала, були зробили* тощо.

За допомогою форм виду форми перфекта з часом набрали широкого, найбільш абстрактного значення минулого часу, минулого часу взагалі,

включивши в себе його найрізноманітніші відтінки. Ця нова особливість перфекта і дала можливість йому витіснити інші форми минулого часу — аорист та імперфект.

Щодо форми плюсквамперфекта, то вона в основному збереглася у видозміненому вигляді як форма передминулого чи давноминулого часу, що зрідка вживається як у літературній українській мові, а особливо, в її діалектах.

Майбутній час

Форми майбутнього часу на східнослов'янському ґрунті протягом історії зазнали чимало змін. Власне форми майбутнього часу повністю усталилися в основному лише в період після появи писемства. Це, зокрема, стосується і простих форм майбутнього часу, які утворилися від форм теперішнього часу.

Прості форми майбутнього часу — це форми доконаного виду. Повна стабілізація їх як таких залежала від того, наскільки стабілізувалися в мові видові розрізнення — розрізнення доконаного і недоконаного виду, бо ж різниця між простими формами майбутнього часу і формами теперішнього часу якраз і полягає в тому, що перші з них — це форми доконаного виду, а другі — форми недоконаного виду. Розрізнення ж доконаного і недоконаного виду хоч і намітилося ще в давні часи, але в період перших наших пам'яток, як відомо, ще не стабілізувалося повністю, ще не набрало такої чіткості, як наприклад, у сучасних східнослов'янських мовах.

Основним структурним засобом оформлення доконаного і недоконаного виду стали дієслівні префікси. Розвиток дієслівної префіксації, що супроводжувався абстрагуванням значення самих префіксів, приводив до зміцнення і усталення цих видових розрізень. Із розвитком дієслівної префіксації розвивається й творення простих форм майбутнього часу.

Лише з остаточним усталенням розрізень доконаного і недоконаного виду, що припадає десь на XIV ст., сталася також повна стабілізація форм майбутнього часу, витворилося чітке розмежування між простими формами майбутнього і формами теперішнього часу.

Для вираження майбутнього часу в протоукраїнській мові вживалося сполучення інфінітива відмінюваного дієслова з особовими формами одного з таких допоміжних дієслів, як: *начьнѹ, почьнѹ, хочѹ, станѹ, ймѹ* тощо. При творенні форм майбутнього часу цього типу найчастіше вживалися допоміжні дієслова *начьнѹ, почьнѹ, ймѹ*, значно рідше *хочѹ, станѹ* та ін. Допоміжне дієслово *бѹдѹ*, яке в сучасних східнослов'янських мовах звичайно виступає при творенні складених форм майбутнього часу, в найдавніших українських пам'ятках у сполучі з інфінітивом не виступало зовсім.

З часом у ролі допоміжного дієслова в формах майбутнього часу, основною частиною яких була форма інфінітива, починає виступати також дієслово **БҮДУ**, конструкції з яким пізніше починають переважати над іншими. Поширення допоміжного дієслова **БҮДУ** в цих формах можна пояснити тим, що воно вже з найдавніших часів виступало в такій функції в складі іменного складеного присудка, виражаючи майбутню дію; крім того, в такій же функції воно виступало в формах так званого майбутнього другого. Важливу роль при цьому, очевидно, відіграло й те, що дієслово **БҮДУ** в найменшій мірі з-поміж інших допоміжних дієслів (крім, можливо, **ЙМУ**) зберігало своє самостійне значення.

Сполучення інфінітива відмінюваного дієслова з особовими формами допоміжного дієслова буду і становить в сучасній українській мові так звану складену форму майбутнього часу недоконаного виду: **БҮДУ ХОДИТИ**, **БҮДЕШ ХОДИТИ**, **БҮДЕ ХОДИТИ** і т. д. У ролі допоміжного дієслова в подібних формах в українській мові зрідка ще можуть виступати дієслова **ПОЧНУ**, **СТАНУ**, а також **МАЮ**.

Крім складеної, аналітичної форми майбутнього часу недоконаного виду з допоміжним дієсловом **БҮДУ**, українська мова має ще синтетичну, складну форму майбутнього часу недоконаного виду типу *ходитиму*, *ходитимеш*, *ходитиме* і т. д., що сягає давньої аналітичної форми з допоміжним дієсловом **ИМАМЬ**.

Здавна вже в силу фонетичних причин початкове **и** в допоміжному дієслові стало опускатися, а саме допоміжне дієслово стало закріплюватися в постпозиції.

Десь починаючи з XVI ст., у староукраїнських пам'ятках появляється нова, синтетична форма майбутнього часу недоконаного виду, утворена з інфінітива відмінюваного дієслова і злитого з ним кореня допоміжного дієслова -им- з особовими закінченнями теперішнього часу, в якому початкове **и** опущене.

Очевидно, між синтетичною і аналітичною формами майбутнього часу раніше існувала з українській мові певна різниця, яка не втратилася зовсім ще й тепер.

Подібне творення форм майбутнього часу знаходимо з сучасних слов'янських мов у хорватській мові, де в ролі допоміжного виступає дієслово *htjeti* (переважно в короткій формі: *ću, ćeš, će, ćemo, ćete, će*): *bit će dobro* (добре буде) і т. д.

Крім аналітичних форм майбутнього часу, до складу яких входив інфінітив відмінюваного дієслова, протоукраїнська мова знала ще одну аналітичну форму, основною складовою частиною якої виступав активний дієпри-

кметник минулого часу на **-лъ, -ло, -ла** у сполуці з допоміжним дієсловом буду.

Ця форма майбутнього часу звичайно виражала майбутню дію, здійснення якої передувало здійсненню іншої майбутньої дії. Це так званий майбутній другий (*futurum exactum*) чи інакше «передмайбутній» час.

Давньоукраїнські пам'ятки нерідко засвідчують уживання цієї форми, причому найчастіше вона виступає в підрядних реченнях, зокрема в підрядних реченнях умови, виражаючи таку майбутню дію, що відбувається перед іншою майбутньою дією, вираженою в головному реченні якоюсь іншою формою майбутнього часу чи описово; тобто форми майбутнього другого виступали тоді, коли треба було виразити таку майбутню дію, результати якої відносяться до іншої майбутньої дії.

Таким чином, майбутній другий служив для вираження майбутньої дії без відтинку тривалості, протікання якої в майбутньому обмежувалося, переривалося іншою майбутньою дією, тобто, умовно висловлюючись термінологією сучасних видових розрізень, це була аналітична форма майбутнього часу доконаного виду.

З часом уживання цієї форми майбутнього часу у пам'ятках звужується, і вона поступово починає виходити з ужитку. Цьому, очевидно, сприяла й та обставина, що ця форма стала втрачати своє колишнє видове значення, зливаючись з іншими аналітичними формами майбутнього часу.

	Спільнослов'янські форми майбутнього часу	Сучасні форми
Майбутній I	_____ -ти начьнѣ, почьнѣ, ймѣ, хочѣ, станѣ	_____ -ти + иму
		_____ -ти буду
Майбутній II	_____ -лъ (-ло, -ла) бѣдѣ	

Підсумовуючи огляд історії форм майбутнього часу в українській мові, відзначимо, що вони за час, починаючи від періоду найдавніших наших пам'яток, зазнали чимало змін. За цей період відбулося остаточне оформлення майбутнього часу, його повна стабілізація, що, в свою чергу, якнайтісніше було пов'язане з повною стабілізацією в мові нових видових розрізень — розрізнення доконаного і недоконаного виду.

Прості форми майбутнього часу, що творилися від форм теперішнього часу за допомогою різноманітних дієслівних префіксів, у зв'язку з усталенням розрізень доконаного і недоконаного виду остаточно закріпились як єдина форма вияву майбутнього часу доконаного виду в українській мові.

Ще більше змін відбулося в аналітичних формах майбутнього часу:

по-перше, вони закріпились в українській лише як форми вияву майбутнього часу недоконаного виду;

по-друге, саме морфологічне оформлення їх відчутно змінилося.

У зв'язку зі стабілізацією майбутнього часу в аналітичних, складених формах в ролі їх другої складової частини почало виступати, а з часом остаточно закріпилося, витіснивши інші, допоміжне дієслово *буду*, яке в давньоукраїнську епоху в таких формах у сполучі з інфінітивом звичайно не виступало. Таким чином, в українській мові, як і в інших східнослов'янських, сполучення інфінітива відмінюваного дієслова з допоміжним дієсловом *буду* закріпилося як аналітична, складена форма майбутнього часу недоконаного виду. В українській же мові, крім того, виникла ще й інша, синтетична форма майбутнього часу недоконаного виду, що становить собою результат лексикалізації, злиття в одне слово складових частин колишньої аналітичної форми, яка складалася з інфінітива відмінюваного дієслова і допоміжного дієслова *їму*; причому витворенню цієї форми передувало закріплення допоміжного дієслова в постпозиції і фонетичне відпадіння в ньому початкового *и*. Нарешті, внаслідок стабілізації майбутнього часу, зумовленої усталенням нових видових розрізень, відбулася втрата форм так званого майбутнього другого чи передмайбутнього часу, їх замінили прості форми майбутнього часу.

Таким чином, у процесі історичного розвитку в українській мові категорія майбутнього часу морфологічно оформилася в такому вигляді:

- а) проста форма майбутнього часу доконаного виду;
- б) аналітична, складена форма майбутнього часу недоконаного виду;
- в) синтетична, складна форма майбутнього часу недоконаного виду.

Умовний спосіб

Найдавніші староруські пам'ятки засвідчують давні слов'янські форми умовного способу, що становлять собою сполучення активного дієприкметника минулого часу на *-ль, -ло, -ла* з допоміжним дієсловом **БЫТИ** у формі аориста. Вони звичайно вживалися, як і в сучасних східнослов'янських мовах, у підрядних умовних реченнях. У зв'язку із втратою форм аориста втрачає своє відмінювання і допоміжне дієслово, що входило до складу форм умовного способу. В пам'ятках допоміжне дієслово певний час ще

зберігає свої старі форми в усіх особах й числах, однак здавна вже спостерігається порушення узгодження форм аориста допоміжного дієслова із другою складовою частиною форми умовного способу — дієприкметником, а також з підметом в особі й числі. Це проявляється зокрема в тому, що форма другої - третьої особи однини цього дієслова **БЫ** починає вживатися в усіх особах і числах, поступово витісняючи інші форми.

З часом старі форми умовного способу з відмінюваним допоміжним дієсловом в аористі виходять зовсім з ужитку, їх місце заступають нові форми, в яких допоміжне дієслово зберегло лише форму 2-ої чи 3-ої особи однини **БЫ** > *би*. Це допоміжне дієслово, втративши властивості дієслова, зрештою перетворилося в частку, що вказує на умовність.

Сучасна українська літературна мова і переважна більшість українських говорів має форми умовного способу лише з часткою *би*, яка після голосних звичайно скорочується в *б*: *ходив би* (але: *я б ходив*), *ходила б*, *ходили б* тощо.

Складні форми умовного способу минулого часу нерідко змішують із формами передминулого чи давноминулого часу. Ці форми справді мають значення передминулої дії в умовному способі.

Можна вважати, що так звані складені форми умовного способу минулого часу є новотворами, що виникли вже на українському ґрунті, очевидно, внаслідок контамінації форм умовного способу з формами передминулого часу. Подібні форми умовного способу минулого часу є і в інших слов'янських мовах, зокрема в західно- і південнослов'янських; пор. наприклад: чеськ. *byl bych napsal*, слов. *bol by som volal*, польськ. *byjbyrn czytal*, хорватськ. *bio bih tresao* та ін.

Наказовий спосіб

Давня система форм наказового способу, що була властива протоукраїнській мові, зазнала великих змін, що почалися ще на праслов'янському ґрунті і продовжувалися також на ґрунті окремих східнослов'янських мов, зокрема й української.

У результаті ряду змін як фонетичного, так і морфологічного характеру і сформувалася сучасна українська система форм наказового способу, що має такий вигляд:

Однина						
2 ос.	неси	сохни	знай	хвали	їж	дай
Множина						
1 ос.	несім(о)	сохнім(о)	знаймо	хвалім(о)	їжмо	даймо
2 ос.	несіть	сохніть	знайте	хваліть	їжте	дайте

У давньоукраїнської мови дієслова мали в наказовому способі однини окремі форми не лише для 2-ої особи, як це ми маємо, наприклад, у сучасних східнослов'янських мовах, а й для 3-ої особи; при цьому форми 3-ої і 2-ої особи співпадали. В процесі історичного розвитку українська мова втратила окремі форми 3-ої особи однини наказового способу, замінивши їх описовими формами. У 2-ій же особі однини форми наказового способу збереглися, звичайно, зазнавши певних змін.

Форми 3-ої особи однини наказового способу в найдавніші часи співпадали з формами 2-ої особи. Однак уже дуже рано ці форми стали втрачатись, замінюючись описовими конструкціями, що творилися шляхом додавання до форм 3-ої особи теперішнього чи майбутнього часу дійсного способу частки *да* чи *ать* (орфограф. також: **АТГЪ**, **АТО**, **АТН**).

Літературна українська мова і південно-східні говори в таких утвореннях дають перевагу частці *хай*, що виникла, очевидно, з *нехай* внаслідок скорочення останньої через відпадиння *не*: *хай пише*, *хай знає*, *хай робить* тощо. У південно-західних говорах звичайно виступає частка *най* в різних варіантах (*най*, *няй*, *ней* тощо), що також виникла з *нехай*.

Множина. У 1-ій та 2-ій особах множини наказового способу у мові стародавніх східних слов'ян дієслова першого та другого класу закінчуються на **-ЪМЪ** (1-а ос.), **-ЬТЄ** (2-а ос.), а дієслова третього, четвертого та п'ятого класів на **-ИМЪ** (1-а ос.), **-ИТЄ** (2-а ос.). Різниця між формами наказового способу у множині полягала в наявності в дієсловах різних класів різних суфіксальних голосних:

-i > *-* (I, II класи) чи *-и-* (решта класів).

Однак уже здавна відбувається вплив форм дієслів першого та другого класу на дієслівні форми інших класів, внаслідок чого суфіксальне **-ь-** замість **-и-** появляється також у дієсловах інших класів.

Поруч з особовою флексією **-м** (< **мъ**) у формах 1-ої особи множини наказового способу під впливом форм теперішнього часу появляється також флексія **-мо**, внаслідок чого в сучасній українській мові форми 1-ої особи множини наказового способу від дієслів першого і другого класів, а також, як побачимо далі, й інших класів мають звичайно паралельні форми на **-м і -мо**: *несім* — *несімо*, *берім* — *берімо*, *тягнім* — *тягнімо*, *кленім* — *клені мо*, *сохнім* — *сохнімо*, *крикнім* — *крикнімо* та ін.

Форми 1-ої особи множини на **-ім**, **-імо** виникли також від дієслів інших класів, які, як ми бачили вище, здавна вже підпадали під вплив дієслів першого та другого класу, міняючи свій суфіксальний голосний **-и-** на **о**. Правда, такі форми виникали звичайно лише тоді, коли суфіксальний голосний був наголошеним; наприклад: *пишім* — *пишімо*, *орім* — *орімо*, *шлім*

— *шлімо* тощо; *хвалім* — *хвалімо*, *кричім* — *кричімо*, *тернім* — *тернімо*, *носім* — *носімо*, *садім* — *садімо*, *любім* — *любімо* і т. д. -мо, заводьмо, примусьмо тощо.

З часом на українському, як і білоруському, ґрунті описові форми наказового способу стали творитися за допомогою часток *нехай*, *хай*. Такі форми фіксуються в пам'ятках, починаючи з XV ст.

Форми двоїни втратилися вже до XIV ст., і в сучасній українській мові не мають жодних наслідків..

5.4.2. Неособові форми

Значних змін протягом історії зазнали неособові (іменні) форми. Ці зміни торкнулися як незмінних, так і відмінюваних форм. Одні з цих форм втрачилися зовсім, і їх місце заступили інші (наприклад, супін був витіснений інфінітивом), інші, хоч і збереглися, але лише частково. Останнє зокрема стосується дієприкметників, нечленні форми яких, втративши відмінювання перетворилися в нову дієслівну категорію — дієприслівники; одні лише членні дієприкметникові форми частково збереглися і в сучасній українській мові як дієприкметники.

Інфінітив

На українському ґрунті форми інфінітива зазнали порівняно незначних змін. У самому значенні інфінітива сталися зміни такого характеру, що він замінив собою також супін. Однак самі форми інфінітива змінилися мало.

Сучасна українська мова, як літературна, так і більшість її говорів, має форми інфінітива на *-ти* (< **-ти**): *нести*, *сохнути*, *знати*, *просити*, *бути* тощо, причому форму на *-ти* отримали з аналогії до більшості форм також ті дієслова, що мали форми інфінітива на *-чи*: *могти* (*мочи*), *бігти* (*бічи*), *пекти* (*печи*) та ін.

Супін

Супін, означаючи мету, намір руху, легко міг замінюватись інфінітивом; хоч обидві ці форми й розрізнялися між собою керуванням Уже найдавніші пам'ятки засвідчують зрідка випадки заміни супіна інфінітивом. З часом супін все більше і більше витісняється інфінітивними формами, але навіть в оригінальних східнослов'янських пам'ятках супінові форми зустрічаються не так уже й рідко аж до кінця XIV ст. Сучасна українська мова зовсім не має супіна. Супін втратився і в більшості інших слов'янських мов; лише нижньолужицька і словінська мови зберегли супін як окрему категорію; верх. нижн. луж. *zwonar se porase ... zwonit* (дзвонар відправиться... дзвонити); словінськ.: *grem spat* (іду спати) та ін.

Дієприкметники

Дієприкметники творилися від дієслівних основ за допомогою суфіксів іменної відміни і своєю системою відмінювання в давнину не відрізнялися від іменників та прикметників: нечленні дієприкметники відмінювалися, як нечленні прикметники, а членні — як членні прикметники.

Однак з часом старовинні дієприкметники, підпадаючи під різноманітні впливи, зазнали різних змін. Одні з них, зокрема активні нечленні дієприкметники, втративши здібність до відмінювання та свою первісну атрибутивно-предикативну функцію, прийняли незмінну форму і, почавши виступати в функції обставинних слів, перетворилися в нову дієслівну категорію — дієприслівники; інші, зберігши лише членну форму, зберегли ознаки категорії дієприкметника, деякі ж з членних дієприкметників зовсім злилися з прикметниками і т. д.

Активні дієприкметники теперішнього часу. Нечленні дієприкметники здавна вже починають втрачати свою первісну синтаксичну функцію, поступово перестають вживатися в атрибутивно-предикативній функції, у зв'язку з чим вони перестають також узгоджуватися з підметом, втрачаючи поступово зовсім форми відмінювання. Уже українські грамоти XIV—XV ст. зовсім не засвідчують фактів відмінювання активних дієприкметників теперішнього часу в нечленній формі.

Сучасна українська мова відповідно до колишніх нечленних активних дієприкметників теперішнього часу має лише дієприслівники на *-чи*: *несучи, сохнучи, зиаючи, пишучи, ходячи* тощо. Ці дієприслівники являють собою скам'янілу форму називного відмінка однини жіночого роду нечленних форм колишніх активних дієприкметників теперішнього часу. Форма ж називного відмінка однини чоловічого роду цих дієприкметників на *-а* збереглася лише в єдиному прикладі в складі прислівника якомога.

Активні дієприкметники минулого часу. Нечленні форми цих дієприкметників, втративши свою систему відмінювання, як і дієприкметники теперішнього часу, також перетворилися зрештою в дієприслівники. Сучасна українська мова відповідно до старовинних дієприкметників цього типу має дієприслівники на *-ши, -вши*, що є, мабуть, застиглими формами називного відмінка однини дієприкметників жіночого роду: *нісши, лігши, ставши, хваливши, давши, ївши* тощо. Форми активних дієприкметників на *-ши, -вши* у значенні дієприслівникового досить широко засвідчуються вже українськими грамотами XIV—XV ст.

В українській мові збереглися також залишки колишніх активних дієприкметників на *-щий*, утворених під старослов'янським впливом; вони виступають в прикметниках такого типу, як *цілющий, роботящий, трудящий* та деякі інші.

Членні форми активних дієприкметників минулого часу на *-ший, -вший* в українській мові поступово вийшли з ужитку, але вони певний час зберігаються ще й у власне українських пам'ятках; наприклад, в укр. гр. XIV—XV ст. Сучасна українська мова зовсім не знає активних дієприкметників минулого часу на *-ший, -вший*, замінивши їх описовими конструкціями; пор., наприклад: *той, що читав (а не: читавший), той що ходив (а не: ходивший), той, що пік (а не: пікший)* тощо. Поодинокі форми типу *перемігший, закінчивший* та деякі інші становлять собою новотвори літературного походження.

Форми активних дієприкметників минулого часу на *-ль -ло, -ла*, як уже відзначалось, отримали значення минулого часу. Прослідки колишніх активних дієприкметників цього типу відбиваються в сучасних українських членних дієприкметниках типу *зітлілий, посиротілий, змертвілий, пожовклий* тощо, які вживаються лише у спрефіксованому вигляді і являють собою, мабуть, новотвори, а також у прикметниках типу *смілий, стиглий, в'ялий, гнилий* тощо.

Пасивні дієприкметники теперішнього часу. Пасивні дієприкметники теперішнього часу як у нечленній, так і в членній формі втрапилися на українському ґрунті зовсім. Утрата цих дієприкметників позначається в пам'ятках письменства досить рано. Вже в давніх пам'ятках, зближених своєю мовою з живою народною, пасивні дієприкметники теперішнього часу досить рідке явище. Різні описові звороти на місці колишніх пасивних дієприкметників теперішнього часу має й сучасна українська мова. Найчастіше в ній виступають у таких випадках підрядні означальні речення; наприклад: *той, якого (котрого) знають (зам. давн.: знаємы), якого хвалять (зам. давн.: хвалимы), якого несуть (зам. давн.: несомый)* тощо. Іноді на місці колишніх пасивних дієприкметників теперішнього часу в українській літературній мові виступають дієприкметники на *-ний*, утворені від дієслів недоконаного виду, зокрема тих, що передають тривалу дію; наприклад: *досліджувана проблема* (пор. рос. літ.: исследуемая проблема), *вживаний засіб* (пор. рос. літ.: употребляемое средство), *обговорюване питання* (пор. рос. літ.: обсуждаемый вопрос) та ін. Ці дієприкметники за своїм походженням є пасивними дієприкметниками минулого часу, однак у сучасній українській мові вони виступають зі значенням теперішнього часу.

Колишні пасивні дієприкметники теперішнього часу частково перейшли, втративши свої дієслівні ознаки, також у прикметники. Сліди їх маємо в таких прикметниках української мови, як: *відомий (< вѣдомый), знайомий (< знаємы), незримий (< незримый), невидимий (< невидимый), любимий (< любимый)* тощо. Крім того, в сучасній українській літературній мові виступає невелика група таких слів на *-имий* із заперечною часткою *не-*, в яких

відчутно зберігається ще дієслівна ознака; наприклад: *неприпустимий, нетерпимий, немислимий, негасимий, незборимий, нерушимий* тощо. Прослідки нечленних форм колишніх пасивних дієприкметників теперішнього часу відбиваються також у деяких сучасних українських прислівниках на -мо, що являють собою, напевне, застигли форми колишнього наз. чи знах. відм. одн. середнього роду них дієприкметників: відомо (< **вѣдомо**), свідомо (< **свѣдомо**) тощо.

Пасивні дієприкметники минулого часу. Членні форми пасивних дієприкметників минулого часу з суфіксами -н- і -т- повністю збереглися в сучасній українській мові як дієприкметники: *принесений* (< **принесены**), *написаний* (< **написаны**), *зшитий* (< **сшиты**), *взятий* (< **взаты**), *принесена* (< **принесена**), *написана* (< **написана**), *зшита* (< **сшитая**), *взята* (< **взятая**) тощо. Зрозуміла річ, що самі форми цих дієприкметників зазнали протягом історії певних змін (втрата двоїни, втрата категорії роду в множині, стягнення членних форм тощо); ці зміни перебігали таким же чином, як і в відповідних формах прикметників.

Нечленні форми пасивних дієприкметників минулого часу в сучасній українській мові як дієприкметники не збереглися. З них розвинулися незмінні безособово-предикативні слова на -но, -то, що являють собою скам'янілі форми називного відмінка однини середнього роду цих дієприкметників. Вони досить широко вживаються в українській літературній мові і служать для безособового визначення дії, що поширюється на якийсь предмет, виступаючи лише у функції присудків безособових речень. Виникнення безособово-предикативних слів на -но, -то зв'язано з загальною втратою на українському ґрунті нечленних дієприкметникових форм.

З огляду історії дієприкметникових форм видно, що старовинні дієприкметники лише частково збереглися в сучасній українській мові як дієприкметники.

Єдина група старовинних дієприкметників, що повністю збереглась і в сучасній українській мові, — це членні пасивні дієприкметники минулого часу. Зовсім утратилися, залишивши після себе певні сліди в прикметниках і частково в прислівниках, пасивні дієприкметники теперішнього часу.

Великих змін зазнали активні дієприкметники. Вони лише частково збереглися як дієприкметники. Це зокрема стосується членних форм дієприкметників теперішнього часу. Хоч вони протягом історії здебільшого перейшли б прикметники, але сучасна українська літературна мова знає активні дієприкметники теперішнього часу на -учий (-ючий), -ачий, (-ячий), зокрема в писемному вжитку. Правда, вживання їх з підкресленою дієслівною ознакою в українській мові досить обмежене; до того ж, вони є звичайно нові-

шого, літературного походження. Не збереглися зовсім як дієприкметники, замінившись описовими формами, активні дієприкметники минулого часу; поодинокі ж форми цих дієприкметників типу *перемігший* є новотвори літературного походження; новотворами, мабуть, є також дієприкметники з суфіксом *-л- типу зітлілий, посиротілий* тощо.

Зовсім втрапилися в українській мові нечленні дієприкметникові форми.

Нечленні активні дієприкметники, втративши свої граматичні категорії роду, відмінка й числа, перетворилися в нову дієслівну категорію — дієприслівники. Із старовинних нечленних активних дієприкметників теперішнього часу в українській мові витворилися дієприслівники теперішнього часу на *-чи*, що становлять собою застигли форми називного відмінка однини жіночого роду давніх дієприкметників. Колишні ж нечленні форми активних дієприкметників минулого часу відбилися в українській мові як дієприслівники минулого часу на *-ши, -вши*, що є скам'янілими формами називного відмінка однини давніх дієприкметників жіночого роду.

У результаті розкладу старовинних дієприкметників з'явилися з українській мові й так звані безособово-предикативні слова на *-но, -то*, що за своїм походженням є застиглими формами називного відмінка однини колишніх нечленних пасивних дієприкметників середнього роду минулого часу. Безособово-предикативні слова на *-но, -то* досить широко вживаються в українській літературній мові.

	Давні форми	Сучасні форми
Активні дієприкметники теперішнього часу	нечленні форми -ґч, -юч -ач, -яч	дієприслівники -учи, -ючи -ачи, -ячи
	членні форми -ґч (-юч) +ни -ач (-яч) +ни	дієприкметники _____ -учий (-ючий) -ачий (-ячий)
Активні дієприкметники минулого часу	нечленні форми -ъш-, -въш- -лъ, -ло, -ла	дієприслівники -ши, -вши, форми минулого часу -в (<-л), -ло, ла
	членні форми -ъш-, -въш- + -ни -лъ, -ло, -ла + -ни	дієприкметники -ш (вш)+ -ий -л (-ло,-ла)+-ий
Пасивні дієприкметники теперішнього часу	нечленні форми -м- -ъ	не збереглися
	членні форми -м- + -ни	прикметники -мий

Пасивні дієприкметники минулого часу	нечленні форми -н-, -єн-, -т- -ъ	безособові форми -но-. -то-
	членні форми -н-, -єн-, -т- + -ии	дієприкметники -ний, -тий

5.5. Зі словотвору дієслів

Дієслова як при відмінюванні, так і в ділянці словотвору різко відрізняються від іменних частин мови. Розгляд їх словотвору ускладнюється не лише тим, то від кожного дієслова ми маємо не одну, як у інших словах, а дві основи (інфінітивну чи основу минулого часу та основу теперішнього часу), а й тим, що в системі дієслова тісно переплітається словотворення зі словозміною. У дієсловах за допомогою словотворчих засобів, зокрема суфіксів і префіксів, творяться не лише слова з відмінним лексичним значенням, а й дієслівні форми, зокрема деякі часові форми (наприклад, форми майбутнього, минулого часу), форми умовного способу, дієслівні форми виду, стану тощо.

Основними засобами словотвору дієслів у протоукраїнській мові були суфіксація і префіксація. Префіксація набрала в слов'янських мовах у зв'язку з розвитком категорії виду, крім власне словотвірного значення, також значення формотворчого (творення доконаного виду від недоконаного).

Відбивається у слов'янських дієсловах, лише в залишках, і такий засіб, як чергування голосних у корені слів.

6. ПРИСЛІВНИК

6.1. Первісні прислівники.

6.2. Похідні прислівники.

6.3. Висновки.

Основна література

1. Крижанівська, О.І. *Історія української мови. Історична фонетика. Історична граматика*, Київ, 2010.
2. *Історія української мови. Морфологія*, Німчук, В. В. (гол. ред.), Київ, Наукова думка, 1978.
3. Жовтобрюх, М.А., Волох, О. Т., Самійленко, С. П., Слинько, І. І. *Історична граматика української мови*, Київ, 1980.
4. Mihaļjević, M. *Slavenska poredbena gramatika*, 2. dio, Zagreb, 2014.

Додаткова література

1. Бевзенко, С.П. *Історична морфологія української мови*, Ужгород, 1960.
2. *Вступ до порівняльно-історичного вивчення слов'янських мов*, за ред. О.С. Мельничука, Київ, 1966.
3. Popović, M., Trostinska, R. Još o međujezičnoj homonimiji hrvatsko-ruskoj i hrvatsko-ukrajinskoj. Zbornik *Slavenski jezici u usporedbi s hrvatskim I*. (ur. D. Sesar). Zagreb, 2009., str. 97-109.

Прислівників, спільних для всіх індоєвропейських мов, дуже мало. Із прислівників, що сягають праіндоєвропейської мови-основи, у слов'янських мовах можна навести лише окремі прислівники місця та напрямку дії, зокрема прислівники місця із словотворчим формантом *-de* (пор., наприклад, ст. сл. **къдѣ**, ст. руськ. *къде*, рос. *где*, укр. *де*, білор. *дзе*, польськ. *gdzie*, чеськ. *kde*, болг. *къде*, *где*, сербськ. *где*, хорв. *gdje* та ін).

Прислівники утворилися з інших частин мови. Тому вони морфологічно співвідносні з іменниками, займенниками, прикметниками, числівниками та дієсловами, від основ (коренів) чи граматичних форм яких вони здебільшого й утворені.

6.1. Первісні прислівники

Первісні прислівники, хоч і походять з давніх займенників, але ніякого функціонально-морфологічного зв'язку з сучасними займенниками не мають і не співвідносні з ними. Цим вони відрізняються від похідних, вторинних прислівників, утворених шляхом адвербіалізації від інших частин мови.

Прислівник як окремий лексико-граматичний розряд постійно поповнювався за рахунок інших частин мови, однак істотних структурно-граматичних змін у своїй історії прислівники не зазнавали. Процес формування прислівників на базі інших частин мови триває й зараз. Це пояснюється тим, що у прислівника не було власної достатньо розвиненої системи словотворчих засобів. Протоукраїнська мова успадкувала від праслов'янської невелику кількість прислівників, переважно вони є первинними (**УЖЕ, НИНЬ, ОНЬДЕ, ГДА, ТАМО**). У староукраїнській мові існувала і постійно поповнювалась група вторинних (похідних) прислівників, що виникали внаслідок адвербіалізації інших частин мови. Залежно від походження прислівники поділяються на кілька типів.

Найбільш давніми є прислівники займенникового походження, утворені ще в спільнослов'янську епоху від займенникових коренів за допомогою спеціальних прислівникових афіксів: **ТАМЪ, ТУДА, ИНЪГДА, КЪГДА, КЪДЕ, КУДА**. За значенням і словотворчими особливостями відзайменникові прислівники староукраїнської мови поділяються на прислівники:

- місця (**НИКЪДЕ, СЪДЕ, ДЕ, ИНЪДЕ, КУДА, КАМО, ОНАМО, КУДУ, СЮДУ, ВСЮДУ, ОНУДУ, ОВУДУ**);

- часу (**КОГДА, КЪДА. ТОГДА, ТЪГДА, ОВОГДА, ОВЪГДА, ИНОГДА, ИНЪГДА ВЪСГДА, ВЪСЪГДА**);

- способу дії, міри або ступеня (**ТАКО, КАКО, ВЪСЯКО, ИНАКО, АКО, СЯКО (СИЦЕ), ОВАКО, ТОЛЬМА, ТОЛЬМИ, КОЛЬМА, КОЛЬМИ, ЛЬМА, ЛЬМИ** „скільки“).

Сучасна українська мова має форми прислівників цього типу на *-уди*: *туди, сюди, всюди* (у діалектах, правда, також: *туда, сюда*); відповідно ж до давніх форм **НЕКУДА, НИКУДА** є одна форма *нікуди*, яка, залежно від наголосу, може виступати з різним значенням: нікуди (заперечне), нікуди (неозначеність); до того ж, тут є й деякі новотвори.

Із відзайменникових прислівників місця необхідно окремо зупинитися на прислівнику **ТУ**, що становить безафіксне утворення від вказівного займенника **ТЪ**. Власне прислівник *ту* за своїм походженням — це давня (не зафіксована навіть у найдавніших пам'ятках) форма давального відмінка однини від займенника **ТЪ**.

Сучасна українська мова не зберегла давніх прислівників міри, ступеня, від них залишилися лише похідні прислівники, утворені за допомогою префіксів і суфікса займенникового походження *-ки*: *стільки, скільки, настільки, наскільки*

6.2. Похідні прислівники

Крім первісних, простих прислівників відзайменникового походження, українська мова має чимало складних прислівників позаадвербіального утворення, що виникли переважно в новіші часи вже на українському ґрунті здебільшого з первісних, простих прислівників за допомогою різних словотворчих засобів.

Серед відзайменникових прислівників є й невелика група, що виникла шляхом адвербіалізації. Вони творилися звичайно від форм давального чи місцевого відмінків присвійних займенників з прийменником *по*: *по-моєму, по-твоєму, по-нашому, по-вашому, по-своєму, по-їхньому* тощо. Крім того, маємо ряд утворень від різних відмінкових форм інших займенників з різними прийменниками:

а) від форм знахідного відмінка однини з прийменниками *за* (а також *зана-* < *за+*на), *на, про*: *защо, зате, занадто, нащо* (поруч : *навіщо*), *проте* та ін.;

б) від форм орудного відмінка однини з прийменниками *з(зо), перед*: *зовсім, передусім* та ін.;

в) від форм місцевого відмінка однини з прийменниками *о, по, при*: *втім, потім, почім, потому, причому, притім, притому, причому* та ін.

6.2.1. Відіменні прислівники

Значна частина похідних прислівників утворилася від застиглих форм іменних частин мови (іменників, прикметників, числівників), що вживалися в значенні обставин. Прислівники іменникового походження виникли шляхом адвербіалізації іменників.

Прості утворення прислівників маємо переважно від таких іменникових форм:

а) від форм називного чи знахідного відмінка однини: *шкода, сором, гріх, сила, маса* та деякі інші;

б) від форм родового відмінка однини: *дома, сторчака* та деякі інші;— родового відмінка однини з прийменником чи без нього: *безвісти, безперестанку, вчора* (< **в**ьч**є**ра), *додому, до ладу, збоку, зроду, зарання, завтра* (< **з**а + **ч**тра);

в) від форм орудного відмінка однини та множини (старої): *кругом, даром, гуртом, разом, бігом, бігцем, літом, зимою, весною, миттю* та багато інших; *верхи, пішки, рачки* та деякі інші. Утворення від форм орудного відмінка однини найчисленніші з неприйменникових утворень.

Велика кількість прислівників творяться від форм непрямих відмінків іменників з прийменниками, а саме:

а) від форм родового відмінка однини з прийменником *з(с), до, за, по, без* (зрідка), а також з двома прийменниками *спід* (< **сѣподѣ**), *поза* (< **поза**), *зна* (< **сѣна**), *вдо* (< **вѣдо**): *збоку, зверху, знизу, згори, ззаду, спереду, додому, додолу, догори, докупи, дотла, завтра* (< **завѣтра**), *засвітла, запанібрата, попереду, позаду, безперестанку, безвісти* та ін.; *спідлоба, спіднизу, позавтра, знадвору, знаскоку, вдосвіта, удосвіта* та ін. сюди ж примикають утворення з займенником *що*: *щодня* (пор. також із З: *щодень*), *щороку* тощо;

б) від форм знахідного відмінка однини чи множини з прийменниками *за, на, в. по. над*: *заміж* (< *замуж* < *за-* + **мѣжъ**), *зараз, запівніч, заочі, набік, наверх, навік* (*навіки*), *навхрест, нагору, наперед, надвечір надвір, назад, наперед, на силу, насміх, вперед, вгору, вверху, вволю, підряд позад, позаочі, поверх, повік, убік, уволю, умить* (*вмить*), *надвечір* та ін.;

в) від форм орудного відмінка з прийменниками (*згодом зрештою, разом, замужем, заміжжю, покотом, поповзом, попідтинню, попідвіконню, похапцем, попідтинню*) і без прийменників (*боком, дибом, галопом, бігцем, гуртом*). У прислівниках типу *кружкома, сторчма* виділяється афікс -ома (-ма), співвідносний з флексією орудного відмінка двоїни; – місцевого або давального відмінків без прийменників (*долі, годі*) і з прийменниками (*вранці, вночі, поночі*);

г) від форм місцевого відмінка з прийменниками *в, на, по, о*: *вкупі, вночі, надворі, нанизу, поночі, поволі, опівдні* та ін., а також з двома прийменниками на *в* (< **на-** + **-вѣ**): *навипиньках, навколішках* та ін.

Найбільшою в староукраїнській мові була група прислівників прикметникового походження. Їх кількість постійно зростала, інтенсивно поповнюючись новими утвореннями. Ця тенденція виразно виявляється й тепер.

Прислівники на -о виникли внаслідок адвербіалізації нечленних якісних прикметників середнього роду у формі наз.-знах. відмінка однини: **быстро, високо, горько, давьно, крѣптько, льгтько, просто, розьно, сильно, твьрдо**. В сучасній українській мові частина прислівників цього типу утворюється з афіксом -е: *добре, краще, навмисне, гаряче, боляче, рішуче*. Якісні прислівники на -о/-е, як і відповідні прикметники, мають ступені порівняння: **выше, лчъше (лчѣ), ниже, переже (прѣже, прѣжде)**.

Паралельно з прислівниками на -о вживалися прислівники з кінцевим -ѣ, утворені від форми місцевого відмінка нечленних прислівників: **достоннѣ, доврѣ, кротгъцѣ, крѣпгъцѣ**. У сучасній українській мові продуктивний словотворчий тип відприкметникових прислівників з афіксами *по-* і *-ому*, він поповнюється новими утвореннями: *по-доброму, по-дружньому*. Залишки старої форми орудного множини нечленних прислівників зберігаються в паралельно вживаних прислівниках *по-козацьки, по-молодецьки*. Багато прислівників вказують на те, що в староукраїнській мові вони утворились із сполучення прийменників з відмінковими формами іменника:

У сучасній українській мові найбільшу групу прислівників, що виникли шляхом адвербіалізації, становлять прислівники прикметникового походження.

Найчисленнішою групою є відприкметникові якісні прислівники на -о, утворені шляхом простої адвербіалізації з називного чи знахідного відмінка однини нечленних форм середнього роду якісних прикметників: *холодно, тепло, душно, далеко, близько, довго коротко, дорого, дешево, багато, мало швидко, скоро, м'яко, твердо, міцно, кріпко, тихо, голосно, спокійно, лагідно, повно* та багато інших.

Творення прислівників за цим зразком весь час поповнювалося. Значну кількість нових утворень цього типу знає й сучасна українська мова: революційно, діловито, доброякісно тощо.

Значно в меншій кількості представлені в сучасній українській мові якісні прислівники відприкметникового творення на -е: *добре, дуже, зле, гаряче, хороше, терпляче, рішуче* тощо. Правда, ця група прислівників у значній мірі поповнювалась за рахунок форм вищого й найвищого ступенів порівняння, що утворюються від усіх якісних прислівників: *холодніше, тепліше, ближче, гірше, краще, ліпше, дорожче, дешевше, тихіше, голосніше, повніше* та ін., *найхолодніше, найтепліше, найближче, найгірше, найкраще, найдорожче, найдешевше* тощо.

Ряд прислівникових утворень сучасної української мови являє собою адвербіалізовані форми непрямих відмінків прикметників з лексикалізованими прийменниками. Найчастіше такі утворення походять від таких нечленних форм якісних і відносних прикметників:

а) від родового відмінка однини чоловічого і середнього роду з прийменниками *з(с), до, від* (*зліва, справа, зрідка, здавна* та ін., *досита, дочиста, допізна* та ін.), *зрідка від* (*віддавна*);

б) від давального відмінка однини чоловічого і середнього роду з прийменником *по*: *подовгу, помалу, помаленьку, попросту, потихеньку* та ін.;

в) від знахідного відмінка однини середнього та жіночого роду з прийменниками *в (у), на, за*: *вліво, вправо (управо), востаннє, врукопашну, вручну* та ін.; *направо, наліво, наново, напевне (напевно), надовго, начисто, нашивиду* та ін.;

г) від місцевого відмінка однини (дуже рідко) з прийменниками *в, на*: *вповні, врівні, нарівні* та ін.; аналогічного утворення — *напоготові* та ін.;

д) від знахідного відмінка множини з двома прийменниками *за-, зав-* із суфіксом займенникового походження *-ки*: *завбільшки, завдовжки, завширшки* та ін.;

Окрему групу становлять прислівники, що історично являють собою сполучення з прийменником по форм місцевого (історично давального) відмінка однини членних прикметників: *по-давньому, по-доброму, по-дурному, по-літньому, по-зимньому, по-дитячому* тощо. Сучасна українська мова має значну кількість утворень цього типу, зокрема від прикметників на *-ський, -зький, -цький*: *по-геройському, по-батьківському, по-козацькому*; рідше в таких утвореннях прикметникова частина виступає вже в чисто прислівниковій формі на *-ки*: *по-геройськи, по-російськи, по-молодецьки* та ін., а іноді навіть без прийменника: *молодецьки, мертвецьки* та ін.

Відчислівникові прислівники також утворилися шляхом адвербіалізації прийменникових або безприйменникових відмінкових форм кількісних і порядкових числівників. Староукраїнські пам'ятки засвідчують такі типи прислівників числівникового походження: **първо; вѣторо** – від форми знахідного відмінка середнього роду членних порядкових числівників; **дѣвашьды, тришьды, чѣтырѣшьды**. Із значенням повторюваності дії в давньоруській мові вживалися сполучення числівників з невідмінюваним словом **краты** (крать).

Ці прислівники звичайно творяться від таких форм:

а) від форм називного чи знахідного відмінка кількісних числівників два—три за допомогою суфікса *-чі*: *двічі, тричі*;

б) від форми знахідного відмінка кількісного числівника одно з прийменником *за*: *заодно*;

в) від форм місцевого відмінка кількісних числівників з прийменником *в(у)*: *вдвох, утрьох, вчотирьох* тощо;

г) від форм знахідного відмінка порядкових числівників з прийменниками *в(у), по*: *вдруге, втретє, вп'яте* та ін., *по-перше по-друге, по-третє* тощо; сюди ж можна віднести й поодинокі утворення спершу — можливо, від форм жіночого роду з прийменником *з(с)*, хоч його можна розглядати як творення від родового відмінка нечленної форми *:ј* прийменником;

д) від форм знахідного відмінка збірних числівників з прийменниками *в(у), на*: *вдвоє, втроє, вчетверо, надвоє, натроє* тощо.

6.2.2. Віддієслівні прислівники

Прислівників віддієслівного походження в українській мові порівняно небагато, вони виникли пізніше порівняно з іншими групами і остаточно оформились у сучасній українській мові. Найчастіше адвербіалізувалися дієприкметники і дієприслівники.

Віддієслівні прислівники творилися від:

а) колишніх нечленних (рідше – членних) активних дієприкметників теперішнього часу (*лежачи, нехотя, здря, благаюче, захоплююче*);

б) дієприкметникових основ, ускладнених суфіксами і префіксами, які тепер сприймаються як прислівникові форманти (*мовчки, навсидячки, навлежачки*);

в) активних і пасивних ад'єктивованих дієприкметників (*нетерпляче, несподівано, уміло, відомо*);

г) дієслівних основ за допомогою суфікса *-ки* (*дибки, пошепки, навпомацки*);

д) дієслівних основ з префіксами *в-, до-, доне-, по-* (*всупереч, досхочу, донесхочу, потай*);

е) дієслівних основ з суфіксами *-ома, -ма* (колишня іменна флексія орудного відмінка двоїни) (*бігма, лігма, лежма, ридма, сидьма, крадькома*)

Основна маса сучасних українських прислівників - похідні прислівники чи інакше прислівники вторинного походження, що виникли шляхом адвербіалізації з інших частин мови.

Ряд нових прислівникових утворень виникло шляхом поєднання первісних, простих відзайменникових прислівників з частками різного походження. Так, за допомогою частки *-сь* займенникового походження виникло ряд утворень неозначених прислівників: *десь, кудись, колись, якось* та ін.; ряд прислівникових утворень маємо також

- з частками, дієслівного походження *будь-, -небудь*: *будь-де, де-небудь, будь-коли, коли-небудь, будь-куди, куди-небудь, будь-як, як-небудь* та ін.,

- з часткою займенникового походження *де-*: *деінде, деколи, декуди*, пор. також ускладнене

- з приймеником-префіксом *по-*: *подекуди* та ін., а також

- з частками *аби-, ані-* і т. д.: *абиде, абияк, абикуди, абиколи, аніде, аніяк* та ін.

Усі ці прислівникові утворення вважаються за порівняно нові, бо більшість із них фіксується в українських пам'ятках не раніше XVII—XVIII ст. Значна кількість нових прислівникових утворень виникла шляхом поєднання первісних відзайменникових прислівників чи взагалі займенникових основ з прийменниками-префіксами.

Так, з прийменниками-префіксами:

від- (< **одь**), по-, на-, с- тощо утворилися прислівники: *відколи, відтоді, відтак, діал. відтам, повсюди, скільки, стільки, наскільки, оскільки* та ін.;

з прийменниками-префіксами *до-, про-, за-, по-, над-* тощо: *досі, доти, доки, поки, проте, зате, потім, надто*, пор. також ускладнене ще й другим прийменником-префіксом *занадто*, пор. також утворення

з прийменниками-префіксами *звід-*: *звідки, звідти, звідкіль, звідкіля, звідтіль, звідтіля, звідусюди, діал. звідтам* тощо.

Ці прислівникові утворення також нові; в пам'ятках вони засвідчуються зовсім пізно.

Окрему групу становлять складні прислівникові утворення, що виникли шляхом редуплікації, повторення однакових первісних прислівників, причому в окремих таких утвореннях може стояти між складовими частинами цих складних прислівників частка *не*; наприклад: *де-де, де-не-де коли-коли, коли-не-коли, десь-десь, десь-не-десь, десь-інде, сям-там, сяк-так, так-сяк, сюди-туди, туди-сюди* та ін.

Адвербіалізація, тобто перехід інших частин мови в прислівники, викликається вживанням певної форми якогось слова у функції обставинного слова, яка взагалі не властива чи мало властива даному класу слів. Закріплення за даною формою певного слова синтаксичної функції обставинного слова з часом приводить до ізоляції цієї форми з системи парадигми і перетворення її в незмінну, причому ця ізоляція іноді супроводжується втратою інших форм цього слова, пор.: наприклад, українські прислівники іменникового походження *тишком, нишком, ходором* тощо, які не мають у сучасній українській мові іменникових відповідників. Ізоляція нерідко супроводжується лексикалізацією, тобто злиттям двох слів, з яких одне службове (прийменник), в одне слово; наприклад: *увечері, вночі, завтра, заміж* (<*замуж*), *здавна, змолоду, нарівні, заодно, вдвоє, втроє, пошепки, всупереч* тощо. В адвербіалізованому слові прийменники, як і флексії, перетворюються в словотворчі афікси. Адвербіалізовані слова іноді зберігають старовинні форми, втрачені вже живою мовою, наприклад: *верхи, пішки* (старовинна форма орудн. множ.), *вранці* (місц. одн.), *сидьма, лігма* (орудн. двоїни) тощо.

Процес адвербіалізації активно відбувався і відбувається в слов'янських мовах протягом всієї їх історії. Цим і пояснюється наявність у них великої кількості прислівників, що утворилися з різних частин мови. Ряд прислівникових утворень цього типу сягають ще праслов'янської мови, але основна маса вживаних у сучасних слов'янських мовах прислівників, утворених шляхом адвербіалізації, виникла в окремих слов'янських мов. Активним

є процес адвербіалізації в сучасних слов'янських мовах, в тому числі і в українській. Про це досить переконливо говорить наявність у сучасній українській мові порівняно значної кількості прислівникових утворень, що являють собою сполучення прийменників з іменниками, в яких іменник ще зберігає до певної міри своє конкретне значення і граматичну форму (такі прислівникові сполучення за діючим правописом навіть пишуться окремо); наприклад: *без краю, без угаву, на щастя, на зло, на ходу, під час, під кінець, до смаку, до ладу, до ноги, по суті, по совісті* тощо.

Найчастіше утворювалися прислівники таким шляхом від прикметників та іменників, значно рідше — від числівників, займенників та дієслів.

Незначну кількість прислівникових утворень маємо також від дієслівних форм. Серед них виділяються утворення:

а) від колишніх нечленних форм активних дієприкметників: *лежачи, стоячи, нехотя, якомога* та ін.; цього ж походження і спрефіксовані форми з прислівниковим суфіксом *-ки*: *навлежачки, навстоячки* та ін.;

б) від дієслівних основ з суфіксом — іменною флексією давального-орудного двоїни *-ма*: *лігма, лежма, стойма, сидьма, ридьма, крадькома, жартома* та ін.;

в) від спрефіксованих чи неспрефіксованих дієслівних основ з прислівниковим суфіксом *-ки*, а іноді *-ці*: *пошепки, потайки, навпомацки, назирці, нахильці, мовчки* та ін.;

г) від дієслівних основ з префіксами *в-*, *до-*, *доне-*, *по-*, *о-*, а іноді без них: *всупереч, досхочу, донесхочу, донехочу* (пор. також: *віднехочу, віднехотя, потай, осліп* та ін.

Сучасна українська мова має ряд складних прислівників, що творяться:

а) шляхом редуплікації (іноді з деякими видозмінами повторюваного слова): *далеко-далеко, ген-ген, ледь-ледь, ось-ось та ін.*; *віч-на- віч, волею-неволею, пліч-о-пліч, рано-вранці, з давніх-давен* та ін.;

б) шляхом складання синонімічних чи антонімічних слів: *вряди-годи, сяк-так, більш-мениш, часто-густо* та ін.;

в) шляхом поєднання двох іменникових основ або ж поєднання прикметникової, займенникової чи числівникової основи з іменниковою: *силоміць, споконвіку, запанібрата, горілиць* та ін., *голіруч, босоніж, ліворуч, натще-серце* та ін., *насамперед, торік, повсякчас* та ін., *водночас, стократ* та ін.

Якісні прислівники, на відміну від інших прислівників, мають ступені порівняння. Ступені порівняння прислівників творяться так само, як і ступені порівняння якісних прикметників (вищий ступінь за допомогою суфіксів *-иш-*, *-иши-*, а найвищий від вищого шляхом додавання префікса най-), у зв'язку з чим саме ступенювання прислівників спеціальних пояснень не

потребує. Тут треба лише відзначити, що у формах вищого ступеня прислівників кінцеве *-е* часто втрачається: *гірше — гірш, більше — більш, ясніше — яснш, міцніше — міцнш, скоріше — скорш, найбільше — найбільш, найменше — найменш* тощо; причому втрата кінцевого *-е* в прислівниках звичайно не залежить від характеру початкового голосного наступного слова, хоч воно все-таки частіше опускається тоді, коли наступне слово починається голосним звуком.

6.3. Висновки

Огляд прислівників з погляду історичного засвідчує, що склад їх протягом історії зазнав на українському ґрунті величезних змін. Крім прислівників спільнослов'янського походження, успадкованих українською мовою через спільносхіднослов'янську, в ній виникла велика кількість нових, своєрідних прислівникових утворень. Причому нові прислівники виникали не лише шляхом адвербіалізації. Українська мова має у своєму складі чимало нових прислівників позаадвербіального утворення, що виникли на українському ґрунті з первісних, простих прислівників за допомогою різних словотворчих часток тощо (пор., наприклад: *будь-де, будь-як, будь-коли, абияк, абиде, деколи, деінде* та ін.). Але найголовнішим, основним засобом поповнення складу прислівників української мови, як і інших слов'янських, була адвербіалізація, тобто перехід інших частин мови у прислівники. Цей засіб широко використовувався протягом усієї історії української мови, починаючи з найдавніших часів. Використовується він і в сучасній мові, свідченням чого є наявність значної кількості прислівникових сполучень, складові частини яких зберігають ще живий зв'язок з тими частинами мови, з яких вони утворились (пор., наприклад: *без кінця, без утину, до вподоби, до речі, на диво, на жаль, по правді, у вічі* та ін.).

Службові частини мови

Службові слова якісно відмінні від слів самостійних, повнозначних. Якщо повнозначні слова, виражаючи різні явища дійсності в предметах, діях, якостях чи властивостях тощо, характеризуються своїм окремим лексичним значенням, певними граматичними категоріями, виступають у реченні як його члени — головні або другорядні, то службові слова, віддзеркалюючи відношення між явищами дійсності, не мають самостійного лексичного значення, членами речення звичайно не бувають, а виконують лише допоміжну роль, виражаючи відношення між повнозначними самостійними словами чи реченнями або надаючи повнозначним словам тих чи інших відтінків значення. Таким чином, службові слова, на відміну від повнозначних слів, що є носіями реальних значень, є носії граматичних, формальних значень; вони допомагають самостійним, повнозначним словам пов'язуватися між собою в реченні і повніше виявляти свої реальні значення.

Серед службових слів виділяються прийменники, що служать засобом вияву відношень між словами іменної групи й іншими повнозначними словами, сполучники, що виступають як засіб сполучення окремих слів, речень, а також частки, які надають повнозначним словам чи словосполученням тих чи інших відтінків значення. До службових слів прилягають також вигуки, хоч вони досить відчутно відрізняються як від слів службових, так і повнозначних, самостійних, не належачи, власне, до жодної із цих груп слів.

Сучасна українська мова, як і інші слов'янські, має досить розвинену систему службових частин мови. У давніші ж часи система службових слів у слов'янських мовах була порівняно біднішою, ніж зараз.

Спостереження над історією мов навіть протягом незначного періоду, починаючи від найдавніших їх пам'яток (з кінця X—XI ст.), дають цікаві дані щодо вживання службових слів.

Службові слова зазвичай розвиваються за рахунок повнозначних, самостійних слів. Службові слова за своїм походженням - це колишні самостійні, повнозначні слова, що в процесі історичного розвитку втратили своє реальне значення і набрали граматичного, формального значення. Про це досить переконливо свідчить той факт, що і в сучасних слов'янських мовах, у тому числі і в українській, є чимало таких службових слів, зв'язок яких з повнозначними, самостійними словами цілком очевидний. Так, наприклад, деякі сучасні українські прийменники за своїм походженням є застиглими формами окремих відмінкових форм іменників (пор.: кінець < **коньць**, край < **кран**, перед < **передъ**), ряд займенників і прислівників виступають у ролі сполучників чи сполучних слів (пор.: що < **чьто**, хто <

кѣто, чого < **чѣго**, кого < **кого** тощо, як, — **яко**, куди — **кѣда** та ін.) і т. д. Значна ж кількість службових слів з погляду етимологічного мало виразна або й зовсім темна, у зв'язку з чим походження багатьох із них встановити майже неможливо.

7. ПРИЙМЕННИК

Основна література

1. Крижанівська, О.І. *Історія української мови. Історична фонетика. Історична граматики*, Київ, 2010.
2. *Історія української мови. Морфологія*, ред. В. В. Німчук, Київ, Наукова думка, 1978.
3. Жовтобрюх, М.А., Волох, О. Т., Самійленко, С. П., Слинсько, І. І. *Історична граматики української мови*, Київ, 1980.

Додаткова література

1. Бевзенко, С.П. *Історична морфологія української мови*, Ужгород, 1960.
2. *Вступ до порівняльно-історичного вивчення слов'янських мов*, за ред. О.С. Мельничука, Київ, 1966.

Прийменники як окремий розряд службових слів сформувалися у праслов'янській мові з лексичних одиниць прислівникового типу, які ще у спільноіндоєвропейській мові виконували допоміжну функцію: виражали в реченні просторові відношення й уточнювали значення імен або дієслів, зберігаючи при цьому відносну самостійність. Після розпаду праіндоєвропейської мови, вживаючись то з дієсловами, то з іменами, ці слова згодом втрачали самостійність і перетворились або в дієслівні префікси, або в прийменники. Розшарування допоміжних слів на префікси і прийменники було довготривале, в цьому процесі наявні перехідні явища, тому в найдавніших старослов'янських пам'ятках засвідчено, що префікси-прийменники одноразово уточнювали значення дієслова й імені. За походженням прийменники староукраїнської мови поділяються на первинні і похідні. Первинні прийменники більш давні за походженням, втратили етимологічні зв'язки з іншими повнозначними словами, вживаються здавна лише в ролі службових слів і морфологічно не членуються: **безъ, въ, за, изъ, къ, на, надъ, о, объ, отъ, по, подъ, при, про, съ, ү**. Більшість первинних прийменників (крім къ) співвідносяться з префіксами, а префікси *въз-, пере-, роз-* і *под.* серед прийменників відповідників не мають. Вторинні (похідні) прийменники генетично пов'язані з різними частинами мови (іменниками, прикметниками, прислівниками): **влизъ, межю, (въ) мѣсто, окрүгъ, верхъ, коньць**.

Ще в праслов'янській мові з'явилася міжчастиномовна омонімія: виділилася група слів, які виконували прийменникові функції, але зберігали при цьому здатність, залежно від контексту, виступати і в ролі самостійних

членів речення, тобто бути самостійними частинами мови. Такі слова переходили до категорії власне прийменників, і в такий спосіб склад похідних прийменників поповнюється новими лексичними одиницями, напр.: **близъ, вѣнѣ, кромѣ, мимо, окрѣтъ, прѣже; противѣ, ради, развѣ, сквозѣ**. Похідні прийменники, постійно вживаючись лише з одним якимсь відмінком, були функціонально і семантично обмеженими, конкретнішими порівняно з прийменниками первинними. Вони могли виражати різні відношення:

– просторові: **близъ, вѣнѣ, кромѣ, межо, мимо, окрѣтъ, сквозѣ;**

– причинові: **ради, дѣля, дѣльма;**

– часові: **прѣже.**

За походженням прийменники поділяються на *первісні* і *похідні*. Первісні прийменники з погляду етимологічного неясні, вони звичайно являють собою уламки колись повнозначних слів, що втратили своє первісне реальне значення, але походження їх виявити майже неможливо. Первісні прийменники, ще в давнину втративши своє реальне значення, уже з найдавніших часів виступають лише у функції прийменників. Первісні прийменники звичайно співвідносні з префіксами, і майже всі можуть виступати як дієслівні чи іменні префікси. Більшість старовинних первісних прийменників збереглися й у сучасній українській мові як прийменники.

Похідні ж прийменники — це прийменники новішого походження, етимологія яких досить прозора. За своїм походженням похідні прийменники становлять собою переважно відіменні прислівники, тобто скам'янілі відмінкові форми імен, які прибрали прийменникові функції. На відміну від первісних прийменників, похідні прийменники не мають відповідників у префіксах і в ролі останніх звичайно не виступають.

За структурою прийменники поділяються на *прості* і *складні*. Прості прийменники не розчленовуються на окремі морфеми. До них належать всі первісні прийменники. Складні ж прийменники являють собою сполуку двох, а іноді й трьох простих прийменників (пор. *з-за. поза, з-поза* та ін.).

Майже всі старовинні первісні прийменники збереглися й у сучасній українській мові. Правда, ряд із них звузили сферу свого вживання, інші, навпаки, розширили її, деякі ж зовсім вийшли з ужитку, залишивши після себе відбитки в окремих фразеологічних виразах чи в діалектній мові. На українському ґрунті первісні префікси зазнали також ряду фонетичних змін, унаслідок чого вони набрали в більшій чи меншій мірі іншого звукового оформлення.

Із прийменників, що звузили сферу свого вживання, треба відзначити прийменник *о*, який втратив усі свої давні значення і вживається в сучасній українській літературній мові лише з часовим значенням в конструкціях із

місцевим відмінком (пор.: буду о третій годині та ін.). Те ж саме стосується й прийменника *об* (< *обь*), який, правда, може виступати не лише в конструкціях з місцевим відмінком із значенням часу (пор.: *об обідній порі*), але й із знахідним відмінком (найчастіше) із значенням об'єкта, на який натрапляє дія в своєму русі (нор.: *об камінь, об землю*). Зовсім вийшов з ужитку прийменник *къ*, що в давнину широко виступав з давальним відмінком із значенням кінцевого пункту досягнення напряду дії. В сучасній українській мові він виступає лише в деяких застиглих фразеологічних виразах типу *к лихий годині, к бісу, к дідьку* тощо;

На українському ґрунті відбулося також злиття деяких прийменників в один. Так, давні прийменники *въ* та *ѿ*, що виступали з різними функціями (*въ* вживався в конструкціях із знахідним і місцевим відмінками, а *у* — лише з родовим відмінком), злилися в українській мові в один прийменник *в*, що виступає залежно від фонетичних умов також у варіанті *у* і покриває своїм значенням обидва прийменники (вживається в конструкціях з родовим, знахідним і місцевим відмінками).

Із прийменників, що зазнали значних фонетичних змін і по-іншому звуково оформились у сучасній українській мові, необхідно відзначити прийменник *отъ*. Йому відповідає в українській мові прийменник *від* та його варіант *од*. Після занепаду редукованого *ъ* прийменник *отъ* в силу регресивної асиміляції перед дзвінками приголосними прийняв вигляд *од* (пор. *отъ дѣда* — *од дѣда*) і в такій фонетичній формі закріпився в усіх випадках вживання, незалежно від характеру початкового приголосного наступного слова; далі, у зв'язку з загальною тенденцією української мови прикривати початковий склад приголосним звуком, появилось приставне *в*, а старовинне *о*, опинившись після занепаду редукованого *ъ* в новозакритому складі, перейшло в *і* (*отъ* > *од* > *від*). При відсутності ж приставного *в* початкове старовинне *о* зберігається — *од*.

Похідні прийменники. У давніх слов'янських пам'ятках, поруч з первісними широко представлені й похідні прийменники. Найпоширенішими з них у пам'ятках були такі: *близъ* (*близь*), *вънъ*, *кромє*, *межю* (*межи, межь, ст. сл. между*), *мимо*, *около*, *окръгъ*, *подълъ*, *подългъ* (ст. сл. *подлъгъ*), *посльдъ*, *пръже* — *переже* — *переже* — *прежь*, *передъ*, *противъ* (*противо, противи*), *прмо*, *ради* (*радъма*), *разьвъ*, *сквозь* — *сквозъ*, *черєсь* — *черезъ* — *черєсь* та ін.

Із перерахованих похідних прийменників *дѣля* (*дѣльми*), *ради* лише умовно можуть бути названі прийменниками, оскільки в давнину в конструкціях з іменниками чи займенниками вони виступали звичайно після них, у зв'язку з чим їх іноді називають післяймениками.

Деякі з похідних прийменників виступають в конструкціях із двома або й кількома відмінками. Так, прийменники *противъ* (*противо*, *противу*), *прямо* (ст. сл. **пріймо**) виступають у конструкціях з родовим і давальним, *ради* (**радьма**), *подългъ* — з родовим і знахідним, а *передъ* (**прѣдъ**, **прѣдъ**) — зі знахідним, орудним, а іноді навіть з родовим і місцевим відмінками.

Більшість із старовинних похідних прийменників збереглися й у сучасній українській мові як прийменники. Зрозуміла річ, що на українському ґрунті вони зазнали ряду змін як у своєму фонетичному оформленні, так і в значенні. Лише деякі з прийменників з погляду фонетичного змінилися мало; пор.: *мимо* > *мимо*, *ради* > *ради*, *передъ вперед*, *чересъ* — *черезъ* > *через*. Більшість же похідних прийменників змінили досить відчутно свій фонетичний вигляд, пор. *межю* — *межь* — *між* (поруч: *межи*), **кромѣ** — *кромь* — *крім*, **дѣля** — *для*, **противъ** — *противо* — *противу* — *проти*, **около** — *коло*, *округъ* — *круг*, **подълѣ** — *подѣля* — *біля* тощо. В процесі історичних змін деякі з прийменників втратили окремі свої морфеми (пор. приклади, наведені вище), деякі ж оформилися з іншими морфемами (пор.: *близъ* — *близь* — *близько*, *подългъ* — *вдовж*, *вздвож*, поруч: *подовж*, *округъ* — *навкруги* та ін.).

Прийменники **дѣля**, **ради**, що вживалися в давнину звичайно в постпозиції, з часом перейшли в препозицію і закріпилися в ній в усіх східнослов'янських мовах. У сучасній українській мові прийменник *для* вживається лише перед іменниками, прийменник же *ради* іноді може виступати й після імен.

Деякі з похідних прийменників змінили на українському ґрунті також характер керування. Так, якщо прийменник *межю* (*межи*, *межь*) в давнину вживався лише в конструкціях з орудним відмінком, то в сучасній українській мові він виступає також в конструкціях з родовим і знахідним відмінками; подібне треба сказати і про прийменник *противъ* (*противо*, *противу*), що звичайно виступав з давальним і зрідка з родовим, а тепер (у вигляді *проти*, *навпроти*) лише з родовим; пор. також *мимо*, що колись сполучався із знахідним, а тепер лише з родовим, *передъ*. що міг виступати з орудним, знахідним, а також родовим і місцевим, а тепер виступає звичайно в конструкціях з орудним і зрідка із знахідним відмінками.

Серед похідних прийменників розрізняють старіші, що фіксуються вже в найдавніших пам'ятках, і новіші, що виникли на ґрунті окремих східнослов'янських мов. Чимало новіших похідних прийменників виникло й на власне українському ґрунті.

За походженням серед похідних прийменників розрізняють:

а) прислівникові: *біля*, *близько*, *вдовж*, *вслід*, *всупереч*, *завдяки*, *мимо*, *навколо*, *після*, *поруч* та ін.;

б) відіменні: *кінець*, *край*, *перед*, *шляхом*, *протягом* та ін.;

в) прийменникові сполучення, що виникли з повнозначних слів у сполучці з прийменниками: *в результаті, в силу, з приводу, за рахунок, поруч з, під час, за винятком, за допомогою* та ін.

До похідних прийменників відносяться також складні чи складені прийменники, утворені шляхом поєднання двох (або й кількох) первісних простих прийменників чи якогось первісного простого (іноді й двох) з похідними прийменниками. В сучасній українській мові для творення складних прийменників найчастіше використовуються первісні прийменники *по* та *з (із)*; пор.: *поза, понад, попід, поміж, поперед, посеред* та ін., *з-за, із-за, з-над, з-під, з-понад, з-поміж, з-посеред* та ін. При творенні поодиноких складних прийменників використовуються також первісні прості прийменники *до, за, на. про:* *довкола, задля, навколо, проміж.*

8. СПОЛУЧНИК

Основна література

1. Крижанівська, О.І. *Історія української мови. Історична фонетика. Історична граматики*, Київ, 2010.
2. *Історія української мови. Морфологія*, ред. В. В. Німчук, Київ, Наукова думка, 1978.
3. Жовтобрюх, М.А., Волох, О. Т., Самійленко, С. П., Слинько, І. І. *Історична граматики української мови*, Київ, 1980.

Додаткова література

1. Бевзенко, С.П. *Історична морфологія української мови*, Ужгород, 1960.
2. *Вступ до порівняльно-історичного вивчення слов'янських мов*, за ред. О.С. Мельничука, Київ, 1966.

У староукраїнській мові сполучників було небагато, вони поділялися на окремі групи за:

- функціями: *сурядні і підрядні*;
- походженням: *первинні і похідні*;
- морфологічною будовою: *прості, складні і складені*.

Сурядні сполучники поділялися на:

- єднальні: *и, а, да*;
- протиставні: *а, но, да*;
- розділові: *ли, или, либо, чи*.

Підрядні сполучники вживались для сполучення підрядних речень з головними: *бо, або, дабы, яко, оже, аже, потоль, поколь* та ін.

До *первинних* належали сполучники *а, бо, да, и, ли, но, чи* та ін. Їх небагато. За походженням первинні сполучники невивідні, позбавлені предметного значення, здавна відомі лише як сполучники. Етимологія первісних сполучників зовсім затемнена; вони, хоч, напевне, й витворилися з колись повнозначних слів, але походження їх встановити неможливо. Первісні сполучники вже з найдавнішших часів відомі лише в ролі сполучників. Усі вони, крім підрядного сполучника *бо*, сурядні. Це свідчить про пізніше походження сполучників підрядності.

Похідні сполучники утворені від інших частин мови, що вживалися у функції сполучників:

- иже, же, чьто, кьто** (від займенників);
- иде, ко, коли, гда, кьда, камо** (від прислівників);
- хотя, если** (від дієслівних форм).

До похідних належать також *складні і складені* сполучники, утворені різними способами. Складні сполучники становлять зрощення:

первинних сполучників між собою (*али < а + ли, или < и + ли, либо < ли + бо, чили < чи + ли*),

сполучників із частками (*даже < да + же, тоже < то + же, нежеєли < не + же + ди*),

двох часток (*нежеє < не + же, нижеє < ни + же*).

Складені сполучники є результатом семантичної єдності двох або кількох слів, що виступають як один сполучник, хоч у реченні не завжди стоять поруч: *аче... ли, аче...то, не тъкъмо... нь (но), а також парні сполучники и... и, или... или, либо... либо, ни... ни*.

Кількість сполучників у давньоукраїнській мові була порівняно обмежена. Обмеженою вона й є у сучасних східнослов'янських мовах, що зумовлюється загальним характером цієї категорії слів, їх роллю в мові.

Похідні ж сполучники — це сполучники новішого походження. Вони виникли з інших частин мови, зокрема з прислівників, займенників та часток, що стали використовуватись у ролі сполучників чи сполучних слів. Походження похідних сполучників з'ясовується досить легко.

За структурою сполучники поділяються на *прості, складні і складені*.

Прості сполучники включають у себе всі первісні сполучники; вони не розчленовуються на складові структурно-семантичні частини.

Складні ж сполучники являють собою сполуку двох простих сполучників або поєднання між собою простих сполучників з деякими частками, а іноді й зрощення часток, що виступають у ролі сполучників.

Складені сполучники являють собою сполуку кількох самостійних слів, які, становлячи семантичну єдність, виступають у ролі сполучників.

Залежно від характеру зв'язку сполучуваних слів, словосполучень чи речень розрізняють сполучники сурядності чи сурядні і сполучники підрядності чи підрядні. У давніші часи частіше вживалися сполучники сурядності й рідше сполучники підрядності. Це з'ясовується тим, що підрядність у давнину, включаючи й староруську епоху, взагалі була менш розвинена. Перевага сурядності над підрядністю була загальною рисою мови стародавніх східних слов'ян як найдавнішої доби, так і староруського періоду.

Сполучників було порівняно менше, ніж у сучасній українській мові. Саме цим і пояснюється той факт, що сполучники в давніші часи були більш полісемантичними. Полісемантичність характерна й тепер для сполучників, але вона помітно звузилася: з часом за окремими сполучниками стало закріплюватись якесь одне значення.

Прості сполучники. До простих у давнину належали такі сполучники: *а, бо, да, и, ли, но (нъ), та, то, чи (ци)*. Із них бо був сполучником підрядності, а інші — сурядності.

Сполучник *а* в мовах стародавніх східних слов'ян, як, напевне, і в праслов'янській мові, вживався як з єднальним, так і з протиставним значенням. З єднальним значенням він особливо часто виступає на початку речення. В сучасній українській мові цей сполучник зберіг лише протиставне значення, хоч в окремих південно-західних говорах він ще й тепер може вживатися і з єднальним значенням.

Сполучник *бо* вживався в підрядних реченнях причини. Особливістю його було те, що він ніколи не починав підрядного речення, а знаходився в середині його і займав у ньому звичайно, друге місце. Лише з часом він починає вживатися й на початку підрядного речення і міцно закріплюється в цій позиції.

На українському ґрунті дуже рано єднальний спільнослов'янський сполучник *да* витісняється сполучником *та*, також старовинного, спільнослов'янського походження. З усіх слов'янських мов сполучник *та* найширше представлений в українській мові, де він виступає як в єднальному, так і в протиставному значенні, але останнє його значення, мабуть, порівняно нове.

Спільнослов'янський єднальний сполучник *и (і)* також відбився на українському ґрунті як *і*, хоч після голосного звука попереднього слова він звичайно переходить в *й*.

Сполучник *то* (і його варіант *тъ*), що в давнину виступав часто на початку фрази, зберігся в українській мові як розділовий сполучник; правда, найчастіше він виступає в такій ролі як повторюваний — *то-то*.

Відповідно до сполучника *чи*, що часто виступав у варіанті *ци*, українська мова має розділовий сполучник *чи*.

Із давніх простих сполучників українська мова втратила *ли* та *но (нъ, ну)*.

Складні сполучники. Складні сполучники в мові стародавніх східних слов'ян, як і в мові стародавніх слов'ян взагалі, являли собою утворення, що виникли: а) шляхом поєднання простих первісних сполучників між собою: *али (< а+ли)* — з протиставним значенням, *ано, анъ (<а+но, нъ)* — з протиставним значенням, а *чи, аци (<а+чи, ци)* — з умовним значенням, *ибо (<и+бо)* — з причиновим значенням, *или (<и+ли)* — з розділовим значенням, *либо (<ли+ бо)* — з розділовим значенням, *чили (<чи+ли)* — з розділовим значенням, б) шляхом поєднання простих сполучників із частками: *аже (<а+же)* — *коли, коли ж, даже (да+же)* — *доки, поки, нежели (<не+же+ли)* — *ніж, як, таже (<та+же)* — *і, і тоді, після, отже, відтак,*

тоже (< *то-*)-*же*) = *таже*; *в*) шляхом поєднання часток: *неже* (<*не+же*) — *ніж*, *як*, *ниже* (<*ни+же*) — *і*, *і не*, *і навіть не* та ін.

Сучасна українська мова здебільшого не зберегла давніх складних сполучників, а, використавши старовинні елементи, витворила нові. Так, наприклад, розділовий сполучник *або* (< *а+бо*) виник шляхом поєднання простих сполучників *а* та *бо*, протиставний сполучник *але* сягає простого сполучника *а* та частки *ле*, яка, напевне, споріднена з давнім *ли*, сполучник умовний та мети *аби* сягає простого сполучника *а* та умовної частки *би* дієслівного походження і т. д., хоч останній із цих сполучників (*аби* <*аби*) взагалі старовинний;

Складені сполучники. Своєрідний різновид складених сполучників являють повторювані сполучники: *и* — *и*, *или* — *или*, *либо* — *либо*, *ни* — *ни*.

Із давніх складених сполучників українська мова зберегла лише деякі, зокрема повторювані: *і* — *і*, *ні* — *ні*. Але в ній виникло за давніми зразками чимало нових складених сполучників: *або* — *або*, *то* — *то*, *не то* — *не то*, *чи* — *чи*, *хоч* — *хоч*, *хоч* — *але*, *а що* — *то*, *якщо* — *то*, *не тільки* — *але й*, *через те що*, *тому що* та ін.

Похідні сполучники і сполучні слова. Поруч із розгляненими складними і складеними сполучниками в групу похідних входили ще й сполучники, що за походженням являли собою інші частини мови, використовувані в ролі сполучників. Крім уже згадуваних сполучників, утворених шляхом поєднання часток (*ниже*, *неже* — *нежсь*>*ніж*), у ролі сполучників у давнину часто виступали деякі відносні прислівники.

Сучасна українська мова лише частково зберегла (до того ж, часто у значно видозміненому фонетичному вигляді) систему давніх похідних сполучників і сполучних слів (пор., наприклад: *як* — *яко*, *коли* — *коли*, *доки* — *доколь*, *де* — *кѣде*, *куди* — *куды*, *куду*, *куда*, *кудѣ*, *хто* — *къто*, *що* — *чьто*), причому деякі з них значно розширили сферу свого вживання за рахунок втрачених. Переважна ж більшість похідних сполучників і сполучних слів, що вживаються в сучасній українській мові, — не новотвори, що виникли в ній протягом її історичного розвитку. Здебільшого це є відзайменикові утворення. Окремі сполучники є застигли форми називного-зпахідного та орудного відмінків відносних займенників (*що*, *чим*, *скільки*) або ж злиті форми знахідного відмінка окремих вказівних та відносних займенників із прийменниками (*проте*, *зате*, *нащо*, *неначе* < *не іначе*; пор. також *наче*); ряд сполучників виникло шляхом поєднання займенників з прислівниками, частками (*якщо*, *щоб*, *тобто*, *себто*), а чимало являють собою сполучення між собою відмінкових форм різних займенників з прийменниками чи без них або займенників з прислівниками, частками тощо (*тому що*, *тим що*,

через те що, для того щоб, до того що, незважаючи на те що, дарма що, так що й, після того як, в міру того як, все ж тощо). Крім того, і ролі сполучних слів виступають відносні займенники в різних відмінкових формах (*хто, що, який, чий, котрий, яка, яке, чия, чиє* тощо). При оформленні українських сполучників і сполучних слів зіграли також певну роль і прислівники, зокрема відносні. Тут до ряду наведених уже прикладів варто додати ще: *скоро, щойно, тільки, звідки, відколи, ледве, лише, дарма* та ін.; пор. ще утворення в поєднанні з сполучниками: *як..., так і, не тільки..., але (і, не тільки..., а й* та ін. Кілька сполучникових утворень маємо від дієслів; наприклад: *мов, немов, хоч (хоча, діал. хоть, ходь), хай, нехай (діал. най)* та ін.; пор. ще утворення, до складу яких входить частка би(б) дієслівного походження: *аби, ніби, тобто, себто, щоб (щоби), якби, діал. коб, коби, (кеби), кедьби* тощо. До складу окремих сполучників увійшли також деякі іменники з абстрактним значенням; пор., наприклад: *тим часом як, до того часу як, в міру того як, до тих пір як, замість, замість того щоб* та деякі інші.

9. ЧАСТКА

Основна література

1. Крижанівська, О.І. *Історія української мови. Історична фонетика. Історична граматика*, Київ, 2010.
2. *Історія української мови. Морфологія*, ред. В. В. Німчук, Київ, 1978.
3. Жовтобрюх, М.А., Волох, О. Т., Самійленко, С. П., Слинько, І. І. *Історична граматика української мови*, Київ, 1980.

Додаткова література

1. Бевзенко, С.П. *Історична морфологія української мови*, Ужгород, 1960.

У строукраїнській мові найпоширенішими частками були: **во, же, не, ни, нѣ, ли, пакъ, чи (ци), се, да, атъ (атъ)**.

Більшість із них – первинні, відомі ще праіндоевропейській мові. Такі частки виступали то як модальні, то як словотворчі. Так, питальна частка **ли**, протиставно-видільна **же**, заперечні **не, нѣ, ни** використовувались як словотворчі морфемі в займенниках, прислівниках, входили до складу похідних сполучників і часток, наприклад: **али < а ли, или < и ли, даже < да же, неже < не же, нежели < не же ли, ибо < и во, никътоже < ни къто же, никъде < ни къде**.

Поступово відбувається процес диференціації часток, виділяються

- питальні (*чи, хіба, невже*),
- стверджувальні (*так, еге, атож, авжеж*),
- заперечні (*не, ні, ані*),
- вказівні (*ось, от, оце, он, онде, ось, ото*),
- означальні (*саме, якраз, справді*),
- кількісні (*майже, мало не, трохи не*),
- спонукальні (*ну, годі, давай*),
- видільні (*навіть, лише, хоч, аж*) та інші частки.

Частки, як відомо, або підсилюють значення окремих слів чи словосполучень, або ж модифікують їх граматичне й лексичне значення, тобто надають окремим словам, словосполученням або й цілому реченню того чи іншого відтінку значення.

Загальна кількість часток у сучасній українській мові, як це було і в давньоукраїнській мові, порівняно обмежена, що зумовлюється їх специфічною роллю і значенням як окремого морфологічного розряду слів.

Частки в мові звичайно виступають при інших словах як окремі слова.

Такі частки можна назвати самостійними. Деякі ж частки не вживаються окремо, а лише як частини інших слів. Це так звані несамостійні частки, серед яких розрізняються словотворчі, що служать для творення певних слів (зокрема займенників і прислівників), і формотворчі, що використовуються для творення окремих форм.

Серед часток, як і серед інших службових слів, залежно від їх походження, можна виділити первісні (прості) і похідні. Первісні частки являють собою найдавніший шар слів цього розряду; вони — уламки колишніх повнозначних слів, і, таким чином, етимологія їх зовсім затемнена. Такими є, наприклад, ряд словотворчих часток, що використовувались для творення займенників і прислівників, а також такі самостійні частки, як *не, ни, же, чи, ба* тощо. Похідні ж частки являють собою новіші утворення, досить прозорі з погляду етимологічного.

Староукраїнські пам'ятки засвідчують незначну кількість самостійних часток. Найчастіше вживаються в них заперечні частки *не, ни, ани*, підсильні *же, бо, пакъ*, питальні *ли, чи(ци)*, вказівна *се* та ін. Із несамостійних часток, крім словотворчих, нерідко виступають формотворчі окличні частки *ать (атъ, ати) та да*, за допомогою яких творилися звичайно описові форми наказового способу, причому перша з них засвідчується звичайно в оригінальних східнослов'янських пам'ятках, а друга, як в оригінальних, так і, зокрема, в пам'ятках, скопійованих зі старослов'янських оригіналів.

Ряд із цих часток дуже давні; їх відповідники знаходимо не лише в старовинних слов'янських, а й у деяких інших індоєвропейських мовах.

Сучасна українська мова зберегла ряд старовинних часток. Так, у ній повністю збереглися давні заперечні частки *не, ні, ані* (правда, на українському ґрунті дві колишні частки *ни, нѣ* співпали в одній *ні < нѣ*), збереглося й ряд підсильних часток — *же, ж (< же)*, *бо, ба* (діал. *пак*), питальна *чи* (діал. *ци*), вказівна *це, се (<се)*, видільні *тільки, лише, лиш*;

Однак склад часток української мови протягом її історії поповнився значною кількістю новоутворень, що зникли переважно на базі займенників, прислівників, інших службових слів, а також дієслівних форм, причому в оформленні нових часток взяли також активну участь старовинні частки. Так, наприклад, переважно на базі займенників оформилися вказівні частки *оце* (пор. давню частку *се*), *ось* (*о+сь < се*), *ото* (*о+то*), деякі стверджувальні (*атож* — *а+то+ж*), окличні й питальні (*що за, що*); прислівники взяли участь у витворенні окремих питальних, окличних, підсильних, ствер-

джувальних і, зокрема, видільних часток (*невже, як, таки, так* та ін.); на базі переважно інших службових слів виникло ряд підсильних часток (*та, та й, то, а, аж, но* та ін.); окремі частки виникли на базі вигуків (*еге* та ін.).

Значно поповнилися на українському ґрунті так звані несамостійні частки як словотворчі, так і формотворчі, причому поповнення це відбулося переважно за рахунок віддієслівних утворень. Останнє зокрема стосується формотворчих часток.

Так, наприклад, при творенні описових форм наказового способу замість давніх спонукальних часток **а́ть, да** в українських пам'ятках уже з XV ст. виступає частка *нехай*, з якої виникла найширше вживана в сучасній мові частка *хай*, а також діалектна *най* (**хай, нехай** — 2-а ос. одн. наказового способу від втраченого вже дієслова **хати, ханги**); в умовну частку перетворилася форма 2-ої чи 3-ої особи однини аориста дієслова **бути** (**бы ѡ бы, б**), що використовується тепер при творенні форм умовного способу; у зворотню частку, що використовується в сучасній мові для творення зворотних дієслівних форм, перетворилася форма знахідного відмінка зворотного займенника себе (**гь>ся, сь**).

Видозмінилися на українському ґрунті й словотворчі частки, поповнившись новими утвореннями дієслівного (*будь-, небудь* — 2-а ос. одн. наказового способу; пор. *будь-хто, будь-що, хто-небудь, кого-небудь, будь-коли, будь-як, як-небудь, коли-небудь* та ін.), а також прислівникового (*де-*, пор. *дехто, децо* та ін.) і сполучникового (*аби-*, пор. *абихто, абияк* та ін.) походження. Для творення неозначених займенників і прислівників в українській мові стала використовуватись неозначена частка *-сь*, що є, мабуть, наслідком видозміни давньої вказівної частки *се* (пор. *хтось, щось, якийсь, колись, десь* тощо).

10. ВИГУК

Основна література

1. *Історія української мови. Морфологія*, ред. В. В. Німчук, Київ, 1978.
2. Жовтобрюх, М. А., Волох, О. Т., Самійленко, С. П., Слинько, І. І. *Історична граматики української мови*, Київ: Вища школа, 1980.

Додаткова література

1. Бевзенко, С. П. *Історична морфологія української мови*, Ужгород, 1960.

Староукраїнські пам'ятки засвідчують невелику кількість вигуків: **о**, **охъ**, **ахъ**, **оле**, **воле**, **увы**. Похідні вигуківі слова (**воле**, **тако**, **сѣ**) співвідносні з різними частинами мови. У староукраїнських пам'ятках XIV–XV ст. вигуки майже відсутні, це пояснюється, очевидно, жанровою специфікою самих пам'яток.

Вигуки, займаючи окреме місце серед інших частин мови, стоять поза системою повнозначних і службових сліз. Вони не мають спеціальних граматичних показників і зовсім позбавлені номінативної функції. Вигуки - це слова, що служать для виявлення почуттів мовця, не називаючи їх. До вигуків прилягають також різні звуконаслідувальні слова.

За походженням вигуки поділяються на первісні і похідні. Первісні вигуки являють собою утворення з одного голосного звука (О! та ін.) чи сполуку голосного й приголосного звука або навпаки (Ой! Ай! Ох\ Фу! та ін.). але є чимало вигуків, утворених із двох голосних і приголосного між ними (Ага! Еге! та ін.), із двох приголосних і голосного (Пхе! Тьфу! та ін.) і т. д. Похідні ж вигуки походять від окремих повнозначних слів, які, втративши номінативну функцію, вимовляючись із сильним емоційним забарвленням чи експресією, перетворилися у вигуки (Горе! Лишенько! Слава! Годі! та ін.).

Найпоширенішим у давньоукраїнських пам'ятках був вигук *о*, що виступав з кличним, називним, а також з родовим і давальним відмінками імені, виражаючи найрізноманітніші почуття

Вигук *о* може виступати також у супроводі інших слів, зокрема *горе*, *веле* та ін.

Слабо засвідчуються вигуки і в давніх власне українських пам'ятках. Лише з розвитком світського письменства, вигуки знаходять дальше поширення в пам'ятках, зокрема в драматичних творах (у першу чергу, звичайно, інтермедіях) і віршах.

Можна припустити, що основне коло вигуківних слів, властивих українській мові, оформилося вже до XVI—XVII ст.

СХЕМИ МОРФОЛОГІЧНОГО АНАЛІЗУ ЧАСТИН МОВИ

При морфологічному аналізі текстів писемних пам'яток староукраїнського періоду частини мови треба характеризувати за наступними схемами:

ІМЕННИК — давня основа, рід, число, відмінок, у якому знаходиться іменник у тексті.

ПРИКМЕТНИК — лексико-граматичний розряд, рід, число, відмінок, ступінь порівняння (якщо прикметник ужитий у вищому чи найвищому ступені).

ЗАЙМЕННИК — розряд, рід (якщо є), число, відмінок.

ЧИСЛІВНИК — розряд за значенням (кількісний, порядковий), за структурою (простий, складений), рід, число, відмінок, коротка чи членна форма

(для порядкових).

ДІЄСЛОВО — клас, спосіб, стан, час, число, особа.

ДІЄПРИКМЕТНИК — стан (активний чи пасивний), час, рід, число, відмінок, форма (коротка чи членна).

ПРИСЛІВНИК — розряди за значенням.

ПРИЙМЕННИК — первинний чи похідний, з яким відмінком ужитий.

СПОЛУЧНИК — первинний чи похідний, простий чи складний (за будовою), сурядний чи підрядний.

ЧАСТКА — заперечна, підсилювальна, вказівна чи питальна.

ВИГУК — первинний чи похідний.

ПАМ'ЯТКИ УКРАЇНСЬКОЇ ПИСЕМНОСТІ (ілюстрації)

Періодизація та аналіз пам'яток української мови викладено нами в першій частині книги (с. 29 – 31). Тут наводимо ілюстрації та короткий опис найвідоміших пам'яток українського письма.

РЕЙМСЬКЕ ЄВАНГЕЛІЄ (1040-1050)

Почесний список книжкових пам'яток очолює славнозвісне **Реймське Євангеліє**, яке у своєму посазі привезла до Франції дочка Ярослава Мудрого Анна. Вчені датують цей рукопис 40-ми роками XI ст. На ньому присягли на вірність держави 13 французьких королів, починаючи з Філіпа, сина Анни Ярославівни.

Своєю назвою Реймське Євангеліє завдячує м. Реймсу у Франції, де воно зберігається нині, хоча створили його київські книжники - спеціально для княжої родини, адже призначалося воно (на це вказує невеликий розмір) для особистого користування.

ОСТРОМИРОВЕ ЄВАНГЕЛІЄ (1056-1057)

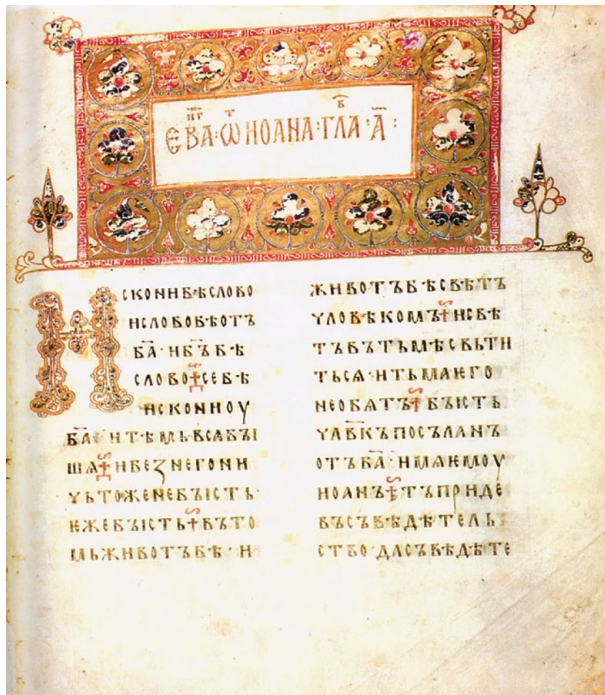
Найдавнішою датованою книжною пам'яткою Русі є Остромирове Євангеліє. Створили цю книгу (власне, переписали) в Києві в 1056-1057 рр. Остромирове Євангеліє - пам'ятка виняткової мистецької вартості: її сторінки оздоблені зображеннями євангелістів, кольоровими заставками й кінцівками, великими ініціалами. Деякі рядки тексту написано золотом. Остромирове Євангеліє призначалося для церковного вжитку, тож має великий формат.

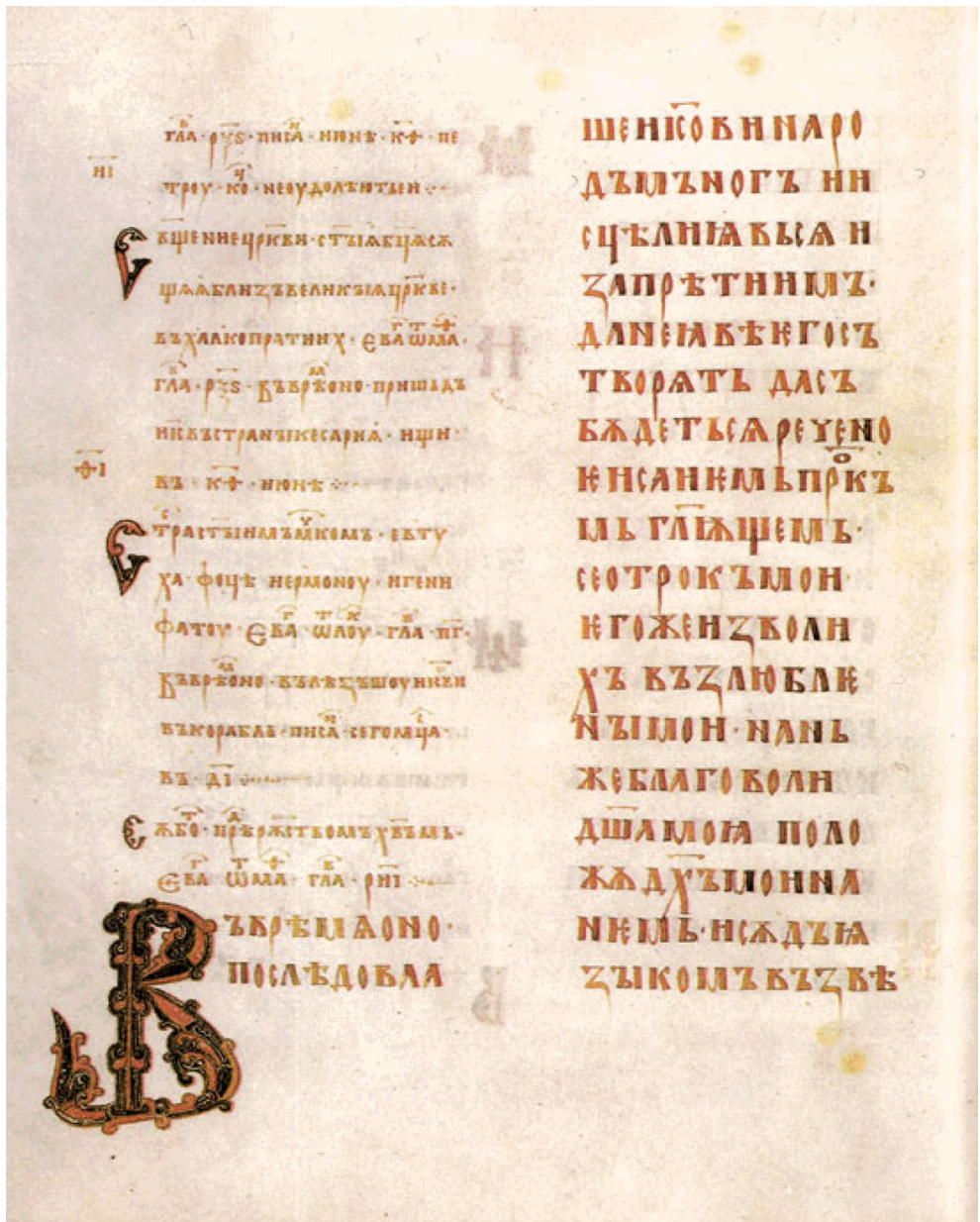
1. Зовнішній вигляд Остромирового Євангелія.

2. Розгорнуте Остромирове Євангеліє.

3. Лист 2. із Остромирового Євангелія

4. Лист (245 б) из Остромирового Евангелия.

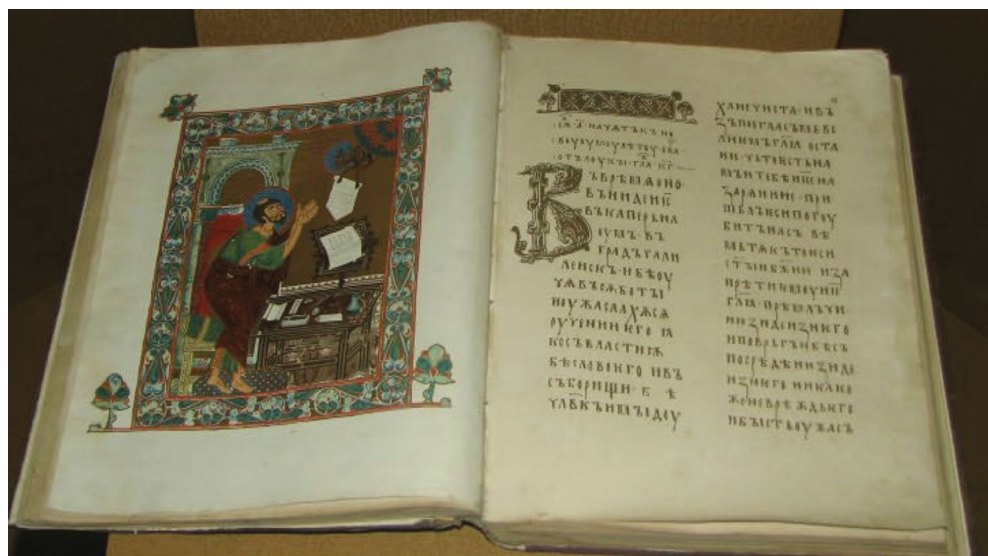

5. Буквиці Остромирового Євангелія

6. Схема побудови кириличних букв у Остромировому Євангелії

7. Розгортка Остромирового Євангелія

ІЗБОРНИКИ СВЯТОСЛАВА (1073 та 1076 рр.)

З-поміж найдавніших книг, що збереглися донині, є й такі, які призначалися для світського читання. Це «Ізборники» - збірки різних творів грецьких авторів богословського та повчального змісту, більша частина яких розтлумачує складні місця з Біблії. Це, так би мовити, своєрідні енциклопедичні довідники. Їх збереглося два - 1073 і 1076 рр. Перший у назві береже ім'я київського князя Святослава Ярославича. «Ізборник Святослава 1073 » розкішно орнаментований мініатюрами, заставками, численними ініціалами.

8. Ізборник Святослава 1073

«Ізборник» 1076 р. оздоблений значно скромніше, хоча не поступається першому ретельністю переписувача. Ізборник 1076 року — невеликого формату, містить уривки з різних творів грецьких авторів. Значне місце в ньому займають Афанасієві відповіді, Стословець патріарха Геннадія, Премудрість Ісусова сина Сірахова та ін. Частину творів, що увійшли до Ізборника, перекладено безпосередньо з грецької мови, однак деякі уривки було взято з попередніх київських перекладів, зокрема із Ізборника 1073 року.

Переписав книгу «грішний Іоанн», про що свідчить його приписка (він також вказав рік написання). Однак він був не просто писарем, а редактором-упорядником, що прагнув полегшити читачам розуміння філософських понять. Беручи до уваги його роботу над спрощенням стилістики та

підбором текстів, Ізборник 1076 року вважають пам'яткою східнослов'янської редакції. Лексика збірки насичена східнослов'янізмами.

9. Ізборник Святослава 1076

МСТИСЛАВОВЕ ЄВАНГЕЛІЄ (1117)

З книжкових пам'яток 12 ст. найбільш відоме Мстиславове Євангеліє, переписане близько 1117 р. Книга написана на 213 аркушах. Її тексти прикрашено художніми заставками та ініціалами, розмальованими різними фарбами. Початкові слова читань написані розчиненим золотом. На окремих аркушах вміщено зображення євангелістів. З приписки до Євангелія відомо, що його переписав Олекса, а золотом писав майстер Жаден. Мстиславове Євангеліє написано було в Києві на замовлення Мстислава Володимировича, сина великого князя київського Володимира Мономаха.

10. Мстиславове Євангеліє (1117)

„СЛОВО ПРО ЗАКОН І БЛАГОДАТЬ“

МИТРОПОЛИТА КИЇВСЬКОГО ІЛАРІОНА (1037–1050)

«Слово про закон і благодать» — визначний твір красномовства Київської Русі. Написане між 1037–1050, правдоподібно священиком (пізніше митрополитом) Іларіоном, це «Слово» стверджує самостійність Руської держави і церкви, заперечує повноваження Візантії щодо Києва. «Слово» підкреслює протилежність «закону» (давньої іудейської релігії) і «благодаті» (нової — християнської). Твір ділиться на 4 частини: у 1-й світова історія показана як історія Спасіння; у 2-й частині стверджується, що й нещодавно охрещений руський народ нарешті долучився до Благодаті Божої; 3-тя частина прославляє Володимира Святославича — володаря, котрий хрестив країну і за цей подвиг заслуговує церковного вшанування, яке гарантує йому вічну пам'ять; 4-та частина — це молитва про Благодать Божу та зміцнення у вірі. Деякі дослідники вважають, що назва «Слово про Закон

ГАЛИЦЬКЕ (ЄВСЕВІЄВЕ) ЄВАНГЕЛІЄ (1144)

Євсевієве (Галицьке) Євангеліє — перепис фрагментів тексту зі старослов'янського перекладу Євангелія від Іоанна, виконаний для церкви святого Іоанна поповичем Євсевієм. Знайдене в селі поблизу Молдови.

Галицьке Євангеліє — одна з найдавніших пам'яток Київської Русі. Написане уставом на пергаменті. 1-228 аркуші писані в давньому Галичі у період від 1 жовтня по 19 листопада 1144 (про це є дописка на 228 аркуші), а решта — 32 аркуші — там же в 12-13 столітті. Видано Галицьке Євангеліє 1882-1883 рр. архимандритом Амфілохієм. Галицьке Євангеліє має срібну шкіряну оправу і 260 пергаментних аркушів.

12. Галицьке (Євсевієве) Євангеліє (1144)

РУСЬКА ПРАВДА

13. Руська правда

ди Руської Правди помітні також у працях та правничих збірниках інших слов'янських народів, зокрема польських статутах короля Казимира в 14 ст. та інших.

Руська Правда є важливим історичним джерелом, яке допомагає дослідникам відтворити діяльність адміністративного княжого апарату, виявляти нюанси суспільного розширення, досліджувати вияви фінансових операцій, стежити за технікою управи ріллі, господарським знаряддям та врожаєм. Руська Правда становить важливе джерело для пізнання найдавніших норм українського звичаєвого права, а згодом княжого законодавства і судових вироків, вона мала безпосередній вплив на всі пам'ятки литовсько-руської доби, а зокрема на Судебник Казимира Ягеллончика 1468 і Литовський Статут (1529, 1566, 1588). За посередництвом Литовського Статуту норми Руської Правди вміщені також у найвизначнішій пам'ятці українського права гетьманської доби «Права, по которымъ судится малоросійській народъ» (1743). Сліди

ГАЛИЦЬКО-ВОЛИНСЬКИЙ ЛІТОПИС

Галицько-Волинський літопис — літопис XIII століття, присвячений історії Галичини і Волині. Зберігся в Іпатіївському літописному зведенні. Охоплює події 1201—1292 років. Вважається головним джерелом з історії Галицько-Волинського князівства.

15. Галицько-Волинський літопис

СЛОВО ПРО ПОХІД ІГОРІВ

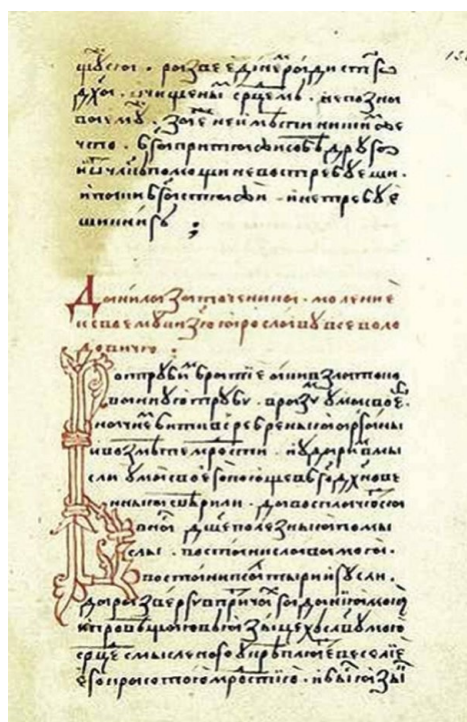
Слово о полку Ігоревім — відома пам'ятка літератури стародавньої Русі, героїчна поема кінця XII ст, одна з найвідоміших пам'яток давньоруської літератури. В основі сюжету — невдалий похід руських князів на половців новгород-сіверського князя Ігоря Святославича в 1185 році. «Слово» було написано в кінці XII століття, невдовзі після описуваної події (часто датується тим же 1185 роком, рідше 1-2 роками пізніше). Перейняте мотивами слов'янської народної поезії з елементами язичницької міфології, за своєю художньою мовою та літературною значущістю «Слово» стоїть у ряді найбільших досягнень середньовічного епосу.

16. Слово про похід Ігорів

МОЛЕНІЄ ДАНИЛА ЗАТОЧНИКА

«Моленіє Данила Заточника» — «Моління» або ж «Слово» Данила Заточника — видатна пам'ятка світової культурної спадщини, один з найцікавіших та найзагадковіших серед світських літературно-публіцистичних та суспільно-історичних творів давньої української писемності. Словниковий матеріал пам'ятки, особливості її змісту та багато інших ознак дають можливість припустити, що батьківщина твору знаходилася в межах Південної Русі. Найвірогідніше, це м. Переяслав (руський або Київський, нині м. Переяслав-Хмельницький Київської обл.), що має стосунок до Києво-Галицької книжної культури. Твір було адресовано новгородському князеві Ярославові Всеволодовичу. Написано цей твір, скоріш за все, в XII—XIII ст., проте він зберігся лише у пізніших копіях. Раніше «Моленіє» вважалося проханням гаданого автора Данила Заточника. За новими дослідженнями — це літературна форма. Твір Данила Заточника має глибокий філософський і суспільно-політичний смисл. Данило сміливо проголошує абсолютний пріоритет розуму над фізичною силою, знання над хоробрістю, мудрості над войовничістю.

17. Моленіє Данила Заточника

ПЕРЕСОПНИЦЬКЕ ЄВАНГЕЛІЄ (1556-1561)

Пересопницьке Євангеліє – визначна рукописна пам’ятка староукраїнської мови та мистецтва XVI століття. Один із перших українських перекладів канонічного тексту Четвероєвангелія. Символ української нації, на якому **українські президенти** присягають на вірність державі, кладучи руку на це Євангеліє та Конституцію України.

18. Пересопницьке Євангеліє (1556-1561)

Політична карта України

Офіційна назва — Україна.

Дата утворення — 24 серпня 1991.

Державний устрій — унітарна демократична держава.

Форма влади — парламентсько- президентська республіка.

Глава держави — президент (обирається на п'ятирічний термін на загальнодержавних виборах).

Законодавча влада — парламент.

Виконавча влада — президент, уряд.

Площа — 603 548 км².

Населення — 43 733 762 осіб станом на 1.7.2020 (з урахуванням окупованого Криму).

Географічне розташування — держава, розташована в Східній і в Центральній Європі, у південно-західній частині Східноєвропейської рівнини.). Найбільша за площею країна з тих, чия територія повністю лежить у Європі. Межує з Республікою Білорусь на півночі, Польщею, Словаччиною й Угорщиною — на заході, Румунією та Республікою Молдова — на південному заході, Російською Федерацією на сході та північному сході. На півдні та південному сході омивається Чорним та Азовським морями.

Столиця — Київ (населення приблизно 3 млн.).

Найбільша річка — Дніпро (2201 км).

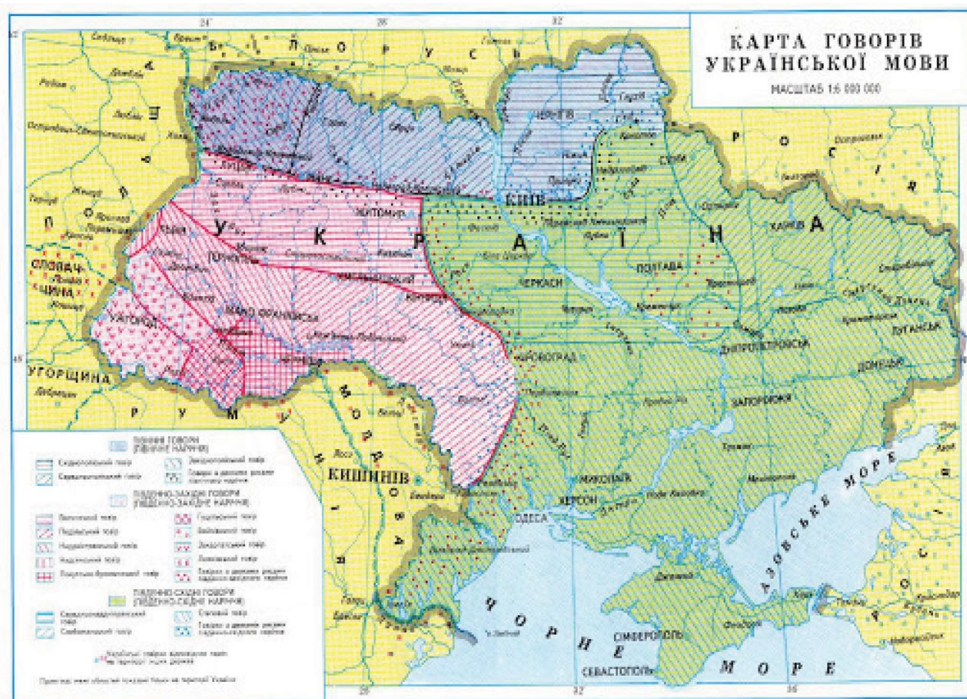
Найвища гора — Говерла (2061 м).

Державна мова — українська.

Державний гімн — «Ще не вмерла України і Слава, і Воля», слова Павла Чубинського, музика Михайла Вербицького.

Грошова одиниця — гривня.

Карта говорів української мови

3: Українська мова. Енциклопедія. Київ, 2000, 721 стр.

СЛОВНИЧОК ОСНОВНИХ ПОНЯТЬ

/

РЈЕЃНИК ОСНОВНИН РОЈМОВА

АДВЕРБИЈАЛИЗАЦІЯ / ADVERBIJALIZACIJA (POPRILOŽENJE) – prijelaz punoznačnih, promjenjivih riječi u priloge. U priloge najčešće prelaze imenice i pridjevi, nešto rjeđe brojevi, zamjenice i glagoli. U adverbijalizaciji se događa niz promjena u značenju i gramatičkoj strukturi riječi. Adverbijalizacija se odvija na nekoliko načina, a najčešće leksikalizacijom prijedložnih izraza: *зверху, зозла, вниз, усередину, вгору, навик, надвоє*, ili prelaskom samih padežnih oblika promjenjive riječi u prilog: *бігом, віками, гарно, добре, хором*.

АНАЛОГІЯ / ANALOGIJA – način tvorbe jezičnog oblika prema modelu drugog oblika. Prilagodba oblika prema nekom obilježju. Може се заснивати на: 1. prijenosu strukturalnih osobitosti neke jezične jedinice na drugu; 2. prilagodbi oblika; 3. prijenosu odnosa iz jedne skupine jezičnih jedinica na drugu. Analogija pogoduje unifikaciji u jeziku, ukidajući i nivelirajući razlike fonetskih oblika koji se tvore pri dekliniranju određene riječi i uvjetovani su djelovanjem fonetskih zakona.

АНАФОРИЧНИЙ / ANAFORIČKI – anaforička riječ: svaki leksički element koji ponavlja značenje osobe ili stvari koja je prije imenovana. Ovisnost interpretacije iskaza o drugom iskazu koji se ranije pojavio u tekstu. Taj se iskaz naziva antecedent (ako se pojavio prije anaforičkog iskaza), ili poscedent (ako se pojavio nakon njega). Često se njime označava riječ koja se odnosi na ranije izgovorenu ili napisanu riječ.

АНАФОРИЧНИЙ ЗАЙМЕННИК / ANAFORIČKE ZAMJENICE – upotreba odgovarajuće zamjenice umjesto imenice, pridjeva ili priloga koji su izrečeni prije. U anaforičke zamjenice svrstavaju se pokazne i odnosne zamjenice, povratna zamjenica i osobne zamjenice u 3. osobi.

АСИМІЛЯЦІЯ / ASIMILACIJA – termin u fonetici koji se odnosi na utjecaj jednog glasovnog segmenta na artikulaciju drugog, tako da ti glasovi postaju sličniji ili istovjetni. Proučavanje asimilacije (i njezine suprotnosti, disimilacije) predstavlja važan dio historijske lingvistike. Asimilacija nastaje među zvukovima iste vrste (samoglasnici sa samoglasnicima, suglasnici sa suglasnicima). Може бити потпуна или djelomična. Prema smjeru utjecaja može biti progresivna i regresivna. Utjecati jedni na druge mogu susjedni zvukovi (kontaktna asimilacija), ali i udaljeniji zvukovi (diskontaktna). Razlikuje se nekoliko vrsta asimilacija. Ona može biti prema načinu i mjestu tvorbe, palatalnosti, zvučnosti (kod suglasnika), prema redu, visini, labijalnosti (kod samoglasnika).

АСТЕРИСК / ASTERISK (грч. ἀστέρισκος) – znak zvjezdice koji se u filološkim tekstovima stavlja ispred hipotetskih, rekonstruiranih ili mogućih oblika, onih koji nisu zabilježeni u tekstovima, a za koje se pretpostavlja da su mogući

na osnovi poznatih podataka i lingvističkih zakona. Nalazi se već u grčkim i latinskim kodeksima kasnijeg doba.

АФІКС / АFIKS – morfema koja ima gramatičko značenje. Dije se na tvorbene, koji se nalaze unutar osnove i mogu biti: prefiksi, sufiksi, interfiksi, postfiksi, ovisno o mjestu u odnosu na korijen; i oblične (nastavke).

БОЙКІВСЬКИЙ ГОВІР / BOJKIVSKI GOVOR – sjevernokarpatiski govor, jedan od arhaičnijih govora karpatske skupine jugozapadnog narječja. Fonetski sustav karakteriziraju sljedeće bitne osobine: razlike u naglašenom i nenaglašenom samoglasničkom trokutu (šestofonemni naglašeni vokalizam; nenaglašeni vokalizam, pozicijski ispred slogova s visokim samoglasnikom ne razlikuje [o] : [u]; u nenaglašenim slogovima čuva se razlika [e] : [y]); [l] nakon samoglasnika na kraju sloga u nizu govora dosljedno prelazi u [j] (*віу* – “вил”, *ореу* – “орел”); nakon dvousnenih suglasnika nema epentetskog zvuka [l] (*л'убіу, ўхоніу*), gubi se intervokalni j, ponekad i na kraju riječi (*моа* «моя», *злы* «злий»). Gramatičke su osobitosti bojkivskoga govora: složeni oblici budućeg vremena *буду ходити* prevladavaju, iako se susreće i *буду ходиу*; oblici prošlog vremena: *мауім, знауім*; u dativu, genitivu i akuzativu zamjenica postoje enklitički oblici (*н'а, т'а, ми, ти: ўа т'а л'убіу, дау н'а, буу т'а*); kod pridjeva u nominativu i akuzativu množine postoje nestegnuti oblici (*добрийі, злийі*), složeni brojevi tvore se oblicima za jedinice ispred desetica (*два дваду'ат' – 22, три сорок – 43*); u leksiku postoji puno arhaičnih naziva.

ВИПАДНІ ГОЛОСИ / NEPOSTOJANI SAMOGLASNICI – samoglasnici koji ispadaju u korijenu ili sufiksu kod paradigme ili tvorbe, odnosno mijenjaju se s nulnim zvukom. U suvremenom ukrajinskom jeziku takvi su samoglasnici o, e: *сон – сну, кусок – куска, день – дня, серпень – серпня*; u hrvatskom jeziku takav je samoglasnik a: *сан – снови, дан – дnevни, српанј – српња*. Nastanak nepostojanih samoglasnika rezultat je promjena poluglasova koji su se u jakoj poziciji vokalizirali i prelazili u prave samoglasnike (u ukrajinskom u o, e; a u hrvatskom u a), a u slaboj su poziciji nestajali, tj. prelazili u nulni zvuk.

ВСТАВНІ ФОНЕМИ, ЕПЕНТЕТИЧНІ / EPENTETSKI FONEMI – pojava neetimološkog zvuka između dva druga zbog lakšeg prijelaza među artikulacijama raznih zvukova: npr. ukrajinskom jeziku epentetski samoglasnik e je u krajnjim skupinama suglasnika: *земель* (< земля), *вітер* (< вѣтръ).

ГАПЛЮЛОГІЯ / HAPLOLOGIJA – pojednostavljivanje sloga riječi kroz disimilativno ispadanje jednog od dva susjedna bliska po zvučanju sloga, kao tragikomedija – tragikokomedija, mineralogija – mineralologija, morfonologija – morfofonologija. Zanimljivo je da se sama riječ „haplogologija“ ne podvrgava haplogologiji.

ГЕНЕАЛОГІЧНА КЛАСИФІКАЦІЯ МОВ / GENEALOŠKA KLASIFIKACIJA JEZIKA – klasifikacija jezika koja u osnovi ima princip srodnosti. Bazira se na postojanju regularnih sistemskih fonetskih, gramatičkih i leksičkih srodnosti koje se regularno ponavljaju u srodnim jezicima. Srodni jezici

nastali su diferencijacijom dijalekata jednog prvobitnog jezika koji se naziva prajezik ili jezik-osnova. Srodni jezici dijele se na podskupine, skupine, porodice, potporodice.

ГІАТУС, ЗІЯННЯ / HIJAT, ZIJEV – spoj dva ili više samoglasnika u jednoj riječi ili na granici riječi: *aorta, radio, kakao*.

ГЛАГОЛИЦЯ / GLAGOLJICA – slavensko pismo koje je nastalo u drugoj polovini IX. st. Većina znanstvenika smatra da ju je oko 863. godine stvorio prosvjetitelj i filozof Ćiril (svjetovno ime Konstantin), za potrebe prvog slavenskog pisanog jezika – staroslavenskog. Nesumnjiva je veza većine slova glagoljice s grčkom grafikom. Bez obzira na to, glagoljica se smatra originalnim grafičkim sustavom. Za novi slavenski pisani jezik Ćiril nije koristio već gotova grčka ili latinska slova, nego je stvorio karakteristične znakove. Kao sustav znakova glagoljično je pismo idealno odgovaralo slavenskom fonološkom sustavu IX. st. Principi glagoljice u potpunosti su sačuvani u ćirilici. Najstariji sačuvani glagoljički tekst – Kijevski glagoljički listići – datira s kraja IX., početka X. st. Prvobitno se glagoljica proširila u mjestima u kojima su djelovali Ćiril i Metod, tj. u Moraviji i Panoniji. Njihovi su učenici protjerani iz tih krajeva nakon Metodove smrti (885.). Sa sobom su donijeli glagoljičku pismenost na jug, na teritorij suvremene Bugarske i Makedonije gdje se glagoljicom pisalo do XII. st. U Bugarskoj se razvio tip oble, okrugle glagoljice, a u Hrvatskoj – preko prijelazne poluoble – uglati tip. Poluobli tip sačuvan je u Bečkim listićima, na Bašćanskoj ploči, a obli tip u Mihanovićevevim ulomcima i u Grškovićeve odlomku. U Hrvatskoj se glagoljica koristila u pismu do početka XIX. st. Hrvatsko glagoljičko tiskarstvo nastalo je u XV. st. U Hrvatskoj se sačuvalo vrlo mnogo glagoljičkih spomenika. Najznačajniji su Bašćanska ploča, Vatikanski misal, Misal kneza Novaka, Rimsko evanđelje, četiri vrbnička brevijara i dva misala, Hrvojev misal; Vinodolski zakon, vrbnički i krčki zakoni, Istarski razvod.

ГОВІР / GOVOR – jedinica teritorijalne diferencijacije jezika. Općenitiji pojam govoru su dijalekti te narječja, koja su termin najviše razine.

“ГРАЖДАНСЬКИЙ” ШРИФТ / GRAĐANSKO PISMO – pismo koje se počelo primjenjivati u Rusiji u knjigama svjetovnog karaktera nakon reforme 1708. – 1710. godine umjesto dotadašnjeg staroruskog pisma temeljenog na ćirilici. Poluustavno pismo sa složenim pravopisom i brojnim titlama postalo je neprikladno za tiskanje znanstvenih izdanja, školskih priručnika, umjetničkih djela. U XVIII. st. građansko se pismo proširilo i na istočnu Ukrajinu koja je ulazila u sastav Ruskog imperija. Bilo je prilagođeno fonetskim zakonima ukrajinskog jezika. Posebno: slovo и, zajedno s ы, počelo je obilježavati samoglasnik prednje-srednjeg reda, srednje-visokog niza, slovo е obilježavalo je zvuk e nakon palatalnih samoglasnika, pa tako i ѣе, slovo ҃ pisali su tamo gdje je i koje od njega potječe. Veliko općekulturno značenje imalo je izlaženje 1886. “Malorusko-njemačkog rječnika” J. Želehivskog, koji je bio tiskan građanskim pismom na osnovi fonetskog principa pravopisa. Bio je nazvan želehivkom.

ГУЦУЛЬСЬКИЙ ГОВІР / GUCULSKI GOVOR – istočnokarpatski govor, jedan od arhaičnih govora galicijsko-bukovinske skupine jugozapadnog narječja. Specifikum govora čini realizacija posebnih fonema u jakoj i slaboj poziciji: u dijelu govora fonem [e] realizira se kao [ä] (*клән* “klen”, *сърце* “srce”, *беріза* “breza”); na mjestu etimološkog [o] u novim zatvorenim slogovima, osim tipične releksacije [i], javljaju se refleksi [и], [ы], [у], [ү] (*вин, вын, вун, літ. він; виз, вуз, літ. виз; мист, мўст, літ. міст*); dispalatalizacija u nizu pozicija, posebno na kraju riječi; prelazak [т'] u [к'], [д'] u [г'] (*к'ешко* “тяжко”, *тут* “дід”); asimilativne promjene suglasničkih skupina dn, tn, ln u nn, n (*передний - перенний, мелник - меник*). U dijelu govora postoji tendencija premještanja naglasaka na prvi slog, iako, u cjelini guculski govor ima slobodni naglasak. U morfologiji aktivno funkcioniraju oblici dvojine uz brojeve dva, tri, četiri (*дві йєблужи, три пїужи*); komparativ se tvori uz pomoć čestice *май* (*май здоровий, май крашчий*); kontrakcija nastavka -t u 3. l. j. sadašnjeg vremena (*вони знат, спиват*); oblici kondicionala mogu se tvoriti sklanjanjem čestice *би* i oblika prošlog vremena (*носиў биех, просиєлиє биєсє*). Pomoćni glagol nije leksikaliziran u postpoziciji s glavnim glagolom u budućem vremenu (*му хоудити ходити му, мєш робити і робити мєш*), a u prošlom se ne izostavlja (*сє ходили, ходили сє*).

ДАВНЬОКІЇВСЬКА МОВА / STAROKIJEVSKI JEZIK – Na cijelom teritoriju Kijevske Rusi zajednička su bila dva standarda: crkvenoslavenski i starokijeovski. Sve državne i svjetovne kulturne funkcije na cijelom teritoriju Kijevske Rusi odvijale su se na starokijeovskom pisano-standardnom jeziku. On je nastao na osnovi mjesnih jezičnih tradicija folklora, društveno-političke prakse i prema obrascima i jezičnim modelima staroslavenskog jezika. Imajući razuđen stil (pravni, ljetopisni, umjetnički), starokijeovski jezik funkcionirao je paralelno s crkvenoslavenskim. To je jezik zbornika zakona «*Ruska pravda*», ljetopisa «*Povist mynulyh lit*», a također «*Slova o polku Igorevim*», «*Povčannja Volodymyra Monomaha*». U raznim dijelovima Rusi taj se jezik postupno obogaćivao mjesnim leksičkim i stilskim osobitostima, s vremenom je postao osnovom formiranja ukrajinskog, bjeloruskog i djelomično ruskog jezika starog perioda. Prodiranje mjesnih razgovornih elemenata u crkvenoslavenski dovelo je do nastanka ukrajinske, bjeloruske i ruske redakcije crkvenoslavenskog jezika.

ДАВНЬОУКРАЇНСЬКИЙ ПЕРІОД / STAROUKRAJINSKI PERIOD – period u razvoju ukrajinskog jezika prema J. Ševaljovu od sredine XI. st. do XIV. st. Sačuvano je dosta tekstova toga perioda. Tekstovi nastali u XI. stoljeću: Ostromirovo evanđelje 1056./1057. g., Zbornik Svjatoslava 1073. g., Arhangeljsko evanđelje 1092. g., natpis na Tmutorokanskom kamenu 1068. g.; u XII. stoljeću: Mstislavovo evanđelje, oko 1117. g., Jurijivsko evanđelje, oko 1120. g., Galicijsko evanđelje 1144. g., Uspenski zbornik, nije поближе datiran; Slovo o polku Igorevim 1187. g.; na prijelazu XII. u XIII. st.: Vigoleksinski zbornik, Tipografsko evanđelje, Bečki oktoih, Bučacko evanđelje, Lavrski listići; XIII. st.: Galicijsko evanđelje 1266. – 1301. g.; Rus'ka pravda 1281. g., Galicijsko

evanđelje 1283. g.; XIV. st.: Polikarpovo evanđelje 1307.; Pandekti Antioha 1307. g.; Lavrentijevski popis ljetopisa 1377. g.

ДЕНАЗАЛІЗАЦІЯ / DENAZALIZACIJA – gubitak nazalne artikulacije, prelazak nazalnog samoglasnika u oralni. Odvijala se tijekom IX. i X. st. Rezultat denazalizacije bio je prelazak [ɔ] u [y], a [ɛ] u [a]: *zъbъ > зуб; *мѣсо > мясо. Denazalizacija [ɛ], [ɔ] dovela je do gubitka dva fonema u istočnoslavenskom vokalizmu i pojavu novog fonema [ä]. Također je uzrokovala gubitak razlikovne uloge nazalnost/nenazalnost. Tako se izgubila opozicija dvaju nazalnih samoglasnika prema devet nenazalnih. S druge strane, denazalizacija je izazvala pojavu novih aliteracija u ukrajinskom jeziku: /a/ - /n/ - /im/ *почати – почну – почин*; /a/ - /m/ - /im/ *жати – жму – зажим*; /a/ - /en/ *ім'я – імен*; /a/ - /m/ *взяти – візьму*; /y/ - /m/ - /im/ *дути – дму – надимати*. Denazalizacija je karakteristična za sve slavenske jezike osim poljskog.

ДИВЕРГЕНЦІЯ / DIVERGENCIJA – fonologizacija varijanata fonema u vezi s nestankom pozicijskih uvjeta, koji su uvjetovali određenu promjenu. U povijesti ukrajinskog jezika poznati su slučajevi kada su slabe pozicije postajale jakim a obrnuto. Posljedica divergencije jest i odnos samoglasnika i suglasnika. U XI. i XII. st., zbog nestanka poluglasova, promijenjen je cijeli sustav samoglasnika i suglasnika. Posljedica divergencije u ukrajinskom jeziku jest npr. nastanak dvaju različitih fonema, [o] i [i], iz fonema [o]: *кiнь / коня, мiг / могла*.

ДИСИМІЛЯЦІЯ / DISIMILACIJA – razjednačavanje suglasnika u granicama riječi. Može biti regresivna (promjena zvuka pod utjecajem idućeg) i progresivna (promjena zvuka pod utjecajem prethodnog). Regresivna je *кт < хт: кѣто < хто; чн < шн: ручникъ < рушник*. Progresivna disimilacija odvija se u suvremenom ukrajinskom jeziku u skupinama dva tjesnačna suglasnika: *сш, зш > шш > шч: вужчий, ближчий*. Disimilacija može biti kontaktna i diskontaktna.

ДИФТОНГ / DIFTONG (DVOGLASNIK) - termini koji se koriste u fonetskoj klasifikaciji vokalskih glasova na osnovi njihovog načina izgovora; odnose se na samoglasnik u kome postoji samo jedna opažljiva promjena kvalitete u slogu. Diftongacija je termin kojim se opisuje proces kada je monoftong postao diftong kao u slučajevima historijske ili dijalektalne promjene. Diftonzi se transkribiraju simbolima koji predstavljaju krajnosti samoglasničkih kretanja između dva položaja.

ДИФТОНГОЇД / DIFTONGOID –kvalitativno neistovrsni samoglasnik koji u svojem sastavu ima element, čija je artikulacija bliska osnovnom elementu npr. ukr. [ие] u riječi *ходить* [ходѣтиє].

ДІАЛЕКТ / DIJALEKT – sociokulturno definiran skup prepoznatljivih, zemljopisno ili društveno omeđenih jezičnih obilježja. Niža razina od dijalekta je govor, a nekoliko dijalekata čine narječje. Ponekad se primjenjuje za posebne jezične historijske etape kroz koje je neki jezik prošao, i u tom se kontekstu mogu koristiti termini «historijski» ili «vremenski» dijalekt.

ДРУГЕ ПОВНОГОЛОССЯ / DRUGO PUNOGLASJE – termin je uveo O. Potebnja. Tiče se diftonških skupina *тѣрт, тѣлт, тѣрт, тѣлт* (uglavnom ispred sloga

s poluglasom ъ, ili ъ u slaboј poziciji): *гѣрбѣ – гороб; тѣлкѣ – толок, тѣрнѣ – терен, вѣрбѣный – веребный*. U ukrajinskom jeziku drugo se punoglasje sačuvalo u riječima *терен*, dij. *толок, черег*.

ЕНКЛИТИКА / ENKLITIKA (ZANAGLASNICE, NASLONJENICE – riječ koja nema vlastitog naglaska već se izgovara kao fonetska cjelina s naglašenom prethodnom riječju. U hrvatskom jeziku enklitike mogu biti glagolske, a to su nenaglašeni oblici prezenta i aorista glagola *biti* (*sam, si, je, smo, ste, su; bih, bi, bi, bismo, biste, bi*) i htjeti (*ću, ćeš, će, ćemo, ćete, će*) ili zamjениčke (*me, te, se, nas, vas, ga, ju, je, ih, mi, ti, si, nam, vam, mu, joj, im, њ*). Osim toga, enklitika je i čestica *li*. Zamjениčke enklitike *nas* i *vas* oblički se podudaraju s naglašenim likovima, usp. *On nas/vas je pozvao* prema *Nas je pozvao, a vas nije*. Nenaglašeni oblici aorista pomoćnoga glagola *biti* mogu se deenklitizirati pa tada mogu dolaziti i na početak rečenice, npr. *Bi li sutra došao, Biste li nas saslusali*. Od ostalih glagolskih enklitika na početak rečenice može još samo doći *je*, npr. *Je li već kasno?* Zamjениčke enklitike koje su postojale još u staroukrajinskom u oblicima dativa *МИ, ТИ, СИ, НЫ, ВЪ* počele su nestajati u XIV. i XV. st. Glagolske enklitike s vremenom su izgubile paradigmu te su uglavnom nestale. Danas se smatraju česticama. U tvorbi složenih glagolskih oblika koristi se oblik nekadašnjeg 2. lica jednine aorista od glagola *быти: бу*. U suvremenom ukrajinskom jeziku glagolske i zamjениčke enklitike postoje samo u dijalektima u kojima su sačuvalе i djelomičnu paradigmu.

ЕТИМОЛОГИЯ / ETIMOLOGIJA – dio lingvistike koji se bavi proučavanjem podrijetla i povijesti riječi ili morfema. U etimološkim istraživanjima koristi se poredbeno-povijesna metoda, koja se bazira na činjenici da se fonetska struktura i značenje riječi tijekom dugog vremena postojanja jezika postupno mijenjaju. Etimološka analiza riječi počinje od utvrđivanja činjenice je li ona naslijeđena u jeziku ili je posuđena od nekog susjednog jezika. Riječi naslijeđene po pravilu ulaze u skup više ili manje široke etimologije i tvorbena gnijezda danog jezika, koja imaju fonetske paralele u srodnim jezicima. Unutar etimoloških i tvorbenih gnijezda jezika, posuđenice imaju izoliranu poziciju. Etimologija je osnovni izvor činjenica o složenoј povijesti formiranja leksičkog korpusa jezika. S druge strane, rezultati etimoloških istraživanja daju informacije o načinu života, duhovnoj i materijalnoj kulturi naroda, tj. o činjenicama koje nisu sačuvane u pisanim dokumentima.

ЗАКОН ВІДКРИТОГО СКЛАДУ / ZAKON OTVORENOG SLOGA – zakon po kojem su se zvuci unutar sloga razmještali po principu uzlazne zvučnosti. Na kraju sloga mogao je stajati samo slogotvorni fonem, samoglasnik ili sonant r, l. Po S. Bernsteinu još se u ranom praslavenskom opaža priprema terena za kasniju pojavu tendencije ka pojačanoј zvučnosti. Proces otvaranja sloga započinje tijekom druge etape praslavenskog perioda i traje do početka izdvajanja posebnih slavenskih jezika. Tendencija je bila postizanje uzlazne zvučnosti preoblikovanjem formalne strukture riječi, tako da se slog završava samoglasnikom. Proces se odvijao u etapama. Tako otvoreni slog postaje obrazac praslavenske fonetike.

ЗАКОН СКЛАДОВОГО СИНГАРМОНІЗМУ / ZAKON SLOGOVNOG

SINHARMONIZMA – zakon koji je zahtijevao slaganje po principu istovrsnosti artikulacije: palatalizirani suglasnici spajali su se sa samoglasnicima prednje artikulacije, nepalatalizirani – sa samoglasnicima neprednje artikulacije.

ЗАКРИТИЙ СКЛАД / ZATVORENI SLOG – slog koji završava na neslogotvorni suglasnik

ЗАНЕПАД ЗРЕДУКОВАНИХ / NESTANAK POLUGLASOVA – u IX. i X. st. nastaju promjene u distribuciji poluglasova: gubitak (slabljenje i nestajanje) reduciranih samoglasnika u slaboj poziciji i prijelaz (duljenje) u pune samoglasnike u jakoj poziciji. Nestanak poluglasova izazvao je niz fonetskih promjena u slavenskim jezicima.

ЗУМОВЛЕНІ ЗВУКОВІ ЗМІНИ / UVJETOVANE GLASOVNE PROMJENE

– one promjene koje nastaju pod utjecajem različitih uvjeta kao što su položaj glasa u riječi ili u rečenici, blizina ili susjedstvo glasova koji na njega djeluju. Takva je promjena npr. obezvučenje zvučnih suglasnika do kojega dolazi asimilacijom ili disimilacijom, sažimanjem. Razlikuju se od spontane glasovne promjene s kojom zajedno tvore skupinu historijskih ili tradicionalnih glasovnih promjena.

ІСТОРИЧНІ ЧЕРГУВАННЯ / HISTORIJSKE PROMJENE

– glasovne promjene koje su uvjetovane historijskim razlozima, koje više ne postoje u suvremenom jeziku. Posljedica su fonetskih promjena koje su se odvijale u nekom od perioda razvoja jezika. Najranije historijske promjene samoglasnika nastale su još u predslavenskom razdoblju kao rezultat kvalitativnih i kvantitativnih osobina indoeuropskih te praslavenskih monoftonga i diftonga (npr. e-o, naglašeno e u praslavenskim glagolima obilježavalo je jednokratnu, kratkotrajnu radnju – nenaglašeno o u glagolima koji su imali značenje trajne, ponavljane radnje: *везти* – *возити*, *нести* – *носити*). Najstarije promjene suglasnika, koje su svojstvene svim slavenskim jezicima, bile su promjene još u praslavenskom jeziku velarnih k, g, h u meke frikative č, ž, š. U suvremenom ukrajinskom jeziku povijesne promjene mogu pripadati živim produktivnim elementima morfologije, ako su neophodan element tvorbe. Tako one objedinjavaju novostvorene riječi i oblike ili mogu biti prisutne u starim oblicima i nisu obvezne za novostvorene oblike.

КІЛЬКІСНІ ЧЕРГУВАННЯ / KVANTITATIVNE PROMJENE

– kvantitativne promjene, promjene su istih fonema po mjestu tvorbe, ali različitih prema duljini trajanja (npr. *ī*/*ī*, dugog i kratkog samoglasnike iste kvalitete, ali različite duljine).

КИРИЛИЦЯ / ĆIRILICA

– jedan od najstarijih sustava slavenskog pisma. Dobila je ime po tvorcu slavenske pismenosti Ćirilu. Najvjerojatnije je ćirilicu sastavio krajem IX., početkom X. st. Ćirilov učenik, Kliment Ohridski. Stara ćirilica imala je 24 znaka te 12 posebnih znakova za obilježavanje karakterističnih zvukova slavenskog fonetskog sustava. Od danas poznatih ćirilčnih tekstova najstariji je natpis iz 931. na kamenu samostana kraj sela Krepča u Bugarskoj. Najstariji je pergamentni ćirilčni rukopis Savina knjiga s kraja X. ili početka XI. st.

КОЙНЕ / KOINE – u III. st. pr. n. e. razvija se zajednički helenski jezik – koine. Danas se tim terminom označava svaki zajednički, i to govorni jezik koji je nastao iz nekoliko narječja.

КОНВЕРГЕНЦІЯ / KONVERGENCIJA – stapanje, sjedinjavanje, približavanje. 1. jezična konvergencija, dijalekatska konvergencija – integracija, stapanje, približavanje dijalekata; 2. konvergencija glasova – stapanje različitih starijih glasova u jedan: npr. њ і е > е.

ЛЕМКІВСЬКИЙ ГОВІР / LEMKIVSKI GOVOR – zapadnokarpatiski govor, jedan o arhaičnih govora karpatske skupine jugozapadnog narječja. Smješten je na krajnjem zapadu ukrajinskog etnojezičnog areala, u zapadnom dijelu Zakarpatske oblasti, u istočnoj Slovačkoj te na jugu Poljske. Nastajao je u razdoblju od XIV. do XVI. st. kao posljedica migracija. Trajni i intenzivni kontakti lemktivskog govora sa zapadnoslavenskim dijalektima uvjetovali su pojavu mnogih specifičnih obilježja. Jedna od osnovnih osobina lemktivskog govora jest fiksirani naglasak na predzadnjem slogu. Izuzetak su istočni govori sa slobodnim naglaskom. Naglašeni vokalizam ima nekoliko tipova strukture koji variraju od šestočlanog do osmočlanog sustava. Osobitost je razlikovanje [e] : [ы] koje potječe od stare opozicije [i] : [ы]; prisustvo refleksa starih [o], [e] u novim zatvorenih slogovima kao [y̯], prisustvo labijaliziranog [ы°]. Osobitost nenaglašenog vokalizma je ukanje – prelazak [o] u [y°]. U sustavu suglasnika najbitnije osobitosti svode se na realizaciju obilježja palatalnosti, a manje zvučnosti. U važne se morfološke osobitosti ubrajaju: stari nastavak -и u nom. mn. imenica m. r. (*нарібци, воїаци*); u instr. jedn. pridjeva i zamjenica često se fiksiraju nastavci dvojine –ма (*тыма, більыма, котрыма*), složeni oblici budućeg vremena glagola tvore se najčešće od glagola *бути* i participa preterita glavnog glagola (*буду робув*), rijetko od tog pomoćnog glagola i infinitiva (*будеме віізати*), prisutna je tvorbenička čestica да umjesto де (*дакто, дакому*), prijedlozi k te varijante *ік, і, іг, ку, гу* (*к лісу, гу нам*), пред, през «kroz» (*през готар* “через межу”).

МІЖЧАСТИНОМОВНА ОМОНИМІЯ / UNUTARJEZIČNA HOMONIMIJA – riječi ili njihovi gramatički oblici koji su, čuvajući semantičke veze, dobili različita gramatičko-kategorijalna značenja (*добро* – pridjev s. r. jd. i prilog; *добре* – pridjev s. r. jd. i prilog). Danas se razlika među takvim riječima potpuno izgubila i vidljiva je samo iz konteksta.

МОНОФТОНГІЗАЦІЯ / MONOFTONGIZACIJA – promjena diftonga u monoftong ili u jednostavan samoglasnik. U praslavenskom su postojali samoglasnici koji su bili sačinjeni od dva samoglasnika, a činili su jednu naglasnu cjelinu. U većini su slavenskih jezika, pa tako i u ukrajinskom, nestali.

НАЗАЛІЗАЦІЯ / NAZALIZACIJA – prijelaz oralnoga glasa u odgovarajući nazalni glas. U nizu jugozapadnih govora ukrajinskog jezika, posebno u karpatskim i nekim susjednim govorima, postoji specifičan poluotvoren nazal zadnjeg reda [ŋ], koji se izgovara u poziciji ispred [k] i [r]: *годі́нка, скл'а́нка, співа́нка*.

НАПРУЖЕНИ ГОЛОСНИ / NAPETI SAMOGLASNICI – reducirani su samoglasnici bili u posebnoj poziciji ako su stajali ispred *ŷ* (*i*). Još u praslavenskom su se poluglasovi u takvoj poziciji promijenili u samoglasnike *bi* i *i*, koji su se razlikovali od samoglasnika drugog porijekla time što su bili znatno kraći. Samoglasnici *bi* i *i* nastali iz *ɔ* i *o* ispred *ŷ* nazivaju se reducirani, a samoglasnici *ɔ* i *o*, iz kojih su nastali takvi *bi*, *i*, nazivaju se napeti.

НАРИЧЧЯ / NARJEČJE – najviša jedinica teritorijalne diferencijacije narodnoga govora, koja čini skup bliskih dijalekata. Strukturne osobine dijalekata, koje ulaze u sastav narječja, jasno diferenciraju jedno narječje u odnosu na ostala. Teritorij rasprostranjenosti narječja omeđuju izoglose integralne za sve ili većinu dijalekata određenoga govora. Ukrajinski se jezik sastoji od tri narječja: sjevernog (poljiskog), jugoistočnog i jugozapadnog. Narječja su međusobno razdvojena prijelaznim govorima.

НЕСКЛАДОВИЙ ГОЛОСНИЙ ЗВУК / NESLOGOTVORNI SAMOGLASNIK – samoglasnik koji ne može biti nositelj sloga, tj. fonem koji je izgubio samoglasničku funkciju (primjerice vokalsko [ɾ] u istočnoslavenskim jezicima).

НОСОБИ ГОЛОСНИ / NAZALNI SAMOGLASNICI – samoglasnici kojima u artikulaciji zračna struja prolazi kroz nosnu šupljinu. U praslavenskom su postojala dva takva samoglasnika, a postojali su i u protoukrajinskim govorima krajem IX., početkom X. st. U većini slavenskih jezika nazalni su samoglasnici nestali.

ПАЛАТАЛІЗАЦІЯ / PALATALIZACIJA – prelazak nepalatala u palatal. Dijakronijska palatalizacija vrsta je glasovne promjene, proces umekšavanja nenepčanih suglasnika. Razlikuju se tri palatalizacije koje su nastale kao posljedica kronološki raznih procesa uzajamne asimilacije u slavenskim jezicima.

ПІВДЕННО-ЗАХІДНЕ НАРИЧЧЯ / JUGOZAPADNO NARJEČJE – objedinjuje stare raznovrsne dijalekte koji se i međusobno razlikuju, a razlikuju se i od dijalekata ostalih narječja. Složene povijesne okolnosti, koje su obuhvatile područje na koje se ovo narječje proširilo od doba Kijevske Rusi pa do sredine XX. st. – prije svega postojanje dugotrajnih administrativnih granica, podjela teritorija na kojem je narječje rasprostranjeno između različitih država, intenzivni utjecaji različitih jezika – rezultirale su velikom dijalektalnom diferencijacijom ovoga narječja. U njemu se razlikuju tri skupine dijalekata: 1. volynsko-podiljska, koja objedinjuje volynski i podiljski dijalekt; 2. galycko-bukovynska, koja objedinjuje naddnistr'janskyj, pokutsko-bukovynskyj, guculskyj i nadsjanskyj dijalekt; 3. karpatska objedinjuje bojkivskyj, zakarpatskyj i lemkiivskyj dijalekt. Vrlo je malo osobina koje zaista karakteriziraju sve govore ovoga narječja. Fonetske osobine: stari *ѣ* se i u naglašenoj i u nenaglašenoj pozicije reflektira kao *i*; prisutnost jakog ukanja, prelaska nenaglašenog *o* u *u* (*голубка, кужух*); u nenaglašenoj poziciji jako približavanje i i *y* (*живé, вислó*); obezvučenje suglasnika na kraju riječi i ispred bezvučnih suglasnika; nepostojanje redupliciranih suglasnika kod

imenica s. r. (*жит'а > жит'а, жит'е*); na mjestu starih skupina ръ, лъ, рь, лъ -ир-, -ил-, -ер-, -ел-, -ыр-, -ыл- (*кєрниц'а, кьрв'авий, гил'ати*). Neke od zajedničkih morfoloških osobina: fleksija -оў, -еў na mjestu starih -оју, -еју, te također fleksije -om u instr. jedn. imenica ž. r. te srodnih pridjeva, brojeva i posebnih zamjenica (*рукоіу > рукоў, рук'ом; мн'оіу > мноў, мном; земл'еіу > земл'еў*), čuvanje u mnogim govorima refleksa starih nastavaka dat. i lok. u mn. imenica m. r. -om, -im, -oh, -ih (*сином, брат'им, на синых, на брат'их*); čuvanje starih enklitičnih oblika osobnih i povratne zamjenica u dat. i instr. jedn. *мі, ми, ти, ти, си, м'а, т'а, с'а*; čuvanje starih osobnih oblika glagola 1. i 2. l. jed. mn. prošlog vremena (*носив'єм, носилам, носили смо, носили сте*).

ПІВДЕННО-СХІДНЕ НАРІЧЧЯ / JUGOISTOČNO NARJEČJE – jedno od tri narječja ukrajinskog jezika. Čine ga tri dijalekta: sredn'onaddnopr'janskyj, slobožanskyj i stepovyj. Samo je prvi od njih govor stare formacije, a druga dva stvorena su kasnije. Ima izrazitu sjevernu dijalekatsku osnovu. Slobožanskyj i stepovyj nastali su kao posljedica preseljenja i doseljavanja tijekom XVI. – XVIII. st. Jugoistočno narječje konačno se formiralo tek u XIX. i XX. st. Govorima ovog narječja govore potomci Ukrajinaca na Kubanu, Dalekom istoku, u Sibiru, Kazahstanu, Kirgistanu... Vrlo se malo razlikuje od standardnog ukrajinskog jezika na svim jezičnim razinama. Možda su najveće razlike u leksiku jer u govorima ovog narječja ima puno rusizama, turcizama, bugarizama, posuđenica iz romanskih jezika.

ПОВНОГОЛОССЯ / PUNOGLASJE – pojava skupina -oro-, -olo-, -ere- na mjestu praslavenskih diftonga or, ol, er, el između suglasnika (na mjestu *tor̥t, tolt, ter̥t, tel̥t*). Javlja se u ukrajinskom, kao i u ostalim istočnoslavenskim jezicima. Npr. *в'орон, стор'она, з'олото, б'ерег, бер'еза, молоко, пол'он*. Još su u prasl. sonanti r, l u diftonzima *tort, tolt, tert, telt* postali slogotvorni. U istočnoslavenskim jezicima sonanti su izgubili samoglasničku ulogu te se u takvim skupinama nakon njih počeo pojavljivati poluglas, koji se kasnije razvio u puni samoglasnik.

ПОЛІСЬКЕ (ПІВНІЧНЕ) НАРІЧЧЯ / POLJSKO (SJEVERNO) NARJEČJE – jedno od tri narječja ukrajinskog jezika. Dijeli se na tri dijalekta: shidnopol'iske, sredn'opol'iske, zahidnopol'iske. Iako se međusobno razlikuju, imaju neke zajedničke osobine: različite refleksacije starih *ę, ę (ǫ), o i e* u naglašenim i nenaglašenim pozicijama. Na morfološkoj razini najočitiji su kratki oblici pridjeva nom. jedn. m. r. Postoji niz prijelaznih ukrajinsko-bjeloruskih govora koji čine sjevernu granicu pol'iskog narječja.

ПРАСЛОВ'ЯНСЬКА (СПІЛЬНОСЛОВ'ЯНСЬКА) МОВА / PRASLAVENSKI JEZIK – poredbenim metodama donekle je rekonstruiran prajezik iz kojega su se fonetskom, morfološko-sintaksnom i semantičkom diferencijacijom razvili današnji slavenski jezici i njihovi dijalekti. Smatra se da se praslavenski jezik govorio u III. – II. st. p. n. e. na području sjeverno od Karpata. U okviru ie. jezika praslavenski jezik pripada satem skupini; najbliži mu je starobaltički s kojim je nekada činio tzv. baltoslavensku zajednicu. Za samostalan razvitak praslavenskog jezika najznačajniji je bio proces

preoblikovanja slogovne građe riječi prema zakonu otvorenih slogova, prema kojemu su svi slogovi morali završavati jednostavnim vokalom. Kao posljedica djelovanja zakona otvorenih slogova došlo je do čitavog niza fonetskih promjena kao što je otpadanje krajnjih suglasnika, asimilacija i redukcija nekih suglasničkih skupina, monoftongizacija diftonga, nastanak nazalnih samoglasnika, metateza skupina or-ol pred suglasnikom na početku riječi... Kako je praslavenski jezik bio zajednički govorni jezik svih Slavena, često ga nazivaju i općeslavenskim, protoslavenskim, davnoslavenskim jezikom. Fonetski sustav praslavenskog jezika razvio se na osnovi fonetskog sustava praindoeuropskog jezika.

ПРОТЕЗА / PROTEZA – neetimološki fonem koji se dodaje na početak riječi. Nastala je kao sredstvo uklanjanja hijata. Ukrajinski jezik naslijedio je od praslavenskog u posebnim riječima protetične foneme v, j (*видра, ягня*). Kasnije se u ukrajinskom jeziku razvila proteza v (*вуста, вікно*), proteza [h] (*горіх, Ганна*). Dijalekti ukrajinskog jezika u korištenju proteze pokazuju velike razlike. U poljskim govorima i u jugoistočnom narječju proteza postoji samo u posebnim riječima, a u većini jugozapadnih govora to je prilično raširena pojava (*возеро, воко, воріх, гозеро, гоко*).

ПРОТОУКРАЇНСЬКА МОВА / PROTOUKRAJINSKI JEZIK – u kronologizaciji razvoja ukrajinskog jezika J. Šveljov izdvojio je period do sredine XI. st. koji je nazvao protoukrajinskim. Smatra da se već tada prilično jasno, na osnovi istraživanja povijesti fonološkog sustava ukrajinskog jezika, mogu izdvojiti osobine koje će kasnije ući u osnovu ukrajinskog jezika.

РЕДУКЦІЯ / REDUKCIJA – promjena duljine glasova u nenaglašenoj poziciji. Tiče se prije svega samoglasnika jer oni su slogotvorni glasovi. Redukcija samoglasnika vrlo je česta pojava u mnogim jezicima. Samoglasnici se u nenaglašenim slogovima pokraćuju, slabe i mijenjaju boju (a ponekad se i posve gube).

РЕДУКОВАНИ ГОЛОСЧИ / REDUCIRANI POLUGLASOVI – kratki samoglasnici [ɤ], [ɤ̃]. Razvili su se još u praslavenskom od indoeuropskih kratkih samoglasnika: [ɤ] iz [i̯], a [ɤ̃] iz [y̯]. Izgovarali su se nakon suglasnika u sredini i na kraju riječi, tvoreći otvorene slogove prema, tada aktivnom, zakonu otvorenog sloga. Na početku riječi i nakon samoglasnika poluglasovi se nisu koristili. Ovisno o duljini i zvučnosti izgovora razlikovale su se dvije pozicije, jaka i slaba. U jakoj poziciji poluglasovi su imali dulje trajanje, a u slaboj kraće.

РЕДУПЛІКОВАНИ ФОРМИ / REDUPLIKACIJE (UDVAJANJE) – naziv za morfološku promjenu kod koje se neka gramatička kategorija ili izvedeni oblik riječi tvori tako da se dio polazne riječi ponovi. Reduplikacija može biti *potpuna* (kada se udvaja korijenski morfem) ili *djelomična* (kada se udvaja samo jedan dio korijenskoga morfema, obično jedan slog ili segment): *barbar*, *mramor*. U suvremenoj se morfologiji reduplikacija većinom promatra kao osobit vid afiksacije, kod koje afiks dodan korijenu »kopira« fonološki materijal iz samoga korijena.

СЕКUNДАРНИ ГОЛОСИ / SEKUNDARNI SAMOGLASNICI – nakon vokalizacije poluglasova u staroukrajinskom jeziku počeli su se razlikovati samoglasnici *o*, *e* stari, prvobitni, naslijeđeni iz praslavenskog jezika koji se nazivaju i etimološki (*рова, вола, воза, снопа, ночи, печи, село, леда, меда*), i novi, nastali kasnije, sekundarni *o* i *e*, koji su nastali iz jakih *ъ* i *ь* (укр. *соння, сон, пісок, день, швець, овес, орел* из *сътъня, сънь, пѣсъкъ, дѣнь, шѣвьць, овѣсъ, орѣль*). Poluglasovi *ъ* i *ь* u različitim su oblicima iste riječi ili u srodnim riječima mogli biti i jaki i slabi, zato su u jednoj poziciji prelazili u *o*, *e* (sekundarni), a u drugoj su sasvim nestajali. Kao posljedica toga i nastala je promjena sekundarnih *o* i *e* s nultim zvukom. Na primjer: *сон* (← *сънь*) — *сна* (← *сьна*), *пісок* (← *пѣсъкъ*) — *піску* (← *пѣсъка*).

СЕРЕДНЬОУКРАЇНСЬКИЙ ПЕРІОД / SREDNJOUKRAJINSKI PERIOD – J. Ševaljov podijelio je srednjoukrajinski period u razvoju jezika na tri dijela: rani (od XV. st. do sredine XVI. st.); srednji (od XVI. st. do početka XVIII. st.); kasni srednjoukrajinski (XVIII. st.).

СКЛАД / SLOG – najmanja izgovorna cjelina koja ima nositelja sloga i može imati jedan ili više suglasnika. U ukrajinskom jeziku struktura sloga može biti različita, ali samo je samoglasnik centar sloga i samo on može biti slogotvoran. Zato se svaka riječ dijeli na toliko slogova koliko ima samoglasnika. Slog koji završava na samoglasnik je otvoreni, a ako završava na suglasnik, onda je zatvoreni. Slogovi u riječima mogu biti naglašeni i nenaglašeni. Samoglasnik u naglašenom slogu izgovara se s većom mišićnom napetošću glasnica, zvuči izraženije i jasnije. Akustički, ima veću dinamiku izgovora, višu tonalnost i dulje se izgovara. U nekim govorima ukrajinskog jezika velika je razlika između naglašenog i nenaglašenog samoglasnika.

СКЛАДОТВОРНИЙ ПРИГОЛОСНИЙ / SLOGOTVORNI SUGLASNIK – suglasnik koji može biti nositelj sloga.

СПІЛЬНОСЛОВ'ЯНСЬКИЙ / OPĆESLAVENSKI, PRASLAVENSKI – onaj koji je zajednički svim slavenskim plemenima u prošlosti; onaj koji je bio prisutan u svim slavenskim plemenima.

СПІЛЬНОСХІДНОСЛОВ'ЯНСЬКИЙ ПЕРІОД / ISTOČNOSLAVENSKI PERIOD – neki od znanstvenika izdvajaju posebni period u razvoju istočnoslavenskih jezika koji je nastao nakon raspada praslavenske zajednice. Smještaju ga u period (500/800 – 900/1000 n. e.). Zajedničke fonetske osobine koje su obilježile ovaj period jesu denazalizacija nazalnih samoglasnika, punoglasje. Najistaknutiji je zagovornik ovakve periodizacije akademik V. V. Njimčuk.

СТАРОСЛОВ'ЯНСЬКА МОБА / STAROSLAVENSKI JEZIK – prvi pisani slavenski jezik koji su stvorili Konstantin i Metod na osnovi jednog od slavenskih dijalekata za potrebe prezentacije crkvenih i kanonskih knjiga slavenskim jezikom. Staroslavenski jezik čuva puno arhaizama, izgubljenih u većini slavenskih jezika. Koristio se kao međunarodni jer, iako je i imao puno osobina zajedničkih svim

slavenskim etnosima, ipak se svaki od njih već smatrao posebnim narodom. Staroslavenski tekstovi pisani su ćirilicom i glagoljicom. Smatra se da su prvi tekstovi napisani glagoljicom. Staroslavenski tekstovi potječu iz raznih slavenskih zemalja. „Kijevski listići” – iz Moravije (ili Panonije), Zografsko, Marijinsko, Asemanijevo evanđelje, Kločev zbornik i Sinajski psaltir” (XI. stoljeće) – s Ohrida, Savina knjiga (kraj X., početak XI. st), Suprasaljski zbornik (XI. stoljeće), Jeninski apostol (XI. stoljeće) – iz Preslava. Staroslavenski pripada južnoslavenskim jezicima. Osnovne karakteristike: u fonetici početne skupine pa- ла- prema ukrajinskim (po-) pi-, (ло-) лі-: равнь – рівний (<ровный), лакъть – лікоть (<локоть); postojanje je- na početku riječi ili sloga, gdje danas imamo o; u staroslavenskom su postojali nazalni samoglasnici, poluglasovi. Kao i u ostalim južnoslavenskim jezicima i u staroslavenskom su prisutni nepunoglasni oblici. Praslavenskim suglasničkim skupinama *tj, *dj u staroslavenskom odgovaraju [št], [žd].

СТАРОУКРАЇНСЬКА ЛІТЕРАТУРНА МОВА / STAROUKRAJINSKI

STANDARDNI JEZIK - nasljednik starokijevskog pisano-standardnog jezika u periodu nakon napada Mongola (XIV. – XVI. st.) postao je staroukrajinski jezik – jezik pravnih tekstova, vremenom i konfesijske, polemičke, propovjedničke i umjetničke književnosti. Najintenzivnije se razvijao administrativni stil. U Ukrajini se u to vrijeme primjećuje bogaćenje jezika novim osobinama, na primjer, početak fiksacije eksplozivnog g, širenje novih, tipično ukrajinskih tvorbenih sufikasa, ulazak posuđenica, dijalektizama u administrativni jezik. U početku, nakon mongolskog napada, ukrajinski je jezik jako siromašan, ali s vremenom jača, koristeći u svome razvoju i crkvenoslavensku osnovu i leksiko-gramatičke i fonetske osobine administrativnog stila. Staroukrajinski pisano-književni jezik dosegao je procvat u XVII. i prvoj četvrtini XVIII. st.

СТЯГНЕНІ ФОРМИ / SAŽETI OBLICI, KONTRAKCIJE PRIDJEVA

– kao rezultat slabljenja, a zatim i potpune redukcije intervokalnog *j* nastale su skupine s dva samoglasnika, koje su bile teške za izgovor. Zato su se jednaki samoglasnici kontrahirali: добра < добраа < добраја; синє < син’єє < син’єйє.

СУБСТРАТ / SUBSTRAT

– ostaci jezika domicilnog stanovništva koji su ostali u jeziku osvajača koji je istisnuo jezik prvobitnog stanovništva. Najpoznatiji substrat u ukrajinskom jeziku skitski je substrat, faringalni frikativ, fonem r /h/, koji se razvio iz eksplozivnog velarnog g.

СУПЛЕТИВІЗМ / SUPLETIVIZAM (SUPLETIVNOST)

– tvorba gramatičkih oblika iste riječi od različitih osnova ili korijena, a ne, kao što je uobičajeno, samo s pomoću različitih obličnih nastavaka koji se dodaju na istu osnovu (korijen). Supletivi su svojstveni imenskim riječima: imenicama (npr. *dijete – djeca / дитина – діти; kobilica – konj / кобила – кінь*), pridjevima (npr. *dobar – bolji – најболји / добрий – кращий – найкращий; velik – veći – највећи / великий – більший – найбільший*), priložima (npr. *loše – gore – најгоре / погано – гірше – найгірше; dobro – bolje – најболје / добре – краще – найкраще*). Supletivi su posebno česti kod osobnih zamjenica (*ja – мене/те – мені/ті / я – мене – мені; он – нього/га – нього/ти / він – його – йому*).

ЦЕРКВНОСЛОВ'ЯНСЬКА МОВА / CRKVENOSLAVENSKI JEZIK

– nacionalna redakcija staroslavenskog. Koristeći se u različitim slavenskim nacionalnim tradicijama, staroslavenski je jezik primao u sebe posebne mjesne leksičke, fonetske i gramatičke elemente. Svaka od tih tradicija činila je posebnu nacionalnu redakciju staroslavenskog. U konačnici je tako crkvenoslavenski svake posebne nacionalne redakcije bio donekle izmijenjeni staroslavenski jezik.

ЧЛЕННІ ФОРМИ ПРИКМЕТНИКІВ / ODREĐENI (DUGI) PRIDJEVSKI

OBLICI – pridjevi s fleksijom zamjениčkog podrijetla koji su se formirali još u praslavenskom jeziku kao rezultat transformacije oblika imenskih (kratkih, neodređenih) pridjeva i odgovarajućeg oblika pokazne zamjenice *jb, ja, je* koja je u staroslavenskom uz kratki oblik pridjeva služila kao određeni član. U ukrajinskom se jeziku danas potpuno izgubila paradigma kratkih, neodređenih pridjeva imenske paradigme. Oni su ili nestali, ili je njihov oblik srednjeg roda nominativa jednina u procesu adverbijalizacije postao prilog: *весело, гарно, добре*.

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА ДО КУРСУ

- Бевзенко, С.П. *Історична морфологія української мови*, Ужгород, 1960.
- Бевзенко, С.П., Лукінова. Т. Б., Німчук. В. В., Русанівський. В. М, Самійленко. С. П. *Історія української мови. Морфологія*, Київ, 1978.
- Біленька-Свистович, Л.В., Рибак, Н.Р. *Церковнослов'янська мова*, Київ, 2000.
- Безпалько, О.П., Бойчук. М.К., Жовтобрюх. М.А., Самійленко. С.П., Тараненко. І.Й. *Історична граматики української мови*, Київ, 1962.
- Бернштейн, С.Б. *Очерк сравнительной грамматики славянских языков*, т.1., Москва, 1961.
- Борковский, В.И., Кузнецов, И.С. *Историческая грамматика русского языка*, Москва, URSS, 2006.
- Бошковић, Р. *Основи упоредне граматики словенских језика. Фонетика, морфологија, грађење речи*, Београд, 2000.
- Булаховський, Л. А. *З історичних коментаріїв до української мови. Голосні повного утворення*, Издание КДУ, т. V, в. I, 1946.
- Булаховський, Л. А. Фонетичні й морфологічні південнорусизми в староруських пам'ятках XII–XIV століть, *Праці КДУ ім.Т. Г. Шевченка, I, Гуманітарні науки*, 1954.
- Булаховський, Л. А. Нариси з історії української мови. До питання про мову стародавнього Києва та Київщини, *Мовознавство*, т. XIII, 1955, стор. 44–45.
- Верхратський, І.Г. *Говір батюків*, Львів, 1912.
- Вступ до порівняльно-історичного вивчення слов'янських мов* /за ред. О.С.Мельничука, Київ, 1966.
- Горбач, О. Засади періодизації історії української літературної мови й етапи її розв'язу, Львів, 1993. *Діалект. Бюл.*, в. III, 1951 р.
- Жовтобрюх, М.А., Русанівський, В. М., Складенко, В. Г. *Історія української мови. Фонетика*, Київ, 1979.
- Жовтобрюх, М.А., Волох, О. Т., Самійленко, С. П., Слинько, І. І. *Історична граматики української мови*, Київ, 1980.
- Історія української мови: Хрестоматія* /Упрядн. С.Я.Єрмоленко, А.К.Мойсієнко. Київ, 1996.
- Історична типологія слов'янських мов*, за ред. О.Б. Ткаченка, Київ, 2008.
- Камчатнов, А.М. *Старославянський язык: Курс лекцій для студентів, аспірантів, преподавателей-филологов*, Москва, 2001.
- Крижанівська, О.І. *Історія української мови. Історична фонетика. Історична граматики*, Київ, 2010.
- Кузнецов, П.С. *Историческая грамматика русского языка. Морфология*, Москва: МГУ им. М.В. Ломоносова, 2005.
- Лашкова, Л. *Історична фонологія словенских језика*, Београд, 2010.
- Леута, О.І. *Старослов'янська мова*, Київ, 2007.
- Лукінова, Числівники у слов'янських мовах (порівняльно-історичний нарис), Київ, 2000.

- Лучик, В.В. *Вступ до слов'янської філології*, Київ, 2008.
- Майборода, А. В. *Старослов'янська мова*, Київ, 1975.
- Майборода, А. В.; Коломієць, Л. І. *Старослов'янська мова: Збірник вправ і завдань*, Київ, 1992.
- Медведев, Ф.П. *Вступ до курсу історії української мови*, Харків, 1967.
- Німчук, В.В. Початки літературних мов у Київській Русі, *Мовознавство*, №2, 1982., стор. 32-35.
- Німчук, В.В. Періодизація як напрямок дослідження генези та історії української мови, *Мовознавство*, № 6., 1997., стор. 3-14.
- Німчук, В.В. Періодизація як напрямок дослідження генези та історії української мови, *Мовознавство*, № 1., 1998., стор. 3 -12.
- Півторака, Г. *Українці: звідки ми й наша мова? Походження української та російської мов: міфи та історична правда*, Київ, 2011.
- Півторака, Г.П. *Походження українців, росіян, білорусів та їхніх мов: Міфи і правда про трьох братів слов'янських зі «спільної колиски»*, Київ, 2001.
- Пипер, П. *Увод у славистику 1*, Београд, 2009.
- Смирнов, С.В. *Отечественные филологи-слависты середины XVIII - начала XX вв.*, Москва, 2001.
- Станівський, М. Ф. *Старослов'янська мова*, Львів, 1964.
- Станівський, М. Ф. *Старослов'янська мова*, Київ, 1983.
- Тимко-Дітко, О., Юсип-Якимович, Ю. *Історична граматики 1*, Zagreb, 2017.
- Трохимович, К.К. *Практикум з порівняльної граматики слов'янських мов. Фонетика*, Львів, 1960.
- Українська мова. Енциклопедія*. Київ, 2000.
- Царук, О.І. *Українська мова серед інших слов'янських мов: етнологічні та граматичні параметри*, Дніпропетровськ, 1998.
- Чучка, П. П. *Вступ до слов'янської філології*, Київ, 1988.
- Шафарик, П. *Славянские древности*, Москва, 1847.
- Шахматов, А.А. *Историческая морфология русского языка*, Москва, 1957.
- Шевельов, Ю. *Історична фонологія української мови*, Харків, 2002.
- Шевельов, Ю. Міркування про історію літературної мови, історичну діалектологію та історичну граматику, *Українська мова*, № 3., 2014., стор. 146-160.
- Юсип-Якимович, Ю. В. *Старослов'янська мова. Практикум*, Ужгород, 2003.
- Юсип-Якимович, Ю. В., Шимко, О.В. *Старослов'янська мова. Модульний курс. Навчальний посібник*, Київ, 2009.
- Bošković, R. *Osnovi uporedne gramatike slovenskih jezika II*, Morfologija, Nikšić, 1985.
- Damjanović, S. *Staroslavenski jezik*, Zagreb, 2005.
- Ivšić, S. *Slavenska poredbena gramatika*, Zagreb, 1970.
- Matasović, R. *Uvod u poredbenu lingvistiku*, Zagreb, 2001.
- Mihaljević, M. *Slavenska poredbena gramatika*, 1.dio. Uvod i fonologija, Zagreb, 2002.
- Mihaljević, M. *Slavenska poredbena gramatika*, 2. dio. Morfologija, Prozodija, Slavenska pradamovina, Zagreb, 2014.
- Popović, M. Jednomorfemske riječi i korijenski morfem. *Radovi Zavoda za slavensku filologiju*, 20. Zagreb, 1985., str. 55-59.

- Popović, M. *Osnove staroslavenskog za studente ruskoga jezika*. Zagreb, 1987.
- Popović, M., Trostinska, R. Odnos polaznoga i ciljnoga jezika. – *Filologija*, 38-39., Zagreb, 2002., str. 161-167.
- Popović, M., Trostinska, R. Još o interpretaciji nekih afiksa (na materijalu ruskoga, ukrajinskog i hrvatskoga jezika). Zbornik Zagrebačke slavističke škole 2002. – *Radovi s XIII. međunarodnoga slavističkoga kongresa* (Ljubljana, 15.-19. IX. 2003), Zagreb, 2003., str. 241-248.
- Popović, M., Trostinska, R. Još o međujezičnoj homonimiji hrvatsko-ruskoj i hrvatsko-ukrajinskoj, Zbornik *Slavenski jezici u usporedbi s hrvatskim* I. (ur. D. Sesar), Zagreb, 2009., str. 97-109.
- Popović, M., Trostinska, R. (izmijenjena verzija) Nešto drugačija interpretacija nekih afiksa (na materijalu hrvatskoga, ruskoga i ukrajinskoga jezika), Zbornik *Slavenski jezici u usporedbi s hrvatskim* I. (ur. D. Sesar), Zagreb, 2009., str. 11-18.
- Popović, M., Trostinska, R. Još o međujezičnoj homonimiji hrvatsko-ruskoj i hrvatsko-ukrajinskoj. Zbornik *Slavenski jezici u usporedbi s hrvatskim* I. (ur. D. Sesar), Zagreb, 2009., str. 97-109.
- Popović, M., Trostinska, R. O valentnosti i spojivosti. Zbornik *Slavenski jezici u usporedbi s hrvatskim* II. (ur. D. Sesar), Zagreb, 2011., str. 169-172.
- Popović, M., Trostinska, R. Akomodacija i oko nje (hrvatsko-ukrajinsko-ruske leksičke poredbe), Zbornik *Slavenski jezici u usporedbi s hrvatskim* III. (ur. D. Sesar), Zagreb, 2013., str. 141-147.
- Popović, M., Trostinska, R. *Hrvatski - istočnoslavenski poredbeno*, Zagreb, 2020.
- Sesar, D. *Putovima slavenskih književnih jezika. Pregled standardizacije češkoga i drugih slavenskih jezika*. Zagreb, 1996.
- Timko Đitko, O., Jusyp Jakymovič, J. Nastanak i promjene u sustavu sklonidbe imenica u hrvatskom jeziku u usporedbi s drugim slavenskim jezicima (na primjeru jednine imenica ženskog roda u ukrajinskom i hrvatskom jeziku), *Tabula 15*, Pula, 2018., str. 235-248.
- Vrana, J. *Uvod u slavensku poredbenu gramatiku*, Zagreb, 1965.

